

ƏLİ ŞAMİL

**İRFANİ LƏQƏBLİ
AŞIQLAR VƏ
“URFANİ” HAVALARI**

**(Araşdırmalar, şeirləri, dastan-
rəvayətlər və not yazıları)**

ELEKTRON KİTAB

BAKİ – 2016

“Çıldırılı Aşıq İrfani (şeyrləri, haqqındakı dastan-rəvayətlər)” kitabını nəşrə hazırlayarkən Azərbaycan kitabxanalarında, internet saytlarında İrfani ləqəbli aşıqlar, onların şeyrləri haqqında bilgiləri, “Urfani” havalarının notyazılarını tapmağın necə çətin olduğunu gördüm. Ona görə də Türkiyədən topladığım bəlgələrdən Azərbaycanlı araşdırıcılar rahat istifadə edə bilsin deyə topladıqlarını sistemə salıb kitaba daxil etdim. Lakin maliyyə xərclərinə görə kitabı həmin formada nəşr edə bilmədik. Orada yalnız Çıldırılı Aşıq İrfaninin(Süleyman) haqqında bilgiləri, şeyrlərini və haqqındakı dastan-rəvayətləri verdik.

Kitabdan kənarda qalan bilgilərin araşdırıcılar üçün önəmli ola biləcəyini nəzərə alıb elektron kitab hazırladım. Elektron kitab Çıldırılı Aşıq İrfani(Sülüyman) ilə yanaşı Gürünlü, Çorumlu (Dodurqalı), Sunqurlu, Anamurlu İrfanilərin də şeyrlərin daxil etdim və onlara izahlar yazdım. Beləcə İrfani ləqəbli aşıqlar haqqında bir kitab ya-randı. Onu sizlərə təqdim edirəm.

İÇİNDƏKİLƏR

<i>“İrfani” havası və İrfani ləqəbli aşığılar.....</i>	9
Giriş.....	9
Aşıq İrfaninin şeirləri haqqında ilk bilgilim	11
Çıldır-Axısqa bölgəsinin tarixi haqqında.....	14
<i>Çıldır əyalətinin yaradılması</i>	<i>15</i>
<i>Çıldır əyalətinin Rusiya tərəfindən işğalı</i>	<i>18</i>
<i>Rusiyanın Axısqada türk izini silmək cəhdi</i>	<i>20</i>
<i>Axısqa Sovet dövründə</i>	<i>22</i>
<i>Axısqalıların vətənə dönmək uğrunda mübarizəsi.....</i>	<i>24</i>
Çıldır-Axısqa aşığıları mənəvi körpü rolunda	25
“İrfani” havası.....	28
Aşıq İrfani haqqında axtarışlarım	35
İrfani haqqındakı xalq hekayəsinin qısa özəti.....	37
Aşıq İrfani haqqında Azərbaycandakı araşdırmalar	38
Aşıq İrfani haqqında Türkiyədəki araşdırmalar	39
İrfani haqqında yazılanlara müqayisəli bir nəzər.....	41
Çıldırılı İrfani aşığıdır, yoxsa el şairi?	55
Köhnə mövzuya yeni baxış.....	57
Sonuc.	59
Qaynaqlar.....	60
Kitabın tərtibi haqqında	66

Qoşmalar

Açılmış.....	70
Bağımız	71
Bağlandı	70
Bəlasıdır	74
Bilməzsən.....	74
Bu sevdə.....	76

Çıldırın.....	76
Cilvələnirsən.....	77
Gəlmədi.....	78
Denir... ..	79
Derlər.. ..	80
Dolanayım.....	81
Durnam	81
Düşərmi.....	83
Düşəsən.....	83
Edərlər.....	84
Getdi.....	86
Gəldin	85
Gəlmədi.....	85
Gəlmişəm	88
Gətirdim.....	89
Gətirir	91
Gəzər... ..	91
Qalmasun	92
Qəbahətimdir	93
Qədar.....	94
Qocalur.....	95
Qızların	96
Könlümün	96
Münasibdir.....	97
Ucundan.....	99
Uyanıqdır	99
Yanağına	100
Yar ilə	101
Yaylalar.....	101
Yetiş... ..	102
Yıxıldı	103

Qoşma müstəzad

Yeri.....	105
-----------	-----

Vücutnamələr

Hal olur	107
Yaş dastanı.....	108
Ömür dastanı.....	113

Deyişmə

İrfani ilə Xəstə Hasanın deyişməsi

Dördü dörd.....	118
-----------------	-----

Aşıq İrfaninin ömür yolu və şeirlərinin yaranması

haqqında dastan-rəvayətlər

İrfani və Sənəm xanım.....	121
Çıldırılı İrfani xoca	127
İrfani xoca ilə türkmən qızı.....	138
Xəstə Hasanın qardaşı oğlu Dəli Bayramı türmədən azad etməsi.....	164
Sözlük.....	174

Əlavələr.....179

Gürünlü (Sivas) İrfani..... 181

Bağlandı.....	182
Çürüyeyim mi.....	183
De gəlsin.....	184
Dilber.....	184
Eylər.....	185
Gafilin.....	186

Gel seninle danışalım.....	187
Gəzər.....	188
Gətirir.....	188
Hacı Bektaşə.....	189
İlimiz.....	190
Kulundur sənin.....	191
Olmadı.....	191
Uyanamadık.....	192
Yetiş.....	193
Çorumlu (Dodurgalı) İrfani.....	194
Bu işə.....	196
Çıkar.....	197
Dedim.....	197
Pirimiz var.....	198
Taşım var.....	199
Sungurlu İrfani.....	200
Adular kem dese.....	200
Çıktı.....	201
El aman.....	202
Gel talip.....	203
Geldim.....	204
Gönül arz eyledi.....	205
Ne derse desin.....	205
Anamurlu İrfani.....	207
Gəraylilar.....	209
Allahım.....	209
Durur.....	210
Nazlanı nazlanı.....	211

Oldu.....	211
Şimdi.....	212
Qoşmalar.....	213
Aldi getti.....	213
Ayrıldım.....	214
Beni.....	214
Çekemem gönül.....	215
Dargindir.....	216
Darılır m'ola.....	216
Dedim.....	217
Diyemez.....	218
Durmasın.....	218
Geldi.....	219
Geldin.....	220
Geldin mi.....	220
Getti.....	221
Gönül.....	222
Gül alır.....	222
Güzel.....	223
Güzeldir.....	223
İniler.....	224
Kalmadı.....	225
Olur.....	225
Olur mu.....	226
Sılanın.....	227
Silen yok.....	227
Solamaz misin?	228
Sorayım.....	229
Şerifim.....	229
Varayım.....	230
Var deyi.....	231

Yanaştı 1.....	232
Yanaştı 2.....	232
Yavaş- yavaş.....	233
Yaylaya.....	233

İrfani-Urfani-Ruhani havaların not yazıları.....236

Sazda çalan: professor İlqar İmamverdiyev, nota köcürən: professor İlqar İmamverdiyev.....	237
Sazda çalan: Aşıq Hüseyn Saracılı, nota köcürən: professor Taryel Məmmədov.....	242
Sazda çalan: Aşıq Kamandar Əfəndiyev, nota köcürən: Nazim Bağirov.....	248
Sazda çalan: Aşıq İsgəndər Ağbabalı (Gülməmmədov), nota köcürən: Afiz(Hfiz) Kərimov.....	264
Sazda çalan: Aşıq Hüseyn Saracılı, nota köcürən: Afiz (Hfiz) Kərimov.....	265
Nota köcürən: Əkrəm və Kənam Məmmədlilər.....	266

“İRFANİ” HAVASI VƏ İRFANİ LƏQƏBLİ AŞIQLAR

İrfani henüz çözülməmiş bir bilmecedir. Tarihî kaynaklar, kendisine dair söz söylemekte ısrar etdikləri cihetle, onu keçmişin karanlığından çıxarmak və hâlin işığına kavuşturmaq oldukça çetindir.

M.Halit Bayrı

Giriş

Radio-televiziya verilişlərində, mətbuatda, sosial mediada, rəsmi toplantılarda və s. saz havalarımızdan birinin adı “Ruhani” kimi təqdim olunur. Yallılarımız arasında isə “Urfani” adlı gözəl bir rəqs havamız var. Keçmişdə isə saz havamızı yaşlı aşıqlar “İrfani”, “Ürfani”, “Urfani” deyər tanıdirdilər. Bəzi bölgələrimizin aşıqları da ənənəyə sadıq qalaraq yenə də “İrfani”, “Urfani” deyirlər.

Ruhani və irfani, urfani, ürfani sözlərinin mənası eynidirmi? Aralarında məna fərqi varmı? Yoxsa eyni söz bölgələrimizə, ağızlara görəmi dəyişir?

İslam dini sayəsində dilimizə ərəbcədən keçmiş ruhani və irfan sözləri lüğətlərdə belə aydınlandırılır: «1. ruhani-ruh və cana mənsub olan, sırf mənəvi, maddi olmayan, yalnız din və mənəviyyat ilə məşğul olan adam, din xadimi. 2. irfan-bilmə, xəbərdar olma, təsəvvüfdə-Allahı dərk etmə» (**Ərəb, 1985:527, 249**). Təsəvvüfə dair ədəbiyyatlarda isə irfan belə aydınlandırılır: “haqq və həqiqəti tanıma yolu irfan adlanır. Ariflərə görə bəşər öz nəfsini paklaşdırmaqla, batini işıqlanma və əqli-mənəvi yüksəliş tapmaqla haqqı tanıya bilər. Ona görə də irfan təkcə əqli-məntiqi dəlillərlə deyil, həm də ruhu kamillik və mənəvi yüksəliş dəyərlərinə sığına-raq həqiqətə qovuşmağı mümkün sayır” (**Göyüşov N., 2001:95**).

Belə olduqda hansı doğrudur? Saz havamızın adı Ruhanidirmi, yoxsa İrfanidirmi? İrfani, Ürfani, Urfani, Ülfani eyni sözün ağz-lara görə dəyişməsidir. Bəzi araşdırıcılara görə “Urfani” yallısı isə əzəmət, vüqar, mərdlik və qəhrəmanlıq hərəkətləri ilə zəngin olan yallılardandır. Adı “ruh” sözündən götürülən bu yallı ifa edilərkən yallı üzvlərinin bütün bədən əzaları hərəkət edir” (**Əzizəliyev N., 2014: 24 aprel**). Akademik Valeh Haclar (**Haclar V., 2015**), Prof. M.Qasımlı (**Qasımlı M., 2011:127**), Əli Şamil (**Şamil Ə., 2006**) və b. “İrfani” havanın və aşığın ləqəbinin sufi dünyası ilə bağlı oldu-ğunu yazırlar. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası kimi ciddi və So-vet ideologiyasının daşıyıcısı olan bir nəşr yazır: “Ürfani-aşiq ha-vası 18-ci əsr Azərbaycan aşığı Ürfani tərəfindən bəstələnmişdir. Adı da buradandır. Çox vaxt bu havanı aşıqlar yanlış olaraq “ruhani”, “ruhani” da adlandırmışlar” (Aşığın harada doğulduğu, harada yaşadığı ensiklopediyada yazılmayıb. Yazılısaydı məqalə bəlkə də nəşr edilməzdi. Necə ki, həmin bölgədə yaşamış Xəstə Hasan, Qul Qarani, Şenlik və b. aşıqlar haqqında məqalələr nəşr edilməmişdir – **Ə.Ş.) (ASE, 1986:496, 9-cu cild)**). Ciddi elmi qay-naqda saz havamızın adının “ruhani”, “ruhani” yazılmasının yanlış olduğu göstərilərsə də bu yanlışlıq 60 ildən çoxdur davam edir.

Biz isə yanlışlığı aradan qaldırmaq üçün saz havamızdan, onun müəllifi sayılan aşıqdan söz açanda İrfani yazacağıq. Bu mövzudakı qaynaqlara müraciət etdikdə isə orada neçə yazılıbsa o cür də göstərəcəyik.

Ensiklopediyadakı məqalədən də, araşdırmalardan da aydın görünür ki, “İrfani” saz havasının yaradıcısı olan Aşiq İrfani 18-19 yüzillərdə yaşayıb. Aşığın müasirlərinin çoxunun şeirləri top-lanıb nəşr edilsə də onun şeirlərinin toplanması və ömür yolunun öyrənilib, təbliğ edilməsi kölgədə qalıb.

“İrfani” havasını çalanların sayı çox olduğu halda Aşiq İrfan-ninin sözlərini bilən və öxuyanlar tək-təkdir. Onun şeirlərini ilk

dəfə, universitetdə oxuduğum illərdə (1972) eşitmişəm. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatının canlı ensiklopediyası hesab edilən Göyçə, Gəncə, Qazax, Borçalı aşıqları “İrfani” havasını böyük şövqlə məclislərdə çalsalar da, havanın yaradıcısı olan aşığın şeirlərini oxuduqlarına rast gəlməmişdim. Qərribə burası idi ki, sanballı araşdırıcılarımız da Aşıq İrfaninin ömür yolu haqqında ciddi bir məqalə yazmamış və şeirlərini toplayıb nəşr etdirməmişdilər.

Araşdırıcılarımız yalnız Aşıq İrfani haqqında deyil, Xəstə Həsən, Qul Qarani, Usta Polad və b. Axısqa-Çıldır aşıqları haqqında heç nə yazmamışdılar. Onların şeirləri, ömür yolları haqqında bilgini ilk dəfə Aşıq İslam Erdenerdən(1921-2000) aldım.

Aşıq İrfaninin ömür yolu və yaradıcılığını araşdırarkən bölgənin tarixi haqqında da bilgi verməyə çalışacağıq. Çıldır-Axısqa bölgəsinin tarixini bilmədən sənətkarın ömür yolunun, yaradıcılığının nədən kölgədə qaldığına aydınlıq gətirmək çətindir.

1. Aşıq İrfaninin şeirləri haqqında ilk bilgin

Aşıq İrfaninin şeirləri haqqında ilk bilgini Türkiyəli Aşıq İslam İsa oğlu Erdenerdən eşitmişdim. Aşıq İslamın atası İsa kişinin ailəsi 1917-1920-ci illərin qovğasında ata-baba yurdu Dağ Borçalının (indiki Ermənistan Cümhuriyyətinin Kalinino rayonu) Soyuqbulaq kəndindən qaçaraq Türkiyənin Kars ilinə (vilayətinə) bağlı Ladıkar kəndində köçənlərdəndir (**Aşırlı M., Qıllözdü M., Dərviş O., 2003, Kamaloğlu M., Dərviş O., Qarapapaq Ş., 2005**). Sonralar sərhədlər bağlandıqından İsa kişi və övladları uzun illər Sovetlər Birliyində yaşayan əzizlərini görə bilmirlər. Qadağalara baxmayaraq qohumlar bir-birinin varlığından xəbər tuturlar. Bu xəbərləşmələr onlarda görüşmək istəyini daha da artırır. İsa kişi bir daha geri dönə bilməsə də oğlu İslam Erdener 1972-cü ilin aprelində Gürcüstana SSR-in Marneuli rayonundakı

Keşəli kəndinə, bacısı Anaxanımı və qohumlarını görməyə gəlir. Bu səfər bölgədə hadisəyə çevrilir.

1948-ci ildə Keşəli kəndində doğulub, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Filologiya Fakültəsində oxuyan, dostum Osman Əhməd oğlu (Osmanov) kəndlərinə Türkiyədən bir aşiq gəldiyini söylədi. Bu xəbər oluqca gözlənilməz, şirin və maraqlı idi. Dərindən qaçdığımıza görə cəzalandırılacağımızı göz altına alsaq da Gürcüstana getməyi qərara aldığımız.

Aşiq İslam Erdenerlə görüş bizə elə bil yeni dünya bəxş etdi. Adamlar Aşiq İslamı evinə qonaq dəvət etmək üçün növbə tutmuşdular. Hər gün onun görüşünə 50-60 nəfər gəlirdi.

Aşiq İslam soydaşlarımıza 19-20-ci yüzillərdə Osmanlı dövlətinə getmiş və İkinci Dünya Savaşında “itkin düşmüş” əzizləri haqqında xəbər gətirməklə yanaşı, Türkiyədəki, Almaniyadakı həyat tərzi haqqında maraqlı hadisələr danışdı. O, Azərbaycanda ədəbi oğru kimi tanıtılan Xəstə Hasanın həyat və yaradıcılığından, çağdaşı olan İrfanidən, Qul Qaranidən, Usta Poladdan, Küfdadidən, Aşiq Şenlikdən və b. şeirlər deyir, ömür yollarından bilgiler verirdi. Bu da məndə Kars, Çıldır, Ardahan bölgəsinin aşiq mühitini, “vətən xaini” elan edilərək Qazağıstana sürgünə göndərilmiş Axısqa türklərinin folklorunu öyrənməyə həvəsi artırdı. Xəstə Hasanı sınağa çəkmək üçün zamanəsinin ustad aşığı İrfani ilə qarşılaşdırıldığını ilk dəfə ondan öyrəndim. (**Şamil Əzizə, Şamil Əli, 2005:11-15**)

Xəstə Hasanla bağlı yazılarımda və çıxışlarımda diqqəti aşığın çağdaşı olan, Azərbaycan folklorşünaslığında öyrənilməmiş aşıqlara və el şairlərinə yönəltməyə çalışdım. (**Şamilov Ə., 1984: 29 mart, 1986:1 iyul**) Belə sənətkarlardan biri də adını saz havasında yaşadan İrfani idi. Aşiq İslam Erdener söyləyirdi ki, Xəstə Hasan qardaşı oğlunu həbsdən azad etdirmək üçün Xosbiya bəylərinə xahişə gedir. Xosbiyada Ramazan bayramı günü məclis qurmuş bəylər Xəstə Hasanın haqq aşığı olub, olmadığını yoxla-

maq üçün İrfani ilə deyişməsinə istəyirlər. Xəstə Hasan bəylərin sözündən çıxıb bilmir.

Aşıq İslam Erdener Çıldır-Axısqa aşiq mühiti haqqında başına toplaşanlara, onu görməyə gələnlərə söhbət edirdi. O, müxtəlif mövzuda söhbət etsə də toplananların əksəriyyəti üçün ən diqqəti çəkən Çıldır aşiq mühiti haqqında verdiyi bilgilər idi.

Kars yaxınlığındakı Ladikars (Hümmətli) kəndində yaşayan aşığı bacısı oğlu Qənbər çox çətinliklə də olsa kəndlərinə, Gürcüstan SSR Marneuli rayonunun Keşəli kəndinə qonaq gətirdə bilmişdi. Sovet-Türkiyə münasibətlərini soyuq olduğu, dövrü mətbuatda, radio-televiziyada durmadan Türkiyə əleyhinə təbliğat getdiyi, sərhədləri “dəmir pərdələr qapatdığı”, insanlar tərcümeyi-hallarında Türkiyədə yaşayan qohumlarının, doğmalarının adını belə yazmağa cəsarət etmədiyi bir zamanda belə bir iş görməyin, Türkiyədə yaşayan dayısını SSRİ-yə gətirməyin özü bir qəhrəmanlıq idi.

Aşıq İslam Erdener 50 ildən çox üzünü görmədiyi bacısı Anaxanımı və onun övladlarını görməyə gəlmişdi. Onun gəlişindən xəbər tutanlar isə nəinki qonşu kənd və rayonlardan, hətta uzaq bölgələrdən də Keşəliyə axışkırdılar. Ömür yoluma dərin iz salan bu görüş məni Axısqa aşiq mühitini öyrənməyə həvəsləndirdi. Yaşım yetmişə haqlamaqda olsa da hələ də gənclik eşqilə gah Qazaxıstana - sürgün olunmuş axısqalılardan folklor nümunələri toplamağa, gah Türkiyəyə, gah Gürcüstana gedirəm.

Axısqa aşıqlarının şeirlərini toplayanda, ömür yollarını öyrəndə ilk gəldiyim qənaət bu oldu: Sovetlər -Türkiyə münasibətlərinin soyuqluğuna, bölgədə yaşayan müsəlmanların 1944-cü ilin noyabrın 13-14-də “vətən xaini” elan edilərək elliklə Orta Asiya və Qazaxıstana sürgün edildiyinə görə Axısqa haqqında az yazılıb, folkloru toplanmayıb. Sovetlər Birliyi dağıldandan sonra Türkiyəyə gediş-gəliş artdı. Türkiyədəki araşdırıcıların əsərləri ilə tanış olanda gördüm ki, Axısqa bölgəsi haqqında araşdırmalar orada da

könülaçan olmayıb. Dünyaya meydan oxuyan Sovet imperiyasının sərhədləri yaxınlığında yaşayan türklərin tarixinin öyrənilməsində, bölgədən dialekt, folklor, etnoqrafiya materiallarının toplanıb nəşr etdirilməsində, araşdırılmasında bir çəkingənlik olub.

2. Çıldır-Axisqa bölgəsinin tarixi haqqında

Xalqların köçləri haqqında qaynaqlar yetərinəcə deyil. Buna görə də hətta peşəkar tarixçilər belə bu mövzudan bəhs edərkən çox ehtiyatlı davranırlar. Çünki qaynaqlar az olduğunda araşdırıcılar ehtimallara dayanırlar. Buna görə də bölgənin tarixindən söz açarkən türklərlə bağlı yazılı qayaqlar olan dövrə qısa bir nəzər salacağıq.

Bölgəyə türklərin miladdan öncəmi, yoxsa sonramı yerləşdikləri məsələsində tarixçilər arasında fikir ayrılığı var. Gürcü tarixçiləri Sultan Alparslanın 1068-ci ildə Ardahan, Oltu, Tortum, Peneki tutduğunu, səlcuqların 1080-ci illərdə Acaraya qədər bütün bölgəyə sahibləndiklərini yazırlar. Gürcü çarı İkinci David səlcuqların basqınının qarşısını almaq üçün Azov dənizi ilə Qafqaz dağları arasında yaşayan xristian inanlı qıpçaqların xanı ilə danışıq aparıb 45 min çadırlı bir toplumu 1118-1120-ci illərdə Çoruh ilə Kür çayı arasına köçürülməsinə nail olur. O həm də Gürcüstana köçən qıpçaq bəyi Atrakın qızı ilə evlənməklə ailə bağlarını möhkəmləndirmiş olur. Beləcə Kartlini səlcuqlardan qorumaq üçün qıpçaq türklərdən bir sipər yarada bilir. **(Berdze-neşvili N., Canaşa S., 2000:142).**

Gürcü çarı Dördüncü Davidin (1073 – 24 Ocak 1125) ölkəsini qorumaq üçün gətirdiyi xristian qıpçaqlar sonradan güclənərək Atabəylik yaradır və bölgəni müstəqil idarə etməyə çalışırlar. Onlar öncə bölgədəki az sayda səlcuqluları 1125-ci ildə qovurlar. Gürcü çarı Üçüncü Gorgi zamanında (1156-1184) da 20-30 min qıpçaq Gürcüstana gətirilir. Qıpçaqlar gürcü çarlarının dövlətilə gəlmələrinə

baxmayaraq bölgədə güc sahibinə çevrildikdən sonra onları gətirənlərə qarşı da çıxırlar. Sonrakı yüzilliklərdə qıpçaqların xahişi ilə Əmir Teymur bir neçə dəfə Gürcüstana yürüş etməli olur.

Bölgənin tarixinin, folklorunun, etnoqrafiyasının öyrənilməsi və təbliğində böyük xidmətləri olan Prof. Dr. Asif Hacılı yazır: “Türk-islam nüfuzunun Axısqada, ümumən cənubi-qərbi Qafqazda əhəmiyyətini belə bir fakt da təsdiq edir: həmin dövrlərə aid gürcü mənbələrində indiki Gürcüstan ərazisi “Kartveloba” (“Gürcüstan”) və “Didi Türkoba” (“Böyük Türküstan”) adlı iki hissəyə bölünür! Əsas mərkəzi Axısqa-Axıləkək və Borçalı olan “Didi Türkoba”nın hərbi-siyasi qüdrəti 13-cü yüzildə elə güclənir ki, İlhanlılar dövründə, yəni 1267-ci ildə türklər Axısqaqanın Gürcüstandan asılılığına son qoyur və paytaxtı Posof yaxınlığında Caksu qəsəbəsi olan Samshida qıpçaq bəyliyi yaratdıqlarını elan edirlər... Samshi bəyliyi müəyyən dövrlərdə zəifləsə də 1578-ci ildə Osmanlı fəthinə qədər faktiki müstəqilliyini və türklüyünü saxlayıb, Axısqa bəyliyi, gürcü mənbələrində isə Saatabaqo, Samshi Saatabaqo (Atabəylər yurdu, Samshi Atabəyliyi) kimi tanınıbdır (**Hacılı A., 2014:5**).

Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, xüsusən də Səfəvilər sülalələrinin qurduqları dövlətlərlə öyündüyümüz halda, “bu dövlətləri bizim babalarımız qurmuşdur” deyə qürurlanmamışıq.

2.1. *Çıldır əyalətinin yaradılması*

Günümüzdə Çıldır Aşıq Şenlik, Çıldır Aşıq İrfani, Çıldır Aşıq Qaranı və s. onlarla ada rast gəlmək olur. Türkiyənin fərqli bölgələrində rastlaşdığımız bəzi insanlar Azərbaycan türkcəsində danışdığımızı gördükdə bizlərlə ünsiyyət qurmağa can atır, Çıldır olduqlarını söyləyirlər. Danışığımızda o qədər fərq hiss edilmir. Onları Qazax-Borçalı ləhcəsində danışanlardan seçmək

heç də asan olmur. Çıldır vaxtilə Borçalı, Göyçə, Zəngəzur kimi bir bölgənin, ərazi vahidinin adı olmuşdur.

Qıpçak Atabəyliyi müstəqil sayılsa da qonşu dövlətlərin təsirindən tam çıxıb bilmirdi. Hələ 1514-cü ildə Çaldıran savaşında Axısqa Atabəyləri Osmanlı ordusuna ərzaq göndərdiyinə görə Yavuz Sultan Səlim tərəfindən təqdir edilmişdilər. 1536-cı ildə Osmanlı-Səfəvi savaşında bölgə I Şah Təhmasibin tam təsiri altına düşsə də öldürülmüş müləkin oğlu İkinci Keyxosrov Osmanlılardan yardım istəmişdir. Osmanlı dövləti ona yardım etsə də bölgədə hakimiyyəti tam ələ ala bilmir. Sonradan İkinci Keyxosrov mövqe dəyişərək I Şah Təhmasibin tərəfinə keçir. Beləcə 1578-ci ilədək Osmanlı və Səfəvi tərəfdarları arasında zaman-zaman savaşlar olmuş, Atabəyliyin sərhədləri tez-tez dəyişilmişdir. **(İslam Ansiklopedisi, 1993:300, 8 cild).**

M. Fahrettin Kırzioğlu yazır ki, Osmanlı sultanı Üçüncü Muradın dönəmində, yəni 1578-ci ildə şeyxülislam Qədrizadə Əhməd Şəmsəddin əfəndi Səfəvilər əleyhinə fitva verdikdən sonra Osmanlı sərkərdəsi Lala Mustafa paşanın yüz minlik ordusu Çıldır gölü ətrafında Səfəvi sərkərdəsi Toxmaq xanın 15 minlik ordusunu yenir. Beləcə bölgə 32 qalasıyla birgə Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılmış olur. Döyüşün şərəfinə bura Çıldır əyaləti adlandırılır. **(Kırzioğlu M. F., 1992:)**

Ciddi mənbə sayılan Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası isə yazır: “Çıldır vuruşması (1578) - Osmanlı qoşunları ilə qızılbaş dəstələri arasında Çıldır gölü (indiki Türkiyə ərazisində) yaxınlığında baş verən döyüşdür. Ərzurumda yüz minlik ordu toplayan Osmanlı sərkərdəsi Lala Mustafa paşa Amasya müqaviləsini (1555) pozaraq hər iki dövlət arasında bitərəf bölgə sayılan Kars qalasını tutur. Avqustun 9-da 15 minlik qızılbaş qoşunu osmanlıların ön hissələrini məğlubiyyətə uğradıb düşməni 2-3 fərsəx təqib etdi. Lakin Lala Mustafa paşa ehtiyatda olan əsas qüvvələrini

döyüş meydanına çıxartdı. Təqribən 10 min itki verən qızılbaş qoşunu məğlubiyyətə uğradı. Çıldır vadisindəki qələbə Osmanlıların Gürcüstan və Şirvanı işğal etmələrini sürətləndirdi. **(ASE, 1987:366,10-cu cild).**

Ciddi bir nəşrə-ensiklopediyaya məqalə yazan müəllif sanki bu savaşın Osmanlı-Səfəvi döyüşü olduğunu bildirməyə ehtiyac duymur. Lala Mustafa paşanın ordusu ilə döyüşən Səfəvi dövlətinin ordusu deyil hansı bir silahlı dəstə, yəni “qızılbaş qoşunu” təsiri bağışlayır.

Səfəvi-Osmanlı orduları arasında savaş gedərkən Axısqa Atabəyi Mamuçahr bəy Lala Mustafa paşanın yanına gələrək qalının açarını verir və ona itaət edəcəyini bildirir. Beləcə Lala Mustafa paşanın qələbəsi qıpçaq Atabəyliyinə (1267-1578) 311 illik tarixinə son qoyur.

Lala Mustafa paşa işğal etdiyi bölgədə aşağıdakı sancaqlıqları: Oltu, Ardanuç, Ardahan-i büzürg, Çıldır, Xırtız, Tavusgər, Çeçərək, Gölə, Macaxel (Mahcil), Axılkelək, Penək, Posof, Axısqa (Şavşat), Pərtəkrək, Livanə, Nisf-i Livanə özündə birləşdirən Çıldır Əyalətini yaradır. **(İslam Ansiklopedisi, 1993:300, 8-ci cild).**

Prof. Dr Asif Hacı isə yazır ki, bölgə, Osmanlı dövləti tərkibində əyalətə çevrildikdən sonra Çıldır gölündən Borjoma qəddər 21 sancaqdan ibarət, 15 şəhəri olan qüdrətli vilayətə çevrilir. Burada güclü qalalar tikilir, məscidlər ucaldılır, mədrəsələr, kitabxanalar açılır. **(Hacı A., 2014:5).**

Osmanlı dönəmində də əyalətin sərhədləri və mərkəzi sabit qalır. Gah böyüyür, gah da kiçilir. Mərkəz bəzən Axısqaya daşır.

Müasir inzibati ərazi bölgələri haqqında coğrafiya kitablarında, xəritələrdə Çıldır əyalətinin adına rast gəlinmir. Türkiyədə Kars ilinə (vilayətinə) bağlı kiçik bir ilçə (rayon) Çıldır adlanır. Güneydoğudakı Ağbaba dağı (yüksəkliyi 2040 metr) ilə Quzeybatıdakı Kısır dağı (yüksəkliyi 3150 metr) arasındakı Çıldır ili-

nin ərazisi 1416 kvadratkilometrə yaxın, əhalisi 40 mini keçməyən bir bölgə Çıldır adlanır. **(Yeni Türk Ansiklopedisi, 1985:566, 2-ci cild)**. Çıldır əyaləti isə daha böyük bir ərazini, yəni bugünkü Ermənistan Cümhuriyyətinin ərazisinə yaxın torpaqları olan inzibati vahidi əhatə edirmiş.

Türkiyədə Ardahanla Kars arasında Çıldır gölü var ki, onun da sahəsi 123 kvadratkilometrdir. Çıldır Doğu Anadolunun ən böyük şirinsulu gölüdür. Dəniz səviyəsindən 1959 metr yüksəklikdədir. Ən dərin yeri 30 metrdir. Göldən axan Telek çayı Ermənistandakı Arpaçaya tökülür. Naxçıvan ərazisində üzərində su anbarı tikilmiş Arpaçaydan onu ayırmaq üçün çox vaxt Naxçıvandan Araza tökülən çaya Doğu Arpaçay, Ermənistandan Araza tökülən çaya Batı Arpaçay deyirlər.

Göldə Ağcaqala adlı bir ada var. Adını vaxtı ilə burada tiki-lən qalanın adından alıb. Bölgədə yaşayanların aynalı adlandırdığı sazan-çəki (*Cyprinus carpio*) balığı çox məşhurdur. Gölün üstünü qışda qalın buz örtüyündən üzərində at qoşulmuş xizəklə gəzir, yük daşıyır, buzda dəliklər açıb balıq ovlayırlar.

2.2. Çıldır əyalətinin Rusiya tərəfindən işğalı

Inzibati vahid kimi Çıldır əyalətinin adı 200 ildən çoxdur ki, rəsmən ləğv edilib. Lakin onu insanların yaddaşından silmək mümkün olmayıb. Necə ki, Göyçə, Borçalı, Zəngəzur, Dərələyəz, Dərəçiçək, Ağbaba və s. inzibati vahidlər olmasa belə insanlar göyçəliyəm, borçalıyam, zəngəzurluyam, dərələyəzdiiyem, dərəçiçəkliyem, ağbabalıyam və s. dedikləri kimi, özünü çıldırlı kimi təqdim edənlər, çıldırlı olması ilə qürur duyanlar da var.

Çıldırın bir parçası olan Axisqa isə inzibati vahid kimi yox olsa da ictimai-siyasi, rəsmi sənədlərdə onun adı hələ də keçir. Çıldır və Axisqa inzibati ərazi vahidlərinin sıradan çıxmasına sə-

bəb Rusiyanın Qafqazı işğalı və bölgədə yeritdiyi assimlə siya-səti olmuşdur.

Osmanlı Dövləti gücdən düşdükcə bölgədə nəinki söz sahibliyini, hətta ərazilərini də itirirdi. Rusiya isə Kırımı, Balkanları, Qafqazı işğal etməklə kifayətlənmir, İstanbulu tutaraq Ağ Dənizə çıxmağa can atırdı. 1826-cı ildə yeni islahatlar aparan, nizami ordu yaradan İkinci Mahmud 400 ilə yaxın Osmanlı dövlətində aparıcı güc olan yeniçər əsgəri birliklərini ləğv etməyə çalışır. Bu zaman qarşıdurmada minlərlə döyüşçü öldürülür. Bu da ölkənin müdafiə qüdrətinin zəifləməsinə səbəb olur.

1829-cu il savaşında Ərzurumadək irəliləyən Rus Ordusu Axısqa, Ardahan, Kars, Çıldır və Doğu Beyaziti tutur. Edirne anlaşmasıyla (14.09.1829) Ardahan Osmanlıya, Çıldır Rusiyaya qalır. Beləliklə İkinci Mahmud dönəmində Osmanlı savaşda yenilincə Axısqa Ruslara təzminat olaraq verilmiş olur.

Tekin Taştəmir isə “Ahıskanın Osmanlı devleti zamanında Çıldır eyaletinin başkenti və önəmli bir kültür ve ticaret merkezi” olduğunu, 1828-ci il Rus işğalı ərəfəsində şəhərin əhalisinin 50 min nəfəri keçdiyini yazır (**Taştəmir T., 2005:33-34**).

Rusiya işğal etdiyi ərazilərdə mövqeyini möhkəmlətmək üçün müstəmləkəçilərdən narazı olan müsəlmanları ata-baba yurdlarından köçməyə və onların yerinə Osmanlı Dövlətindən gətirilmiş xristianları yerləşdirməyə başlayar. Bu köçlərin bir qismi iki dövlət arasında bağlanmış müqavilə ilə tənzimləndisə, bir qismini də icazəsiz köçlər, Rusiyadan gizli qaçmalar təşkil edirdi.

Rusiyanın Çıldır Əyalətinə işğalçı yürüşü bölgənin türk-islam mədəniyyətinə ağır zərbə vurur. Bölgənin sərvəti Peterburqa daşınır. Ruslar xristian olmalarına baxmayaraq islam dininə dair kitablara da tamah salırlar. Rus generalı N. N. Muravyovun rəhbərliyi ilə Axısqa mədrəsəsinin kitabxanası müsadirə edilir. Prof. Dr. Asif Hacılı yazır ki, həmin vaxt rus ordusunda tərcüməçi olan Abbas-

qulu ağa Bakıxanov kitabxanada 300-dən çox əsər olduğunu yazır. O, bu əsərlərdən daha dəyərlilərini, yəni St. Peterburqa göndəriləcəklərinin siyahısını tutur. 148 nömrə altında qeyd edilən siyahıdan 153 cild kitab, iki nadir Quranı- Kərimi seçib və onların həm ərəb, həm də rus dillərində 14 səhifəlik təsvirini veribdir. Abbasqulu ağa Bakıxanov qrammatika, ritorika, söz sənəti, riyaziyyat, astronomiya, fəlsəfə, ilahiyyat, hüquq, ədliyyə və başqa sahələrə aid bu nadir əsərlərin Rusiyada yaradılacaq Asiya Tədris Müəssisəsi üçün çox gərəkli olacağını xüsusi olaraq qeyd edib. (Hacı A., 2014:6).

Rus əsgər və zabitlərinin qəddarlığını qəbul etməyən əhəlinin bir qismi Osmanlının daha güvənli bölgələrinə köçüb. Bir çox məscidlər, mədrəsələr məhv edilib, bağlanıb, zəngin kitabxanalar müsadirə edilib, dindarlar təqib olunub, əhalini xristianlaşdırmağa cəhdlər edilib.

Beləcə 1829-cu ildə Çıldır Əyaləti ləğv edilərək bir hissəsi işğalçı Rusiyanın tərkibinə qatılıb, bir hissəsi isə Osmanlı dövlətində qalıb. Bu bölgü də bölgəyə dinclik, əminamanlıq gətirməyib. Ondan sonrakı yüzildə bölgə dörd dəfə savaş meydanına çevrilib. 1879-cu il fevralın 8-də İstanbulda bağlanmış anlaşmada Qafqazdan müsəlmanların kütləvi köçü rəsmiləşdirilir. 1879-cu ildən 1881-ci ilədək 82 min nəfər Osmanlı dövlətinin iç bölgələrinə köçürülür. Hökumət bu qədər insanı yerləşdirmək gücünə malik olmadığından Kars konsulluğuna Mehmet Asim bəyi göndərir. İmamlar və müftilər də köçün durdurulması yönündə təbliğat aparırlar. Bu köçün qarşısını tam almasa da səngitmiş olur.

2.3. Rusiyanın Axısqada türk izini silmək cəhdi

Rusiya əsarətində qalan müsəlmanların çoxu Osmanlının yenicən bölgəni ələ alacağını, tarixi ədaləti bərpa edəcəyini səbirsizliklə gözləyirdilər. Bunu Rusiyanın hakim dairələri, dövlət qulluqçu-

ları da yaxşı bilirdilər. Ona görə də Rusiya bölgədə müsəlmanların sayını azaltmaq, boşalmış ərazilərə erməniləri yerləşdirmək siyasəti yeridirdi. Bölgəyə Osmanlı Dövlətindən kitablar, qəzet-jurnallar gətirilməsi üzərində ciddi sensor nəzarəti qoymuşdu. Osmanlı Dövlətinə gedib-gələn, ora ilə hər hansı bir əlaqəsi olan müsəlmanlar gizli izlənilirdi. Rusiya həm də yerli xalqlardan böyük casus şəbəkəsi yaratmışdı. Casuslar nəinki Rusiya ərazisində, hətta Osmanlı Dövlətinin sərhəd bölgələrində də ciddi iş aparırdılar.

Lakin onların bölgədə möhkəmlənmək cəhdi boş çaxırdı. Rus orduları Ərzurumadək hücum edib Doğu Anadolunun bir qismini işğal etsə də insanların qəlbinə yol tapıb bölgədə möhkəmlənə bilmirdi. Uzun müddət Kars və çevrəsi Rusiya işğalı altında qalsa da orada yaşayan Aşiq Şenliyə Rusiyanı tərifi etmək mümkün olmamışdı. O, qalib Rusiyanı deyil savaşa məğlub olmuş Osmanlı dövlətini belə tərənnüm etmişdi:

Qurşannıq qılıcı, geyinnik donu,
Qovğa buludları sarır hər yanı.
Doğdu qoç iyidin şan almaq günü,
Can sağ ikən yurd vermərik düşmana!
Əsgər olan bölük-bölük bölünür,
Sandınızı Kars qalası alınır,
Boz atlar üstündə qılinc çalınır,
Can sağ ikən yurd vermərik düşmana.

Hələ Alosmanın görməmiş zorun,
Din qeyrəti olan tədarük görün,
At təpin, baş kəsin, kazağı qırın,
Can sağ ikən yurd vermərik düşmana.

Şenlik, nə durursan atlara minin,
Sıyra qılinc düşman üstünə dönün,

Artacaqdır şanı bu Alosmanın,
Can sağ ikən yurd vermərik düşmana.

(Qarapapaq Ş., 2004:47-48).

Rusiya işğal etdiyi bölgədə möhkəmlənə bilmədiyini görərək buraya Osmanlıdan erməniləri, urumluları, Rusiyanın daxili əyalətlərindən malakanları və b. xristian xalqları köçürürdü. Bu da bir nəticə vermədikdə bölgədəki türkləri və müsəlmanları sürgün etməyi planlamışdı. Çar dövründə bu plan tədricən və müxtəlif bəhanələrlə həyata keçirilirdi.

2.4. Axısqa Sovet dövründə

Köçlər bölgədə türklərin sayını azaltsa da 1921-ci ilədək onlar aparıcı xalq və söz sahibi olurlar. Belə ki, Ömər Faiq Nemanzadənin başçılığı ilə 1918-ci ilin oktyabrın 29-da Axısqa Hökuməti Müvəffəqitisi adlı bir hökumət qurduqlarını elan edirlər.

Kars İslam Şurasının dəvətilə 1918-ci ilin noyabrın 30-da Ordubad, Naxçıvan, Qəmərli, Sürməli (İğdir), Sərdərabad, doğu Şürügel, Axısqa və Axarkələkdən gəlmiş 60 nəfər nümayəndə (ikinci gün onlara başqa bölgələrdən gəlmiş 10 nəfər də qatılır) Batumdan Ordubada və Ağrı dağından Azqurq qədər bir ərazidə dövlət qurmağı qərara alırlar. Həmin ərazidə qurulmuş Cənubi Qərbi Qafqaz Hökuməti Müvəqqəti Milliyyəsinin ömrü o qədər də uzun olmur. 1919-cu ilin aprelin 13-də İngilislər Karsda hiylə ilə Cənubi Qərbi Qafqaz Hökumətinin rəhbərlərini həbs edərək Malta adasına göndərir və hökuməti də ləğv edir. **(Cənub-i Garbi Kafkas Hükumeti, 1989:69)**

Xarici güclərin təzyiqinə baxmayaraq Axısqa türkləri öz haqları uğrunda mübarizəni davam etdirirlər. Sərvər bəyin başçılığı ilə Güney Qafqaz Əhalisinin Haqlarını Qoruma Mərkəzi (Axısqa-Axarkələk Müsəlmanları Milli Şurasını) yaranır. Lakin

bu qurumun da ömrü çox uzun olmur. Nisbi sakitlik 1921-ci ilin martınadək davam edir. Gürcüstanı işğal edən bolşeviklər martın 9-da Axısqanı da tuturlar.

1921-ci ilin martın 16-da bağlanmış Moskva müqaviləsi ilə Axısqa və Axarkələk bölgələri Gürcüstan SSR-in tərkibinə qatılır. Bundan sonra da sinfi mübarizə və kollektivləşmə adı altında əhəlinin sıxışdırılması, təqibi, həbsi və sürgünlər başlayır. Beləcə bölgədə türk əhalisinin sayı gündən-günə azalır. 1926-cı ilin siyahıyaalmasında bölgədə 138 min nəfərə yaxın türk qaldığı qeyd edilir.

Sovetlər dövründə isə sürgün kütləviləşdi. 1921-1923-cü illərdə bölgədən türkləri, müsəlmanları Sovet hökumətinə müqavimət göstərməkdə təqsirləndirərək sürgün etməyə başladılar. Sonrakı illərdə onları dini təbliğatda suçlayıb sürgün etdilər. 1929-cu ildən sonra isə ailəliklə sürgün olunanların sayı daha da artdı. Bu dəfə insanları kollektiv təsərrüfata üzv yazılmadıqlarına və ya kolxozların yaradılmasına əngəl olmaqda suçlayıb sürgün etdilər.

Hökumətin gizli sənədlərindən aydın olur ki, bölgədən türklərin sürgün edilməsi üçün müxtəlif bəhanələr uydurulmasına yuxarıdan göstəriş verilmişdir. 1936-1937-ci il repressiyaları Axısqa ziyalılarına da ağır zərbə vurdu. Yüzlərlə ziyalı güllələndi, həbs edildi, sürgünə göndərildi.

Bölgədən türklərin və müsəlmanların kütləvi sürgünü 1944-cü ilin noyabrın 13-14-də başa çatdı. Axısqa bölgəsindəki müsəlmanların hamısı qəflətən Türküstanə sürgün edildi. Baxmayaraq ki, burada yaşayan türklər İkinci Dünya Savaşına qatılmış Sovet ordusuna 40 min əsgər və zabıt yola salmışdı. **(Ahıska türkləri, 1995)**. Hər an Sovetlərin basqını qorxusu altında olan Türkiyə Cümhuriyyəti sürgünü durdurmağa cəsarət etməməsi bir yana, milli düşüncəli insanlara qarşı təqib və təzyiqləri artırdı. Xüsusən də ölkənin Doğusundakı müsəlmanların Qafqazda yaşayan soydaşları, əqrəbələri ilə əlaqə saxlamalarını, tarixi yaddaşı yaşatma-

larını əngəlləməyə çalışdı. Beləcə uzun illər Doğu bölgəsinin tarixi dərinədən öyrənilməmiş, təbliğ edilməmiş, folkloru, etnoqrafiyası toplanmamış qaldı. Eyni proses Sovetlər Birliyində də davam edirdi. Sovetlər Birliyində yaxşı bilirdilər ki, bölgədən folklor, etnoqrafiya materialları toplanarsa, tarixi öyrənib təbliğ edilərsə əhali Türkiyəyə tərəf meyillənər.

1957-ci ildə sürgünə göndərilmiş xalqların bir çoxuna vətənə dönmələrinə icazə verildi. Lakin bu qanun Kırım və Axısqa türklərinə şamil edilmədi.

Sovetlər Birliyinin iqtisadiyyatı çökdükcə, ölkə zəiflədikcə idarəetmədə də pozuntular yarandı. Bu da istər Türkiyədə, istərsə Qafqazda araşdırıcıların fəallaşmasına səbəb oldu. Bölgədən folklor və etnoqrafiya materialları toplamağa, tarixi haqqında araşdırmalar aparıb nəşr etdirməyə imkan yarandı. Beləcə İrfani, Qul Qarani, Xəstə Hasan, Şenlik, Sefili kimi ustad sənətkarların haqqında dövrü mətbuatda məqalələr nəşr olundu və şeirləri toplandı.

2.6. Axısqalılardan vətənə dönmək uğrunda mübarizəsi

Həbslərə, təqib və təzyiqlərə baxmayaraq minlərlə axısqalı vətənə dönmək uğrunda onilliklər boyu hökumət orqanlarına qarşı mübarizə apardılar. Tək-tək cəzalandırmalarla axısqalılardan iradəsini qıra bilmədiklərini görəndə Sovet xüsusi xidmət orqanları 1989-cu ilin yayında Fərqanədə özbəklərin əlilə kütləvi qırğın təşkil etdilər. Yüzlərlə axısqalı öldü və yaralandı, minlərlə insan isə bölgəni tərk etmək, qaçqına çevrilmək zorunda qaldı.

1989-cü ildə, yəni Sovetlərin çökməsi ərəfəsində Axısqa türklərinə də vətənə dönmək üçün izin verildi. Lakin bu qanunda sürgündən dönənlərin yerləşdirilməsi, onlara kompensasiya verilməsi, işlə, mənzillə təmin edilməsi haqqında heç bir maddə olmadı. **(Kukulov T., 1999)**. Beləcə qanun kağız üzərində qaldı.

Beynəlxalq təşkilatlar da işə qarışmalarına baxmayaraq Axisqa türkləri hələ də elliklə vətənlərinə dönə bilməmişlər.

Tbilisinin güneyində yerləşən, doğudan indiki Ermənistan Respublikası, batıdan Acariya Muxtar Respublikası, güneydən Türkiyə Cümhuriyyəti ilə sərhəd olan 6,5 min kvadratkilometrlik bölgə qədimlərdə Mesxetiya, Cavaxetiya da adlandırılıb. Gürcüstan 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra bölgədə Mesxetiya-Cavaxetiya quberniyası yaradıb. (Taşdemir T., 2005:17).

Lakin min bir əngəlləri aşaraq bölgədə yerləşən axisqalıları barmaqla saymaq olur.

3. Çıldır-Axisqa aşığıları mənəvi körpü rolunda

Çıldır əyaləti Anadolunu Qafqaz və Güney Azərbaycanla bağlayan karvan yollarının üzərində yerləşdiyindən mədəni əlaqələrdə də bir körpü rolunu oynamışdı. Burada doğulub, boya-başa çatan aşığılar məclislərdə Yunis İmrənin də, Qaracaoğlanın da, Əmrahın da, Kərəmin də, Qurbaninin də, Duxarxanlı Abbasın da, Xəsdə Qasımın da, Tahir Mirzənin də, Vanlı Gökçəyin (Kuçək) də və b. onlarla aşığımızın şeirlərini, Türk dünyasının onlarla qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanını eyni şövqlə çalıb oxumuşlar. Həm də Qafqaz, İran aşığılarının şeirlərini Anadoluya, Anadolu və Balkan aşığılarının əsərlərini də İrana və Qafqaza ötürmüşlər. Onların fəaliyyəti yalnız türk mədəniyyətinin inkişafına deyil, fərqli dillərdə danışan, türk mədəniyyəti dairəsində olan ermənilərə, gürcülərə, kürdlərə, ləzgilərə, avarlara, tatlara və b. xalqlara da güclü təsir etmişdir.

Təsəvvüflə sıx bağlı olan aşığılar, mətbuatın, radio və televiziyanın olmadığı bir çağda kənd-kənd gəzib, məclis aparmaqla, çalıb-oxumaqla, dastan danışmaqla yanaşı kifayətlənməmiş, həm də bir bölgənin xəbərlərini başqa bölgəyə daşımışlar.

Çıldır-Axisqada elə bir aşiq məktəbi yaranmışdır ki, inzibati ərazi vahidlər dəyişsə də, dövlətlər arasında dəmir pərdələr çəkil-sə də onu yox etmək mümkün olmamışdı. Aşıqlar arasındakı usta-şagird münasibətləri, ənənənin qırılmaması mədəniyyətimizi yaşatmış və toplumun malı etmişdir. Xəstə Hasan özündən əvvəl yaşamış və çağdaşı olmuş ustad aşıqları “Yüzdə bir” rədifli diva-nisindən belə xatırlayır:

Ab-i çeşmə göllərində sona da bir, qaz da bir.
Süsən, sünbül, mor mənəvsə, bülbül ötər yazda bir.
Vaqif dərtədən xəbərdardı, Gövhərin qiyməti yox.
Qul Qaranı, Qara Zülal, Aşiq Ömər sözdə bir.

Qurbanı haqq aşığıdır – daima xamnan sökər,
Dəstinə alıb qələmi, xətdinə bir xəstə çəkər.
Çöllü İsmayıl baş tacı, cannan qəsəvvət tökər.
Kərəm ki, yandı ataşa, od da birdi, köz də bir.

Molla Xəlis dələlətdə içdi eşqin badasın.
Küfdadiya pay verildi onnan da ziyadasın.
İrfani dərya-ümmandı, keçmək olmaz adasın.
Aşiq Seyfi, Usta Polat, Dəli Tamu sazda bir.

(Şamil Ə., 2013:153)

Şeirdə adları çəkilən Gövhər, Qul Qaranı, İrfani, Küfdadi, Qara Zülal, Aşiq Ömər, Çöllü İsmayıl, Aşiq Seyfi, Usta Polat, Dəli Tamu, Molla Xəlis Çıldır bölgəsinin ustad aşıqları olub. On-ların şeir qoşanları haqqında bilgimiz az da olsa var.

Gələcəkdə onların şeirlərindən bir toplu nəşr etdirməyi nəzər-də tutduğumuzdan burada əlavə bilgi verməyə ehtiyac duymuruq.

M. Fahrettin Kırzioğlu 1936-37-ci illərdə Karsda “Özəl idarə təhsil müfəttişi” işləyərkən 76 kəndi bir neçə dəfə gəzdini, fürsət tapdıqda aşiq şeirlərini və folklor nümunələrini topladığını yazır.

Araşdırıcı topladığı nümunələrin bir qismini 30 il sonra, yəni 1966-cı ildə “Türk kultürü” dergisinin sentyabr (sayı 47) sayında nəşr etdirib. O, şeirlərində nümunələr verdiyi çıldırılı aşıqların adlarını belə sadalayır : “Ahılkelekli Hasta Hasan, Konulyanlı (Altunkale) Çerkezoğlu, Ahıskalı Çirkini, Güllalı Xoca, Ahılkelekli Taştəmir, Ahıskalı Emrah (İşığı), Üzeyri Usta (Fakiri), Ahıskalı Korhan, Ahıskalı Pir Mehdi, Hırtızlı Sevdəyi, Hırtızlı Nihani, Ahıskalı Şəhri, Azqurlu İsmail” (**Kırzioğlu M.F., 1966**).

Bu ozanların günümüdə kimi gəlib çatan şeirlərinə dayana-raq onların ömür yolları, yaradıcılıqları haqqında söz demək olur. Lakin bəstəkar aşıqlar, gözəl səsli aşıqlar, məclislər yola verən aktyor, rejissor aşıqlar haqqında isə heç nə deyə bilmirik. Çünkü əlimizdə heç bir bilgi yoxdur.

Qazaxıstana sürgün olunmuş Axısqa bir ailədə doğulmuş gənc araşdırıcı İlham Katib “Aşuxlux sənəti” məqaləsində bölgədə yaşayan axısqaqlılardan Aşıq Şenlik, Aşıq Sümmanı, Aşıq Abbas, Aşıq Quleli (Qoçoğlu), Aşıq Şeydalı, Aşıq Səfili, Aşıq Cevri, Aşıq Emrah və b. haqqında xeyli material toplamaqla yanaşı, aşıqların çaldıqları 70 havanın da adını qeydə alıb. Bu havaların əksəriyyəti eyni adla bu gün də Azərbaycan aşıqları tərəfindən ifa olunur. (**Katib, 2007:325**).

Yazılı qaynaqlara və aşıqların ustadlarından eşitdiklərinə dayanan araşdırıcılar bölgədə Suxaralı Şenlik, Narmanlı Sümmanı, Posoflu Faqiri, Hanaklı Mezlumi, Artvinli Şamili, Yusifelili Keçfi, Ardanuçlu Efkarı, Şavşatlı Recai və b. haqqında son illərdə xeyli araşdırmalar aparmışlar.

Bölgə aşıq mühitinin gözəl bilicisi, rəhmətlik Valeh Hacılar da araşdırmalarında tez-tez 18-20 yüzillərdə Axısqa bölgəsində yaşamış aşıqlardan Xəstə Hasanın, Qul Qaranının, Usta Poladın, Molla Xəlisin, Şeydayinin, Feydayinin, Lebisli Aşıq Nurunun, onun oğlu, Aşıq Şenliyin şagirdi olmuş Aşıq Balakışının, Lebisli

Aşıq Orucun, Aşıq Əhmədin, Aşıq Balabəyin, Aşıq Məftunun, Xırtızlı Aşıq Həməzənin və b. adlarını çəkib, onların şeirlərindən nümunələr vermişdir (**Hacılar V., 2005**).

Aşıq yaradıcılığı haqqında dəyərli araşdırmaların müəllifi, aşıq şeirləri və dastanlardan ibarət 20-dən çox kitab nəşr etdirmiş, Sivasdakı Cümhuriyyət Universitetinin müəllimi, Doç. Dr. Doğan Kaya Aşıq Şenlikdən söz açarkən onun şagirdləri haqqında belə yazır : “Aşık geleneğinin çok güçlü temsilçisi olan Şenliyin çırakları (şagirdləri) da Karsın yetiştirdiği güçlü aşıklardandır. Oğlu Aşık Kasım, köylüsü Aşık Mehmet, Aşık Süleyman, Aşık Asker, Aşık İbrahim, Çıldırın Cala köyündən Aşık Hüseyin, Çıldırın Bekteşin köyündən Aşık İbrahimim oğlu Kasım, Arpaçayın Keçit köyündən Aşık Mansur, Arpaçayın Sosih köyündən Aşık Mehmet, Aşık Merdan, Aşık Mirza, Çadıralı köyündən Aşık Mevlüt, Muzulu Aşık Latif, Selimin Bezirgankeçit köyündən Aşık Ömər, Revanlı Bala Mehmet, ...Gümrülü Aşık Ahmet gibi aşıklar Şenlik kolunun önemli simalarıdır”. (**Doğan K., 2009:3, Doğan K., 2012:10**)

İstər keçmişdə, istər günümüzdə Çıldır bölgəsində yetişmiş, o mühitin təsirilə böyümüş aşıqlar Qul Qarani, İrfani, Xəstə Hasan, Şenlik ənənəsini ləyaqətlə və sevə-sevə davam etdirirlər.

Bu günün özündə Türkiyədə yaşayan aşıqların çoxu ya keçmiş Çıldır əyalətində doğulanlar, ya da ata-babaları oradan olanlardır. Onların sayı çox olduğundan adını çəkməyə ehtiyac duymadıq.

4. İrfani havası

Sözə, yazıya nisbətən musiqi üzərində sensor qoymaq çətin-dir. Ona görə də Sovet dönməində İrfaninin şeirlərinin toplanıb, nəşr edilməsi əngəllənsə də, haqqında bir məqalə yazılmasa da, İrfani-Ruhani saz havası aşıq məclislərində, toylarda, şənliklərdə ən çox ifa edilən musiqi olmuşdur. Televiziya və radioda aşıqlar

tez-tez İrfani-Ruhani havası çalmışdılar. Hətta Moskvaya və xarici ölkələrə festivallara gedən Şərurun yallı ansamblının İrfani musiqisinin sədaları altında yallı getməsinə əngəl olmamışdılar. Bu festivalların təşkilatçıları, hətta musiqini ifa edənlər İrfani havasının müəllifi haqqında dolğun, dürüst bilgi sahibi olmamışdılar.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Prof. Dr. Nailə Rəhimbəyli saz havasının müəllifi və onun ömür yolu haqqında bir kəlimə belə söz açmadan "Ruhani" saz havasının təhlilinə geniş bir məqalə həsr etmişdir. O, yazır: "Ruhani" klassik aşiq havalarından olub, lad-intonasiya və harmonik dil xüsusiyyətlərinə görə aşiq yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu hava qoşma poetik şeir növü əsasında oxunur. . .

"Ruhani", "Rast" ladı əsasında. Havacat "Rast" ladı əsasında olsa da, onun melodik quruluşu "Mahur-Hindi" muğamının lad-intonasiyaları əsasında yaradılmışdır...

Bu hava aşiq yaradıcılığında o qədər dərin iz salmışdır ki, onun adı qeyd etdiyimiz kimi, aşiq musiqisinin kök sisteminə də daxil edilmişdir. Bu onu göstərir ki, həmin havacat klassik aşiq havaları arasında böyük önəm daşıyan və xüsusi əhəmiyyəti olan havalardan biridir. Eyni zamanda kök sisteminin kvinta-sekta intervallarının münasibətindən yaranan harmonik səslənmə havanın melodik xüsusiyyətlərində özünü daha parlaq şəkildə göstərir.

"Ruhani"-nın melodik dilinin nəzəri təhlili ilk növbədə onun melodik dilinin zənginliklərini, dilin formayaradıcı amillərini, bədii ifadə xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmış olur" **(Rəhimbəyli N., 2009, 1(30)).**

"İrfani" saz havasının geniş musiqi təhlilini verən Prof. Dr. Nailə Rəhimbəyli sonda aşağıdakı nəticəyə gəlir: "Ruhani" havasının musiqişünaslıq təhlili göstərdi ki, bu hava klassik aşiq yaradıcılığının bütün spesifik xüsusiyyətlərini, məsələn: ritmik, melodik, lad-intonasiya və forma rəngarəngliklərini özündə hifz et-

mişdir. Bu hava özünün kvint-sekst harmonik dil xüsusiyyətinə məxsus intonasiya çeşidlərini bu kök üstündə ifa edilən digər aşiq havalarına da təbdil etmişdir (**Rəhimbəyli N., 2009, 1(30)**).

Sənətsünas Tariyel Məmmədov yazır ki, ənənəvi aşiq havalarının yaşadılması mətnlərin yığılıb toplanması ilə bağlı deyil: şifahi yaşayan və ötürülən havaların sayı az-çox sabit olub, kollektiv yaddaşın imkanları ilə məhdudlaşır. (**Məmmədov T.,** http://www.musigi-dunya.az/new/read_magazine.asp?id=39&page=4). Araşdırıcının “kollektiv yaddaşın imkanları ilə məhdudlaşan” və “az-çox sabit” saydığı saz havaları zaman-zaman çilalanmış, təkmilləşmişdir. Bunu “İrfani” havasının təmsalında da aydın görmək olar.

Belə ki, 1960-cı illərdən ustad sənətkarlar saz havalarını cilalamağa, ritmikləşdirməyə daha çox təşəbbüs göstərmişlər. Ədalət Nəsimov bu prosesin öndəgədlərindən olmuşdur. Bizim bu düşüncələrimizi professor İlqar İmamverdiyev aşağıdakı kimi əsaslandırır: “Aşiq İslam Yusifovun sazda çaldığı “Ruhani” aşiq havası ilə Aşiq Ədalət Nəsimovun sazda ifa etdiyi “Ruhani” temp, sürət baxımından eyni havanın müxtəlif variantlarıdır. Aşiq İslam bu havanı ağır, salğarlı, ləngərli, andante tempində ifa etdiyi halda, Aşiq Ədalət Nəsimov eyni havanı özünün əhval-ruhiyyəsinə ovqatına münasib orta bir sürətlə, moderato tempində çalmışdır” (**İmamverdiyev İ., 2004:56**).

Aşiq musiqisinin araşdırıcısı Tariyel Məmmədov yazır ki, “Azərbaycan aşiqləri ən qədim xalq-professional musiqi ənənələrinin öncül daşıyıcılarından sayılırlar...Çalğıçıların çoxu daxili tərtib tarazlığını saxlamaq şərti ilə, havanı ustalıqla genişləndirib-qısalda bilirlər. Bəziləri ifanın gedişindən, şəraitdən və dinləyici zövqündən asılı olaraq daxili nisbəti dəyişir, istənilən məqamları vurğulayır, yəni daha aydın nəzərə çarpdırırlar və i. a. Bütün bunlar yaxşı təlim və sonrakı daim yetkinləşmədən irəli gələn geniş təcrübə, bilik və bacarıq sayəsində əldə olunur” (**Məmmədov T.,**

<http://www.musigi->

[dunya.az/new/read_magazine.asp?id=39&page=5](http://www.musigi-dunya.az/new/read_magazine.asp?id=39&page=5)).

Aşıqlarımızın bilik və bacarığı sayəsində “İrfani” saz havası az qala iki havaya-“Köhnə İrfani” və “Yeni İrfani”yə çevrildi. “Köhnə İrfani” ağır, ləngərlidirsə, “Yeni İrfani” olduqca ritmik və oynaqdır.

Tariyel Məmmədov bu cür çevrilmələri, dəyişikliyi belə izah edir: “Yeniliklər ənənəvi mətnin şəkildəyişməsi, ən başlıcası, bunun mədəni inkişafın yeni-yeni mərhələlərinə qoşulması ilə başa gəlir. Hər bir hava ənənə baxımından tam əsaslanmış olsa da, ifaçının özünün şərhilə, özünün duyduğu və yazdığı şəkildə ifa olunur. Havacatın mətni həyat şəraiti; ifaçı aşığın sənətkarlıq səviyyəsi; ifanın məkanı və baş verdiyi şərait; nəhayət, yerli ənənələrdən asılıdır. Minlərlə ağızdan-ağıza, ifaçıdan-ifaçıya keçən aşıq havalarının saysız şəkildəyişmələri olur və olmalıdır. (Məmmədov T., http://www.musigi-dunya.az/new/read_magazine.asp?id=39&page=5).

“İrfani” aşıq havasından başqa “Urfani” adlı yallımızın olması, onları dəfələrlə dinləməm məndə belə bir qənaət yaratmışdır ki, hər iki hava eyni kökdəndir. Musiqi savadım və duyumum olmadığına görə qəti bir fikir söyləyə bilmirdim. Tanıdığım musiqişünaslardan dəfələrlə bu işdə mənə yardımçı olmalarını xahiş etsəm də işləri çox olduğundan mövzunu araşdırmağa girişmirdilər.

Türkiyənin Qazi Antep şəhərindəki universitetin professoru, aşıq musiqisi sahəsində dəyərli araşdırmalar müəllifi Prof. Dr. İlqar İmamverdiyevdən 2016-cı il aprel 3-də aşağıdakı emaili aldım: “Əli müəllim "Ürfani" ilə bağlı nota yazdığım qədim variantı "Saz havaları antologiyası" kitabımda vermişəm. Sizə göndərirəm. Doğru deyirsiniz bu hava 1937-ci illərdə ağır-ağır çalınırdı. (Aşıq Sadıq Sultanov, Aşıq İslam Yusifov) Sonradan Aşıq Ədalət Nəsibov başda olmaqla musiqinin tempini artırdı. Gənc

ifaçılar da bu tərzdə çalmağa başladılar. Qədim tamaşaçılara bu havanı iti sürətlə çaldıqda qəbul etmirdilər. Bizə iradını bildirirdilər. 1985-ci ildə Şair Mustafa İsgəndərzadə ilə birgə Şəmistan Əsgərovu ziyarətə getmişdik. İlk dəfə gördüyüm bu insanın ixtiyar vaxtında sazda qədim "Ürfani"-ni çalanda mənə dedi: "Ay oğul, çox sağ ol. Rəhmətlik atam Kərbəlayi Əsgər kişi gözüümün önünə gəldi. Bu havanı ağır-ağır və sındıra-sındıra oynayaraq dəsmalı yerdən dişi ilə tutub qaldırdığını indi də xatırlayıram."

Qazax bölgəsinin zurnaçılarının bu saz havasını rəqs kimi ifa etdiklərini 1982-ci ildə müşahidə etmişəm. Bununla da anlaşılr ki Ürfani klassik saz havası olmaqla həm də rəqs havası kimi ifa olunmuşdur. "Ürfani" havasını Azərbaycan və Borçalı aşıqları 2 variantda kökləyirlər. Azərbaycanda 1-ci qrup tellər I oktavanın Do, 2-ci qrup tellərdən biri I oktavanın Mi bemol və kiçik oktavanın Mi bemol səsinə kökləyirlər. 3-cü qrup tellər isə kiçik oktavanın Si bemol səsinə nizamlayırlar. Borçalı aşıq məktəbinin ustadlarında I və III qrup tellər eyni ilə Azərbaycan aşıqları kimidir. Sadəcə fərq orta qrup tellərdə bir səsin dəyişik olması ilə fərqlənir. Borçalı aşıqları 2-ci qrup tellərin ikisini I oktavanın Mi bemol, birini isə kiçik oktavanın Lya bemol səsinə kökləyib ifa etdikləri üçün sazın səsinə fərqli bir ahəng əmələ gəlir".

Kitaba ön söz yazarkən yenidən bu mövzuya qayıtdım. 1980-ci illərdən tanıdığım, öncələr də saz havaları mövzusunda mənə yardımçı olmuş, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin "Musiqişünaslıq" kafedrasının müdiri, əməkdar incəsənət xadimi, professor Kamilə xanım Dadaşzadədən xahiş etdim ki, "İrfani" havalarını müqayisə etsin. Çox sağ olsun ki, özünün vaxtı olmadığından bu işi gənc araşdırıcı Afiz (Hafiz) Kərimova həvalə etdi. Afiz (Hafiz) Kərimovla xeyli söhbət etdik. Ona məndə olan "İrfani" havalarının not yazılarını və eşitdiyim havaların hansı aşıqlar tərəfindən ifa edildiyini söylədim.

Afiz (Hafiz) Kərimov bir neçə aşığın ifasındakı “İrfani” havalarını və “Urfani” yallısının musiqisini müqayisə edərək geniş bir məruzə hazırladı. “Tasavvufta Musiqi: Urfanî Havaları Haqqında Bəzi Araştırmalar” adlandırdığı məruzəsini T.C. Başbakanlık Türk İşbirliğı ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) Başkanlığının desteğinde; Hacı Bektaş Velî Kültür Derneğı Başkanlığı ile Ukrayna-Gürcistan Beynelhalk Üniversitesinin birlikte 30-31 Mayıs 2016 tarixlerinde düzenlediğı Türkiye Gürcistan Bektaşî Kültürü ve Ozanlar Sempozyumu”nda oxudu.

Afiz (Hafiz) Kərimov araştırmasında “İrfani” havasının İlqar İmamverdiyevin (nota köçürən İlqar İmamverdiyev), Kəman-dar Əfəndiyevin (nota köçürən Nazim Bağirov), Hüseyn Sarac-lının (nota köçürən Təriyel Məmmədov), İsgəndər Ağbabalının (nota köçürən Afiz (Hafiz) Kərimov) və “Tütək səsi” filmindəki (nota köçürən Afiz (Hafiz) Kərimov), eləcə də Əkrəm Məmmədli və Kənan Məmmədlinin köçürdüyü “Urfani” yallısının musiqilərini müqayisəli təhlil edir. **(Kərimov A., 2016)**

Aşıqların ifasındakı “İrfani” havası haqqında yazır: “Ürfani” havasının əlimizdə olan bir neçə not variantını müqayisə etdikdə variantlar arasında müəyyən ortaq və fərqli xüsusiyyətlərin olduğunu görürük. Aşıq havalarında çox tez-tez baş verən hallardan biri metrik dəyişkənlikdir və bu mənada “Ürfani” havası da istisnaq təşkil etmir. Lakin bu hava melodik quruluşuna görə əsas etibarilə 2/4 ölçüsü üzərində qurulub marşvari xarakter daşıyır. Bu xüsusiyyət əlimizdə olan bütün not nümunələrinə şamildir. Mühüm ortaq cəhətlərdən biri də havanın intonasiya-məqam əsası ilə bağlıdır. Sazın “Orta pərdə kökü”ndə ifa olunan “Ürfani” havasının məqam əsası təbii ki, bütün variantlar üçün xarakterikdir” **(Kərimov A., 2016)**.

“İrfani” saz havasının oxşar cəhətlərini təhlil etdikdən sonra fərqliliklərinə münasibət bildirərkən araştırmacı yazır: “variantlar arasında müəyyən özəlliklər də müşahidə edilməkdədir. Məsələn,

fərqli cəhətlərdən biri variantların ayrı-ayrı tonallıqda ifa edilməsi-
dir. Əgər sazın I qrup alt simləri İ. İmamverdiyevin nota köçürdü-
yü ifadə və “Tütək səsi” filmindəki “Ürfani” havasında birinci ok-
tavanın “do” səsinə uyğun gəlirsə, Kamandar Əfəndiyevin və
Hüseyn Saraclının ifa etdiyi “Ürfani”də kiçik oktavanın “si”, İs-
gəndər Ağbabalının ifa etdiyi “Ürfani”də isə kiçik oktavanın “lya”
səsinə uyğun gəlir. Hər bir ifaçı I qrup alt simləri öz zövqünə və
səs imkanlarına görə nizamladığından əslində bu və ya digər hava-
nın müxtəlif tonallıqda ifa edilməsi aşiq musiqisi üçün təbii haldır.
Bununla belə, ayrı-ayrı aşiq tərəfindən müxtəlif yüksəklikdə ifa
olunan məsələn “Ürfani” havasının səslənmə etibarilə kifayət qə-
dər fərqli variantları ortaya çıxır. **(Kərimov A., 2016)**

Saz musiqisi araşdırıcılarının qənaəti budur ki, sadə üslubda
gerçəkləşən “İrfani” havası Ədalət Nəsimovun ifasında tamamilə
mürəkkəbləşmişdir. Ədalət Nəsimov ... müasir çalğı texnikasın-
dan istifadə edərək ikinci və üçüncü barmağı bütün simlərə eyni
vaxtda toxundurmaqla melodiyada kiçik fasilələr yaratmışdır.
Sazda məxsusi səslənmə verən bu ifa üsulunun müasir dövrdə
daha ifrat formalarına rast gəlinir. **(Kərimov A., 2016).**

Afiz (Hafiz) Kərimov saz havasındakı dəyişiklikdən aşağıdakı
qənaətə gəlir: “Müşahidələrimiz onu deməyə əsas verir ki,
ritmik fiquru ilə birləşib musiqi motivi əmələ gətirən melofiqur
qədim üslubda çərək notla () , nisbətən yeni üslubda punktir
səciyyəli ritmlə () , daha sonralar isə ən müxtəlif şəkillərdə
(, ,) təzahür etmişdir”. **(Kərimov A., 2016).**

Saz havası “İrfani” ilə “Urfani” yallısının musiqisini qarşılaş-
dıran Afiz(Hafiz) Kərimov aşağıdakı qənaətə gəlir: “Yallının 2/4
ölçüsü üzərində qurulan I hissəsinin birinci variantı ilə “Ürfani” ha-
vası (araşdırıcı saz havasını nəzərdə tutur—Ə.Ş.) arasında musiqi-
sintaksisi səviyyəsində də olsa cüzi oxşarlıqlar hiss olunur. Lakin I

hissənin ikinci variantında isə “Ürfani” havası ilə uyğunluq daha çox nəzərə çarpır... Ümumiyyətlə, I hissənin ikinci variantını 1 ton aşağı transponizə etməklə “Ürfani” havası çalınan pərdələrdə yallını ifa etdikdə sözü gedən havanın intonasionaları açıq şəkildə özünü büruzə verir. “Ürfani” yallısının II hissəsi 6/8 ölçüsünə əsaslanıb tamamilə fərqli bir istiqamətdə inkişaf etmişdir ki, bu, yallı tipinə xas olan əlamətlərdən biridir. II hissənin heç bir variantında “Ürfani” havası ilə hər hansı bir uyğunluq görmürük. Beləliklə, I hissənin birinci variantında sözü gedən hava ilə kiçik işartılar səviyyəsində mövcud olan oxşarlıqlar, ikinci variantda ciddi uyğunluqlara gətirib çıxardır. Yallının II hissəsində isə yeni mövzuların işlənməsi ilə musiqi tam fərqli axarda inkişaf edir. Hər halda, bizim müşahidə edə bildiyimiz və bilmədiyimiz uyğunluqlar bu nümunələrin ortaq mənşəyindən xəbər verir. **(Kərimov A., 2016).**

Musiqiçilərin araşdırmaları onu göstərir ki, “İrfani” saz havasını formalaşdıran sıradan bir aşiq deyil, yüksək musiqi duyumu və bəstəkarlıq qabiliyyəti olan ustad sənətkardır. Belə bir ustad yalnız bir hava yaratmaqla kifayətlənməzdi. Təəssüf ki, onun yaratmış olduğu saz havaları haqqında əlimizdə qaynaq, bilgi yoxdur.

5. Aşiq İrfanı haqqında axtarışlarım

Aşiq İslam Erdenerlə söhbətimdən (1972) sonra Azərbaycan mətbuatını, folklorşünaslığa dair ədəbiyyatı nə qədər araşdırdımsa İrfani, Qul Qarani, Xəstə Hasan və Çıldır-Axisqa aşıqları haqqında dəyərli bir qaynağa rast gəlmədim. Tanınmış aşıqlarımızla söhbətlərimiz də bir nəticə vermirdi. Aşiq Hüseyn Saracılı məni Ağbabalı Aşiq İsgəndər Gülməmmədova yönləndirdi.

Axisqa, Çıldır, Kars aşiq mühitinin mahir bilicisi olan sənətkardan “Xəstə Hasanla İrfaninin dəyişməsi”ni və bölgənin aşıqlarının şeirlərini, haqlarında ağızlarda dolayan söhbətləri yazıya al-

dım. Aşıq İsgəndər vasitəsilə Xəstə Hasanın qohumlarından olan Aşıq Murtaza ilə məktublaşdım. Qazaxıstanın Talqar şəhərində yaşayan Aşıq Murtaza da 1985-ci ildə Xəstə Hasanla İrfaninin deyişməsinə və başqa şeirləri, rəvayətləri yazıb mənə göndərdi. Aşıq İslam Erdenerin, Aşıq İsgəndərin, Aşıq Murtazanın və Qazaxıstan Cümhuriyyətinin Çimkənd şəhərində yaşayan Aşıq İlyas Dadayevdən toplanmış mətnlər arasında fərqli olduqca cüzi idi.

Topladığım folklor nümunələrindən aydın olurdu ki, Xəstə Hasanla çağdaş olan Aşıq İrfani həтта bir məclisdə deyişiblər. Aşıq İrfani ilə Xəstə Hasan arasındakı deyişmə zamanı söylənmiş bağlama və onun açması belədir:

İrfanı:

Aradım, yoxladım könül şəhrini,
Gördüm bu könlümdə yenə dörd qaldı.
O dördün birini qaldırdım atdım,
Baxdım gerisinə yenə dörd qaldı.

Xəstə Hasan:

Ol yaradan bu dünyanı xəlf etdi,
Nişangahı dörd qıvladı, dörddü dörd.
Yoxdan var eylədi cəmi insanı,
Abı, ataş, xaki, badda dörddü dörd.

İrfanı:

Oxudum, oxudum mətləbə çatdım,
Bir bəzircan tapdım yarısını satdım.
İndi də o dördün ikisini atdım,
Yenə baxdım gerisində dörd qaldı.

Xəstə Hasan:

Yoxdan var eylədi cümlə aləmi,
Endi fəriştələr, çəkdi qələmi,

Məhəmmədə gəldi haqqın salamı,
“İncil”, “Tövrət”, “Zabur”, “Quran” dörddü, dörd.

İrfanı:

İrfani de[yə]r bu sözləri alana,
Eyvallahım var təcnişi bilənə,
Üçün[ü] atdım, birini aldım qələmə,
Dörddən dörd tulladım yenə dörd qaldı.

Xəstə Hasan:

Dövr edilər [bu] dünya dönər, ha dönər,
Bir gün olar çıra bəndindən sönər,
Xəstə Hasan, sinən[ə] əzrayıl qonar,
Dörd kimsə aparar, yenə dörddü dörd.

(Şamil Ə., 2012:160)

Deyişmə hər iki aşığın ustadlıq məharətindən xəbər verir.

Aşiq İslam Erdener İrfaniyə buta verildiyini, onun sevgilisi-nə qovuşmaq üçün səfərə çıxdığını və bu yolda qarşılaşdığı çətinlikləri şirin bir dillə danışdı. Bu dastan-rəvayətdəki bəzi epizodlar “Əsli-Kərəm” dastanını xatırladırdı. Sujet oxşarlığına baxmayaraq dastan rəvayətinin önəmli cəhəti İrfaninin şeirlərini qoruyub saxlaması idi.

6. İrfani haqqındakı xalq hekayəsinin qısa özəti

Aşiq İslama görə İrfaninin adı Süleyman olmuş, atasını erkən itirdiyindən paşa olan əmisinin himayəsində böyüyüb. Əmisi onun dərin dini təhsil almasını istəyib. Yeniyetmə çağlarında ərənlər ona yuxuda buta verdiyindən təhsilini yarımçıq qoyaraq sevgilisi, Türkmən bəyinin qızı Sənəmi axtarmağa başlayıb. Çox maniələri aşdıqdan, çətinliklərə qalib gəldikdən sonra sevgilisini tapıb. Lakin qızı ona verməyiblər. Dəliqanlı Süleyman qızı qaçı-

raraq Ardahanla Axısqa arasındakı Ulqar dağdakı xaraba kilsədə gizlənib. Türkmən böyi hökümətə şikayət edib. Axtarıb İrfani və sevgilisini tapıblar. İrfanini həbs edərək Çıldır gölündəki Ağcaqalaya göndəriblər, sevgilisini isə valideyinlərinə veriblər. Ərənlərin köməyi ilə Süleyman gölün ortasındakı Ağcaqaladan qaçıb. Gəlib yenidən sevdiyi qızı - Sənəmi qaçırdıb. Bu hadisə bölgədə yaşayan insanların heyrətinə və söz-söhbətlərinə səbəb olub.

Başına gələn macəralar və İrfani təxəllüsü ilə söylədiyi şeirlər xalq arasında dastana dönüb, haqqında hər yerdə məhəbbət və ehtiramla danışılıb. Bu söz-söhbətdən xəbər tutan Çıldır paşası onu yanına gətirdib. Haqq aşığı olub-olmadığını yoxlamaq üçün məclis qurub və çalib-oxumasını istəyib. İrfaninin oxuması, onun bədahətən söylədiyi şeirlər və çaldığı saz havaları məclisdəkilərin hamısının xoşuna gəlib. Paşa İrfanini Arpaçay qəzasındakı Dəmirçilik kəndinə göndərib və oradakı məscidə imam təyin edib.

7. Aşıq İrfani haqqında Azərbaycanadakı araşdırmalar

Sovetlər Birliyi dağıldandan sonra Axısqa türklərinin folklorunun nəşrinə və təbliğinə imkan yarandı. Qaynaqlarda Çıldır, Axısqa, Mesxetiya, Cavaxetiya kimi qeyd olunan bölgənin folklorunun toplanmasında və çap etdirilməsində Azərbaycanlı araşdırıcılardan Asif Hacılinın, Valeh Hacıların, Şurəddin Məmmədli Qarapapağın, Tacir Səmininin, Afdandil Ağbabalının və b. əməyi böyükdür. Bu sətirlərin müəllifi də Xəstə Hasanla bağlı araşdırmalarında İrfanidən söz açmaqla kifayətlənməyib, 2006-cı ilin noyabrın 1-3-də Bakıda keçirilən “Ortaq türk keçmişindən ortaqlıq gələcəyinə” 4-cü Uluslararası Folklor Konfransında “Aşıq İrfaninin ömür yolu və şeirləri” mövzusunda məruzə edib. (**Şamil Ə., 2006:85-91**).

Valeh Hacılar (**Hacılar V., 2005**), Şurəddin Məmmədli Qarapapaq (**Qarapapaq Ş., 2000, 2004**) əsərlərində Axısqa mühitindən

bəhs edərkən İrfanidən də söz açıblar. Asif Hacılı hazırladığı “Qəribəm bu vətəndə” (**Hacılı A., 1992:195**) kitabında İrfanidən (o aşığın adını Ülfani kimi yazıb) söz açmaqla yanaşı “Bu dərd məni öldürür» qoşmasını və Aydın Poladoğlu ilə birgə hazırladığı “Axıs-qa türk folkloru” (**Hacılı A., 1992:195**) antologiyasında isə “Bu dərd məni öldürür”, “Qocalır” qoşmalarını çap etdirib. Asif Hacılinın çap etdirdiyi “Bu dərd məni öldürür” şeiri İslam Erdener və İsgəndər Ağbabalının söylədiyi “Qədər” rədifli qoşmayla eynidir.

8. Aşıq İrfani haqqında Türkiyədəki araşdırmalar

Sovetlər Birliyinin dağılması Türkiyə ilə əlaqələri genişləndirdi. 1995-ci il, iyunun 9-11-də Qırıqqala valiliyi - KİBATEK və Folklor Araştırmaları Kurumunun birgə keçirdiyi “Dünya-Hoşgörü-Manas-Abay yılı” 7. Uluslararası Türk Xalq Ədəbiyyatı Seminarı və 1. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayında Kars bölgəsinin ünlü aşıqlarından Aşıq Şərəf Taşlıovayla görüşdüm. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatının gözəl bilicisi olan bu insanı qiyabi tanıyırdım. Ona görə də bir-birimizdən tanışlarımızı xəbər almaq, hal-əhval tutmaq, onlara salam yollamaqla başlayan söhbət Xəstə Hasan, Qul Qaranı, İrfanı, Şenlik və bölgənin başqa aşıqlarına doğru yönəldi. Onların həyat və yaradıcılıqlarına dair yeni materiallar toplamağa başladım. İrfani haqqında söylədiklərini yazıya almaq istədikdə səmimiyyətlə “Əziyyət çəkməyin, mənim banta söylədiklərimi Ensar Aslan 1980-ci ildə “Köz” dergisində (**Ensar A., 1980,5:23-34.**) yayınladıb. Dərgidəki məqalənin fotokopisini verərəm yararlanarsan” – dedi.

Aşıq Şərəf Taşlıovadan yazıya alınmış variant Aşıq İslam Erdenerin söylədiyindən elə ciddi fərqlənmirdi. Məzmunca oxşar olsa da ayrı-ayrı hadisələrin izahında fərqlər vardı. İslam Erdenerə görə İrfani haqq aşığı olduğu üçün Paşa onu Dəmirçilik kən-

dinə molla-came imamı göndərir. Aşıq Şərəf Taşlıova variantında isə İrfani Sənəmi qaçırdığına görə qızın atası Çıldır paşasına şikayət edir. Paşa da Sənəmi aşığın əlindən alıb atasına verir, Süleymanı da həbs etdirir. Aşıq oradan qaçaraq sevgilisinin yaşadığı Alagöz kəndinə gəlir və qızı ikinci dəfə Çıldıra qaçırır. Bu hadisə bölgədə dastana çevrilir.

Paşa da İrfani təxəllüsü ilə şeirlər qoşan Süleymanı yanına gətirtir. Aşıq çalib oxuyanda Paşanın gənc və gözəl xanımı Xürrəmzay içəri girir. İrfani onun gözəlliyinə heyran olub “İndi könlüm Xürrəmzaya bağlandı” qoşmasını oxuyur. Paşa İrfaninin xanımına eşq elan etdiyini düşünərək onu yenidən həbs etdirir.

Aşıq bir il həbsdə yatdıqdan sonra “Gəlmişəm” rədifli qoşmanı yazıb üzrxahlıq edərək bağışlanmasını istəyir. Paşa onu həbsdən azad etsə də Dəmirçilik kəndinə sürgün edir.

İslam Erdenerə görə paşa İrfaninin həqiqi haqq aşığı olduğunu yoxlamaq üçün xanımını tərif etməsini tapşırır. O da “Bağlandı” qoşmasını deyir. Paşa da bundan razı qalır və onun haqq aşığı olduğuna inanır.

2007-ci ilin noyabr ayının 29-30-da Ankarada, Qazi Universitetində professor Öcal Oğuzun təşkilatçılığı ilə “Somut olmayan kültürel miras. Yaşayan aşık sanatı” mövzusunda elmi konfrans keçirilirdi. Orada mən də “Axışqalı Xəstə Hasan və onun yaratdığı aşık məktəbi” adlı bir məruzə oxumalı idim. Konfransa araşdırıcılarla yanaşı aşıqlar da dəvət edilmişdilər. Aşıq Şərəf Taşlıova da orada idi. Mənim məruzə edəcəyim salona gəlib çıxışımı dinlədi. Sonra da dedi ki, 1998-ci ilin iyulunda Türk Dil Qurumu onun ifasında “İrfani hoca ilə Türkmən qızı” dastanını lentə yazıb. Nədənsə dastanın nəşri yubanır. Səmimi etiraf etdi ki, Ensar Aslan üçün 1976-cı ildə danışdığından Türk Dil Kurumu üçün danışdığı daha yaxşı alınıb. Mənə də məsləhət gördü ki, yazılarımda həmin variantdan istifadə edim. Arzu edirdi ki, hə-

min variantı əldə edib Azərbaycanda nəşr etdirim. Hər iki variantı əldə edib gözdən keçirəndə gördüm ki, Aşıq Şərəf Taşlıova 22 ildə nə qədər dəyişiklər edib.

9. İrfani haqqında yazılanlara müqayisəli bir nəzər

Türkiyədən F. Saltkan (Fehrettin Kırzioğlu), M. Halit Bayrı, Vasfi Mahir Kocatürk, İbrahim Aslanoğlu, Ensar Aslan, M. Sabri Koz, Yunus Zeyrek və başqaları Azərbaycanlı araşdırıcılardan öncə İrfanidən söz açıb, onun şeirlərini çap etdirib, haqqında bilgi veriblər. F. Saltkan 1942-ci ildə yazır: “İleride hakkında bilinenleri ve deyilenlerden elde edilenleri ayrıca tanıtacağımız İrfani, Batum’dan Tiflis’e ve Kutayıs’dan Muş’a dek uzayan bölgelerde deyişləri yayılmış olan Ahıskalı bir aşıkdır. 19. yüzyıldakı bu bölgelerde yetişən aşıklardan daha eski olduğu söylenen İrfani’nin 18. yüzyılda yaşadığı ve Ahıska’da doğup büyüdüğü, Ardahan Türkmenlerinden bir kızı kaçıracak evlenip, Poskov ile Ardahan arasında Ulgar dağı eteğindeki meşede bulunup-kaçırdığı Türkmen qızına göre adlanan Kız kilisəsində yedi yıl bu qızı Qızılbaş (Bektaşî-Alevî) soyu ve sopundan gizledigi anlaşılmaktadır.

Degerli deyişleri olan İrfaninin aşağıdakı yaş destanı, bütün (Ahıska, Kars, Erzurum, Artvin ve Batum) illerinde bilinip, aşık ve hekayeciler tarafından fasıl veya hikaye başında “döşeme” yani mukaddeme olarak söylenir. Kendisinden sonraki aşıklara bu yoldakı destanlarda iyi bir örnek olan ve birkaç da nazire söylenmiş bulunan bu destanın, Sarıkamış Türkmenleri arasında söylenen biçimini aşağıda alıyoruz ki, bunda her yaş hakkındaki eski Türk inanç ve töresi görülmektedir:

Ezel benim bu cihana gelişim,
Hüdadan emr oldu düşdüm erkana.
Ana erkanında kaynayıp pişdim,

Perküşüben döndüm bir katre kana. . .”

(Satılkan F., 1942:229, 5-ci sayı).

Aşıq İsgəndər Ağbabalı, Aşıq Murtaza və Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistanda yaşayan aşıqlar Ulqar dağının adını Bulqar, Bolqar dağı kimi oxuyurlar. Mustafa Kafalı Bulqar dağı haqqında yazır: “6. yüzyılın ortalarından 7. yüzyılın ortalarına kadar Avar Kaganlığı’na bağlı olan Bulgar Türkleri, daha sonra istiklallerini ilan edərək 250 yıldan fazla Bizans’ı zorlayacaklardır. Bu duruma son vermək üçün büyük bir ordu ilə hareket edən İmparator Nikephoros Phokas (963–969) 967- 968 yıllarında Bulgarları perişan edəcəkdir. Bu tarihtən sonra Bulgar Türkleri kismən Makedonya’ya kismən Anadolu’ya iskan edileceklerdir. Anadolu’da bunların iskan edildikleri bölgeler Bizans’ın uç bölgeleri olması gerekir. Nitekim Konya Ereğli’sinin güneyindeki dağlar, halen Bulgar Dağı adıyla anılmaktadır. Bu bölge Bizans ile devamlı mücadele eden Abbasilere tabi Hamedanilere komşu uç bölgedir. Dolayısıyla Bizans İmparatorluğu Grek olmayan pek çok Anadolu ve Balkan kavimlerini Ortodoks birliği içinde kulllanmışlardır. Bulgarları Hamedaniler’e uç halkı olarak yerleştirildikleri anlaşılmaktadır. İkinci bir diğer Bulgar iskan bölgesi ise Erməni ve Gürcü hududu olacaktır. Doğu Karadeniz dağlarının Trabzon’dan Rize’ye devam eden bölümü Bulgar dağı adıyla bilinmekteydi”. **(Kafalı M., 2002:180, 6 cild).**

Nəzərə alsaq ki, Volqa Bulqarıstanında yaşayan türklər sözün əvvəlinə “v” və ya “b” səsinin artırılması qanunauyğunluğu var, onda Ulqar dağının keçmişdə adının Bulqar kimi səslənməsini normal saymalıyıq. Bu günün özündə belə Azərbaycanda oğuz soyundan gələnlərin ulsa (ağac növü) vələs, Uçağana(ad) Vaçağan, Utiyə (bölge) Vetı (Vedi) və s. işlədilməkdədir. Demək Qara dənizdən Ardahan tərəflərdək uzanan dağların Ulqar, Bulqar adının günü-müzədək yaşaması onu göstərir ki, tarixin müxtəlif dövrlərində bu-

rada bulqar və oğuz türkləri yaşayıb. Bu da bir çox erməni və gürcü tarixçilərinin bölgədə yalnız onların yaşadığını, türklərin bura son yüzillərdə gəldiklərini yazmalarının yanlış olduğunu göstərir.

F.Saltkan (Fahrettin Kırzioğlu) 1937-1938-ci illərdə Kars və Posofda topladığı materiallara dayanaraq, bu gün də bölgədə ağızdan-ağıza gəzən İrfani haqqında xalq hekayəsinin söyləndiyini yazıb. O, İrfaninin bir qoşmasını 1950-ci ildə Çıldırım “Doğuş” dergisində və dörd qoşmasını 1969-cu ildə “Türk Folklor Araştırmaları” dergisinin 238-ci (may) sayında çap etdirib. F. F. Saltkan, sərhədlərin bağlı olmasına görə İrfani nəinki Türkiyənin o bölgələrində, İran İslam Cümhuriyyətinin, Azərbaycan, Ermənistan (1988-ci ildə Türklər oradan qovulduğundan bölgədə aşiq qalmayıb), Gürcüstan Cümhuriyyətlərinin aşığı arasında da məşhur olduğunu yazıb. Aşıqlar toylarda, şənliklərdə, rəsmi konsertlərdə “İrfani” havasını böyük şövqlə çalırdı. Hətta 19-20-yüzlərdə Türkünə, Qazaxıstana sürgün olunan Qafqazlılar orada da havanı yaşadaraq yayıblar.

İrfani haqqında kiçik, lakin olduqca dəyərli bir araşdırma aparmağa nail olaraq bunları yazıb: “Aşık İrfani’ni aydınlatmaq için, bugün her türlü imkandan uzağız. Bu şair haqqında şimdiye kadar görebildiğimiz tek yazı, ona ait “Yaş destanı”nın yayımlanması münasibetile F. Saltkan tarafından başlangıç tarzında sıralanmış beş on satırdan ibaretdir. (Türk Amacı, sayı 5, Kasım 1942). Biz sayısı kırka varan elimizdeki yazma cönklerde İrfani’nin yirimi üç qoşmasına rastladığımız gibi, Murad Uraz da iki qoşmasını tespit etmiştir. (Xalq edebiyatı – Şiir ve dil örnəkləri, s. 183-184). Ancak bunlar, aşıkın manevi şahsiyetini ve sanatının bünyesini tanıtacak unsurlardır” **(Bayrı M. H., 1955:302).**

M. Halit Bayrının haqqında söz açdığı “sayı kırka varan əlimizdəki yazma cönkler”i görə bilmədiyimizdən “İrfaninin iyirmi üç qoşması”nın da hansılar olduğunu müəyyənləşdirə bilmədik. Araşdırıcı İrfaninin “Yıxıldı” qoşmasından sonra, “bu qoşma ilə

ilgili menkıbeyi de naklediyoruz” deyə yazıb. O, mənqəbə harada olduğu, orada aşığı haqqında başqa əlavə bilgilər də varmıdır sualına cavab tapa bilmədik.

Araşdırıcı məqaləsində İrfaninin aşağıdakı möhürbəndini də verib:

İrfaniyəm qaldım dünyaya həsrət,
Olmadı yar ilə qovuşmaq qismət,
Cümlə aləm etdi bizlərə nisbət,
Qovuşdur cənnətdə yara, ey fələk.

Şeirin öncəki bəndlərinə başqa qaynaqlarda rast gəlmədik. Buna görə də o qənaətdəyik ki, M. Halit Bayrının haqqında söhbət açdığı 23 qoşma arasında bizim kitaba daxil edə bilmədiklərimiz də var. Düşünürəm ki, Türkiyədə yaşayan araşdırıcılarımız M. Halit Bayrının arxivi ilə tanış olduqdan sonra bizim üçün aydın olmayan məsələləri öyrənəcək, Aşığı İrfani haqqında qaranlıqları bir az da aydınladacaqlar.

M. Halit Bayrı İrfaninin ömür yolundan söz açarkən əsasən F. F.Saltkanın topladığı materiallara dayanır. Araşdırıcı İrfaninin “Türkmən Kars elinə aşdı gəlmədi” misrası haqqında belə yazır: “Bilindiği gibi Ahıska yerlileri tamamen Sünnidirler. Halbuki bu taraflarda yaşayan Alevi Türkler de vardır ki, Sünni Türkler bunlara “Türkmen” derler, onlara kız vermeği geleneğe aykırı saydıktan başka, kendileri de onlardan kız almazlar. Sünni Türklere göre, Türkmen denilen Alevi Türklerin buldukları yerler “Kem ülke”dir. Koşma da Aşık İrfan’in sevgisi için: “Kem ülkenin suyun içti gelmedi” misrasında Kars-Çıldır bölgesi nezerde tutulur. “Dahi bitmez oldu gülü Çıldırın” misrasından da bu şairi söyləyən aşığın bölgəni yaxşı tanıdığından xəbər verir. **(Bayrı M. H., 1955:304)**

M.Halit Bayrı F.F.Saltkanın İrfani haqqında fikirləri ilə razılaşdığını belə bildirir: “F. Saltkan, halk rivayətlərinə dayanaraq Aşık İrfani’nin 18 yüzyl saz şairlərindən olduğunu tərəddütsüz

kabul etməkdir. Aşık İrfani'nin bir koşması ve onunla ilgili bir menkıbe, şairin 18 yüzyılda yetişmiş olduğuna dair F. Saltkan'ın düşüncesini haklı göstərmək mahiyətindədir” (**Bayrı M. H., 1955:304**). Bunun ardınca aşığın beş bəndlik “Yıxıldı” qoşmasını verir. Araşdırıcı qoşmanın son misraları:

Şikəstə Vaqifin-Molla Pənahın,

“Hayıf olsun Medinəsi” şeirinə dayanaraq yazır: “Bu qoşma ilə ilgili menkıbeyi də naklediyoruz: Aşık İrfani gurbette dolaşırken bir gün bir köy odasında misafir olur. Odaya girince ocağın başında iki ihtiyarın demisini dertli dertli tüttürdüklerini, ah çəkər lülələrinin dumanıyla bərabər ocağın küllərini də savurdıklarını görür. . . . Sonra da, ihtiyarlardan birinin Azərbaycan şairləri arasında “Vakıf” adıyla tanınmış olan “Molla Penah”, ölənin gələn də Vakıf'ın kızı Medinə olduğunu anlar”. (**Bayrı M. H., 1955:303**).

M. Halit Bayrı görünür M. P. Vaqif haqqında bilgisi az olduğundan onun xanımı Mədinəni qızı bilib. O, Molla Vəli Vidadinin (1709-1809) oğlunun və gələnini, Qarabağ xanının vəziri olan Vaqifin (1717-1797) qızının yasını təsvir etdikdən sonra Vaqif haqqında qısa bilgi verir. Bu qənaətə gəlir ki, Vaqif və Vidadinin övladlarının yasına gələn İrfani onlardan yaşda kiçik imiş. Beləcə İrfaninin 18 yüzilin sonu 19 yüzilin əvvəllərində yaşadığını yazır və məqaləsinə aşığın iki qoşmasından tam, bir qoşmasının da son bəndindən istifadə edir.

İrfaninin yasa gəlməsi rəvayəti həqiqətə uyğundur. Azərbaycanın məşhur araşdırıcısı Salman Mümtaz yazır: “Mərhum Abbas Ağa Nazir vaxtı ilə mənə demişdi ki, Vaqifin iki qızı var imiş, böyüyünün adı Pəri Soltan, kiçiyinin adı isə Mələk Cahan. Vidadinin böyük oğlu Məhəmməd ağa Pəri Soltanla, Kiçik oğlu Osman isə Məlik Cahanla evlənmişdi. Pəri Sultandan Yəhya bəy dünyaya gəlmişdir ki, şairdir” (**Dünyamalıyeva T., 1987:50**). Hüseyn Qa-

yıbovun məcmuəsinin 2-ci cildində “Nə müşküldür” rədifli qəzəlinin müqəddiməsində şairin iki oğlu haqqında məlumat vardır.

Vidadinin böyük oğlu Məhəmməd ağa qardaşı Əyyub ağanı tufəng gətirmək üçün evə göndərir. Əyyub ağa da ehtiyatsızlıq edərək tufəngin lüləsindən tutub çəkəndə qəflətən tufəng açılır. Güllə Əyyub ağanın cigərindən keçir. Bu da Əyyub ağanın ölümünə səbəb olur (**Qayıbov H., 1987:321-322, 2cild**).

Firudin bəy Köçərli də şairin üçüncü oğlu haqqında məlumat verir. Qocalığında Vidadinin gözü yaxşı görmədiyindən oğlu Osman Əfəndi gözdirirmiş. Vidadi onu çox sevər, xeyir dua verərmiş (**Köçərli F., 1978:196, 1-ci cild**).

Rəvayətdə Aşıq İrfaninin “qürbətdə dolaşarkən” Vaqif və Vidadinin övladlarının yasına gəlməsi söylənir. M.P.Vaqif Qarabağ xanının vəziri, necə deyərlər dövrünün məşhur şəxslərindən idi. Vidadi də tanınmış şair, ictimai xadim olmaqla yanaşı Gürcüstan sarayında da tanınan birisi idi. Belə məşhur insanların evinə İrfaninin təsadüfən gəlməsi inandırıcı görünür. Yas Vidadinin evində Qazağın Salahlı kəndində olub. O dövrdə də Qazaxdan, Borçalıdan Axısqaya gediş-gəlişdə elə bir problem yox imiş. Gəncəli, Şəkili, İravanlı Tiflisə necə gedib-gəlirsə, axısqaqlılar da Borçalıya, Gəncəyə, Şəkiyə və b. bölgələrə elə asanlıqla gedib-gəlirmiş.

İrfaninin şeirlərində Vaqifin təsiri açıq-aydın duyulur. Görünür İrfaninin Vaqif və Vidadi ilə öncədən tanışlığı varmış ki, o yasa da gəlməyi özünə mənəvi borc bilib.

Vasfi Mahir Kocatürk 1963-cü ildə nəşr etdirdiyi “Saz şairləri” kitabında İrfaninin “Gətirir” “Yetiş” və “Getdi” rədifli qoşmalarını verərək yazır: “İrfani, təxminlərə görə, 18-ci yüzilin sonu, 19-cu yüzilin başlarında yaşamışdır. Elimizdə bulunan cönklerde şiirlerine rastlanmaktadır” (**Kocatürk V.M., 1963:271-272**).

İbrahim Aslanoğlunun yayınladığı “İrfani” məqaləsi (**Aslanoğlu İ., 51:23**) isə mövzunu mübahisə obyektinə çevirdi. O yazır:

“Bilhassa Sivas’takı sünnilerin düzenledikləri cönk ve mecmualarda adına sık-sık rasladığım İrfani, kudretli bir şairdir... Kimliğıne dair tahmin edici bir bilgi edemedim. Yalnız, İstanbul’da Nakışlar Yayınevi’nin sahibi olan Gürünlü H. Cengiz Alpay, bu hususta şunları anlattı: Babam ve dedem bana zaman zaman İrfani’nin kendi soyumuzdan olduğunu söylerdi. Hatta dedemin dedesi imiş. Elimizde 100 sayfaya yakın bir şiir mecmuası vardı. 30 yıl kadar önce həməşəhrimiz Kaya bey (Prof. Dr. Kaya Bilgegil), bu mecmuayı incelemek amacıyla istedi. Ben de verdim. Aradan epeyce zaman geçti. Bir gün iade etmesini rica ettim. Bana “qaliba kaybettim, bulamıyorum” dedi. Bir daha da elime geçmedi.

Cengiz beyin verdiğı bilgiye dayanaraq, İrfani’nin Gürünlü olduğunu ve yaklaşık bir hesaplə 19 yūzyılın ilk yarısında yaşadığını söyleyebiliriz” (Aslanoglu İ., 1977:23 sayı 51).

Tanınmış folklorçu alim və Sivas aşığı haqqında bir neçə kitabın müəllifi olan Dr. Doğan Kaya mənim İrfanilərlə bağlı məktubuma cavab olaraq yazır: “İrfanilər konusu bir az çətinidir. Çünkü Gürünlü İrfani ilə Doğulu İrfaninin bəzi şiirləri bir-birinə karışmışdır. Gürünlü Muhammed Sezai Alpay (Layiki) (1892-1950) İrfaninin nevesidir. Layikinin oğlu Hakkı Cengiz Alpay (1922-1991) küvvətli bir şairdir. Şair Emin Alpay (1949-) ilə şair Şahin Alpay (Hilal) (1943) də İrfani sülalesindəndir”.

Ata oğul arasındakı fərqi orta hesabla 25-50 il hesablasaq Hakkı Cengiz Alpay dedikləri doğru gəlir. Burada aydınlaşdırılmamış bir məsələ qalır: İrfaninin məzarı Güründədir? Yaxud ailədə yaşayan xatirələrə görə İrfani Güründə doğulub, orada ölüb, yoxsa ya özü, ya da övladları Gürünə başqa yerdən gəlirlər. Bu məsələyə önəm verməmiş səbəbsiz deyil. Rusiyanın Qafqazı işğalından sonra Çıldır-Axısqadan Sivasə çox ailə köçüb. Çıldırlı İrfaninin də övladlarından və nəvə nəticəsindən bəzilərinin bu köçlərlə Sivasə gəlməsi mümkündür. Çıldırdan gəlmiş çox ailə Sivas çevrəsində

yerləşib. Ola bilər ki, o ailələr içərisində Çıldırılı İrfaninin övladları da olub, babaları ilə bağlı xatirələri və onun şeirlərini burada yayıblar. Buna aydınlıq gətirmək üçün Çıldırılı İrfani ilə Gürünlü İrfaninin soyundan olanlar arasında bir bağ olub olmadığını araşdırmaq lazımdır. Bir də ona diqqət yetirmək lazımdır ki, Güründə İrfaninin qəbri varmı. Əgər orada qəbri yoxdursa onda Çıldırılı İrfaninin nəslindən olanların köçlər zamanı Gürünə gəlmələri ehtimalı artır.

İkincisi İbrahim Aslanoğlunu Gürünlü İrfaninin şeirlərinə dayanaraq onun da Türkmən qızına aşiq olduğunu yazır. Araşdırıcı İrfaninin 11 qoşmasını məqaləsinin sonunda verir və qeyd edir: “Aşağıdakı nümunələrdən 2, 7, 9 nömrəli şiirləri halen İstanbul’da öyrətməlik yapan Divriqli Mehmet Aslan’a aiddir. 3 nömrəli şiiri “Ortayayla” dergisindən, 4 nömrəli şiiri Ziyabey Kitaplığındakı məcəmüdan, 6 nömrəli şiiri Emekli vali müavirlərindən Abdul Karir Keskine aiddir. digərini də bəndənin cöngə və məcəmualardan aldım”. (Aslanoğlu İ., 1977:23 sayı 51). Şeirləri haradan aldığını dəqiqliklə yazan araşdırıcı nədənsə sağ olan insanlardan İrfaninin şeirlərini haradan aldıklarını xəbər almayıb.

İbrahim Aslanoğlu məqaləsində, Eflatun Cem Güneyn “Xalq şiir antologisi” kitabında 19-cu yüzilin şairləri sırasında İrfaninin də üç şeirini çap etdirdiyini yazır. (Aslanoğlu İ., 1977: 24, sayı 51).

Kitablarında və Aşık Şenliklə bağlı araşdırmalarında İrfanidən də söz açan Ensar Aslan 1980-ci ildə “Köz” dergisində “Aşık İrfani” adlı bir məqalə də çap etdirib. Məqaləsini “Asıl adı Süleyman olan Aşık İrfani, Çıldırın şimdiki harabə hâlinə olan Kunduxxev köyündəndir. Doğum və ölüm tarixi bilinməklə bərabər 18 yüzilyda yaşadığı bellidir. Küçək yaşda babasını kaybedən İrfani, bir müddət zamanın Kars süvari paşalarından amcası olduğu söylənən Sabri Paşa’nın yanında kalmış, onun ölümündən sonra da köyə dönərək baba məcəsləyi olan çifçiliklə uğraşmağa başlamışdır.

Amcası yanında medrese öğrenimi görmüş və köyünə dönüğü zaman da imamlik yapmışdır. Bu yüzden bəzi şiirlerinde İrfani Hoca mahlasını istifadə etdiyi görülür”. (**Ensar A. , 1980:23, sayı 5**).

Ensar Aslan 1974 yılın Temmuz ayında Çıldır Aşık Şeref Taşlıova’dan bəntə aldığı dastan-rəvayəti də məqaləsində tam verib. O məqaləsində M. F. Kırzioğlunun müxtəlif adamlardan toplayıb nəşr etdirdiyi dörd şeiri verdikdən sonra önəmli bir mövzuya keçir. Bu da Atatürk Universitetinin Fən Ədəbiyyat Fakültəsi Türk Dili və Ədəbiyyatı bölümü öyrəncilərindən Orhan Yavuzun Konya Ərmənək çevrəsindən tapdığı bir şeir toplusudur. Ərəb əlifbası ilə yazılmış şeirləri Orhan Yavuz Latin əlifbasına çevirib və Xalq Ədəbiyyatı bölümündə diplom işi yazıb.

Ensar Aslan, İrfani’nin Konya’ya getmədiyini, lakin şiirlerinin bir başqası tərəfindən yazıya köçürülərək Konya’ya götürüldüyünü əminliklə söyləyir” (**Ensar A., 1980:29, sayı 5**). Həm də məqaləsinin sonunda İrfaninin 10 şeirini verir. Bunlar da Orhan Yavuzun diplom işindən alınmış şeirlərdir.

İrfani təxəllüslü aşıklara diqqəti çəkən araşdırıcılarımızdan biri də aşık yaradıcılığını gözəl bilən və qaynaqlarla işləməyi sevən Sabri. M. Kozdur. O, 1983-cü ilin may ayının 7-9-da Eskişehərdə keçirilən “Birinci Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Seminarı”ndə “Aşık edebiyatımızda ortaq mahlaslar sorunu” adlı məruzəsində eyni təxəllüsü ilə yazıb yaradan aşık və şairlərdən söz açarkən onları dörd qrupa bölür. Birinci qrupa dörd aşık, ikinci qrupa üç aşık, üçüncü qrupa iki aşık, dördüncü qrupa isə bir aşık tərəfindən istifadə edilən təxəllüsləri sıralayır. İrfani təxəllüsünü üçüncü qrupa, yəni iki aşık tərəfindən işlədilən təxəllüslər sırasına daxil edir. M. Sabri Koz eyni təxəllüslü aşık və şairlərin əsərlərinin müəyyənləşdirilməsindən yaranan çətinliklərdən söz açarkən yazır: “Beş yüz yılı örnəkleri ilə bilinen, tarihi daha eskilere uzanan geçmiş i ile aşık edebiyatımız, araştırmacıların işlerini gücləştiren pek çok aşığın

ayrı zamanlarda ya da bir-birinden habersiz, ya da haberli olarak aynı dönemlerde aynı mahlası kullanmış olmasıdır. Bu durum, türlü yollarla elde edilen şiirlerin kime aid olduğunu kesin olarak saptamamızı güçleştiriyor, hele aynı mahlası kullanan aşıkların sayı üçü, dördü bulunca içinden çıkması mümkün olamıyor. Gerçi, bu güne kadar, âşık edebiyatı ile uğraşan araştırmacılar üzerinde çalıştıkları aşıklarla ilgili olarak bir takım yöntemler geliştirmişlerse de konu, bir bütünlük içinde ve her yönü ele alınacak genişlikte sistemleştirilmemiştir” (Koz M.S., 1987:174)

Çıldırılı Aşık İrfani kitabını nəşrə hazırlayarkən bilgisayarda yığılmış variantını Doğan Kaya və M. Sabri Kozə göndərdim. Kitabla tanış olan M. Sabri Koz aşağıdakı məktubu yolladı: “Hangi yıld tam hatırlamıyorum. 1990'lı yıllardan biri olmalı... İstanbul Kadıköy'də sahafılık yapmakta olan Sami Önal Bəy, Prof. Dr. Kaya Bilgegil mərhumun Anadolu yakasındaki Maltepe semtində bulunan evində bazı eski yayınlar (dergi, gazete vs.) bulunduğunu, asıl kütüphanə Samsun 19 Mayıs Üniversitesi'ne gittiği için bunların pek öylə önəmli şeylər olmayacağını söylədi. İstərsəm kendisine eşlik edebileceğimi, bundan memnurluk duyacağımı da ilavə etti.

Birlikte biraz uzak olsa da evə gittik. Eşi və kızı vardı evdə. Bahsi keçən yayınlara baktık, Sami Bəy alıcı olmadı. Tam ayrılacağımız sırada İrfanî'nin cönkü aklıma gəldi və rəhmətli hocada kalmış incə uzun bir yazma dəftər olması gerektiğini, acaba Samsun'a gidenlər arasında mıydı yoxsa başkə bir yerdə miydi, dedim. Bükük hanım, çekmecələrdən birində tərifimə uyğun bir dəftər olduğunu və Samsun'a gitmediğini söylədi və hamən gidip cönkü gətirdi.

Çok kalın bir yazma değildi, ama biraz varaklayınca hamən her yaprakta İrfanî mahlaslı kışmaların kayıtlı olduğunu gördüm. O an, tepeden tırnağa ürperdiğimi hatırlıyorum. Hamən aradığım dəftərin bu olduğunu, satmak isteyip-istemediklerini sordum. Sami Bəy də bilirkişi olarak benim bu hususlarla ilgili bir araştırmacı olduğumu

söylədi. Gənç hanım sata bileceklerini ifadə etdi. Ben ne kadar istediklerini sordum. Gənç hanım, öyle bir para söylədi ki o yıllarda almakta olduğum öğretmen maaşının birkaç katı idi. Üzüntü və iç çəkməylə qarışık birkaç dəfə daha yapraklarına baktıktan sonra cönkü iade ettim. O gün bu gündür yanarım və Mehmet Akif'in şu mısraını tıkrar ederim: "Ya hamıyyetsiz olaydım, ya param ola idi"

Rasim Deniz "Erciyes" dergisinin 1983-cü ildə nəşr edilən 66-cı sayında "İrfanilər" və 69-cu sayında isə "Çıldırılı İrfani hoca" adlı məqalələrini çap etdirib. Birinci məqaləsində **(Deniz R., 1983:8-9, sayı 66)** "Yazılı kaynaklarımızda İrfani mahlaslı üç şaire rastlamaktayız. Bunlardan biri Gürün'lü, diğər ikisi Doğu Anadolu bölgəsində birbirinə yakın yerlərdə yetişən şairlerimizdendir. Bunların aynı mahlası kullanması, aynı yörede bulunmaları ve sevdikleri gözəllərin də Türkmən oymaklı olmaları dolayısıyla şairləri ister istemez birbirlərinə karıştırmıştır. İrfanilerden Ahıskalı olanın 17. yy sonu ve 18 yy başlarında yaşadığı tahmin edilmektedir" **(Deniz R., 1983:8-9, sayı 66)**.

Sonra da İrfaninin şeirlərindən nümunələr verir və F. Kırzioğludan başlayaraq İrfani haqqında yayınlanan məqalələrdə və aşıqlar arasında söylənən "İrfaninin Türkmən qızı" ilə macərəsindən söz açır.

Rasim Deniz birinci məqaləsində şəxsi kitabxanasındakı cönk və məcmuədən 17-18-ci yüzildə yaşadığını güman etdiyi Axısqaılı İrfaninin altı qoşma və bir qoşma-müstəzadını nəşr etdirib.

Maraqlı burasıdır ki, Rasim Deniz üç İrfaninin olduğunu söyləsə də üç ay sonra, yəni 1983-cü ilin sentyabrında işıq üzü görən "Erciyes" dergisinin 69-cu sayında nəşr etdirdiyi "Çıldırılı İrfani hoca" məqaləsində "Türk Folklor Araşdırmaları" dergisinin 8687 səhifəsinə dayanaraq yazır: "Aras boyu âşıklarımızdan Çıldırılı İrfani, 18 yy sonları ilə 19 yy başlarında yaşamıştır. Asıl adı Süleyman'dır. Çıldır'ın Karayel köyü yakınlarında bulunan, bu gün harap "Kun-

duzhev”de, İsmail Oğulları’na mensup, hali vakti yerinde bir ailede dünyaya gəlmişdir. Gençliyində iyi bir təhsil görən şair, dinî bilgileri öyrənərək hafız olmuş”dur (**Deniz R., 1983:12, sayı 69**).

Araşdırıcı bundan sonra da, İrfani, pirlər əlindən bədə içdiyindən, Türkmən Karacaoğlanın bacısı Zəlihayə aşiq olduğundan və başına gələnlərdən danışır. Məqalədə İrfaniyə aid edilən 13 qoşma var. Bunlardan 9-u 3 bəndli, 2-si 4 bəndli, 1-i beş bəndli, biri isə 8 bəndlidir. Araşdırıcı “Bağlandı” qoşmasının “Türk Folklor Araşdırmaları” dergisində Nizaməttin Onkun yayınladığı “Araz boyu ozanlarımız-İrfani Hoca” məqaləsindən aldığı variantını da verib.

Axısqa türklərinin tarixini, folklorunu, etnoqrafiyasını araşdıran Yunus Zeyrək də “Axıska aşığı: İrfani” məqaləsində qaynaq göstərmədən İrfaninin adının Süleyman olduğunu, “Ahıskanın bir kazası olan Çıldırın Kunduzhev köyündə” doğulduğunu, “günümüzde harabe olan bu köy 1877-78 (Türkiyədə bu savaş 93 hərbi kimi məşhurdur-Ə. Ş.) Osmanlı-Rus Harbine kadar şən” olduğunu və “İrfaninin torunları bu gün Çıldırın Koravel və Urta köylerinde yaşadıq”larını yazır. (**Zeyrek Y., 2005, 4:36**)

Aşiq İrfaninin doğulduğu kəndin adını Türkiyədəki qaynaqlarda öz orfoqrafiyalarına uyğun, yəni Kunduzhev/Gunduzhev yazırlar. Aşiq Şərəf Taşlıova idə danışanda kəndin adını qunduzhev kimi söyləyirdi. Məsələnə aydınlaşdırmaq üçün bölgəni yaxşı tanıyan, Azərbaycan və Türkiyə yazı qaydalarına bələd, “Bizim Ahıka” yurnalının başyazarı, Axısqaqlılar haqqında bir neçə kitabın və onlarla məqalənin müəllifi, Doç.Dr. Yunus Zeyrik bəyə müraciət etdim. O, 2016-cı il aprelin 4-də yazdığı məktubunda qeyd edirdi ki, hazırda xəritələrdə olmayan, yalnız xarabalığı qalan kənd öz adını qunduz sözündən alıb. Hər halda kəndin adı qunduz dərəsi anlamındadır. Ona görə mən də aşığın doğulduğu kəndin adını Qunduzxev kimi yazdım.

Yunus Zeyrək “F.Kırzioğlunun 1938 yılında Kars’ta annesinin arkadaşı olan Atbaşoğullarından Hurize hanımın defterinden aldığını kayde dayanaraq yazır: “İrfani, hapisteyken bir deyiş yazıp üzerine de, “*Süleyman Paşaya takdim kılınacaktır.*” diye not düşer. Bu deyişi, Vali Paşanın medreseye gidip gelirken hapishanenin önünden geçen oğlu Şerif Muhammed’in önüne atar“ (**Zeyrek Y., 2005, 4:35**). Bu mektup da İrfaninin həbsdən qurtulmasına səbəb olur.

Yunus Zeyrekin, “Hoca İrfani olaraq da bilinen aşık hakkında tek kaynak rahmetli Prof. Kırzioğludur. Ondan bize intikal eden eski yazılı bir kaç derleme defterinde İrfaniyle ilgili notlara rastlamaktayız”, “Bu günə kadar İrfaniyle ilgili geniş çaplı bir araştırmə yapılmamışdır” (**Zeyrek Y., 2005, 4:36**) fikri özünü doğrultmur. Bu onu göstərir ki, Yunus Zeyrək İrfani haqqında nəinki Azərbaycanda, heç Türkiyədə yazılanlarla da yaxından tanış deyil.

Kitabı nəşrə hazırlayıb elmi redaktorlara oxumağa verdikdən az sonra Yunus Zeyreyin “Bizim Ahıska” dergisinin 2015-ci il, sonbahar, sayı 40, səh. 49-50-də Nusret Kopuzlu imzası ilə “Eski bir defteri karışdırırken: Çıldırli Aşık İrfaninin qoşmaları“ adlı bir məqaləsi nəşr edildi. O yazır: “Ahıska Araştırmaları adlı kitabımızda (Çıldırın şimdi virane olan Kunduzhev köyündən) 18. yüz-yıl aşıklarından İrfanî’nin hayatı, aşk macerası ve şiirlerinden örnekler vermiştik.

Eski defterleri karışdırırken onun başka şiirlerine rastladık. Merhum Hocam Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu, bir cönkten İrfani, Erbabi, Zülali (Karşlı), Harabi, Tüccari, Keşfi, Kerem, Hayali gibi aşıkların şiirlerini eski yazıyla kopya etmiş. Kendisi bu cöngü şöyle tanıtır: “Ermenek-Başdere cöngü, 121 yaprak, 270x170 mm boyunda. Başı ve sonu kopuk. Kara mürekkeble yazılmış. 1835-1840, Gazi II. Sultan Mahmud çağı. Dulkadirlü Şâir Ca’fer Divanı’nda Alâü’d-Devle kasideleri.”

Meşe Ardahan'ın Alevî-Türkmen köylerinden bir dilbere âşık olan İrfanî'nin yine bu sevdanın izlerini gördüğümüz birkaç koşmasını veriyoruz. Şimdiye kadar bir yerde yayımlanmadığını tahmin ettiğimiz bu koşmalarla halk edebiyatımız yeni incilere kavuşmuş olacaktır”.

Bu qeyddən sonra aşığın “Getdi”, “Qəbahətmidir”, “Dərlər”, “Düşəsən”, “Gəlmədi” rədifli qoşmalarını nəşr edib. Aşiq İrfanının adını çəkdiyimiz beş şeiri olan dəftərdəki tarix əgər doğru oxunubsa onda İrfaninin həmin illərdə və ya ondan əvvəl yaşadığı fikri özünü doğruldur. Amma araşdırıcının şeirlər haqqında söylədiyi “Şimdiye kadar bir yerde yayımlanmadığını tahmin ettikimiz” fikri həqiqətə uyğun gəlmir. Belə ki, Ensar Aslan “Köz” dergisinin 1980-ci il, 5-ci sayındakı məqaləsində nəşr etdirib və onları söyləyicidən toplamadığını, yazılı qaynaqlardan aldığını göstərib. Görünür elə buna görədir ki, şeirlər arasında heç versiya fərqi də yoxdur. “Qəbahətmidir” qoşmanın o biri versiyasını isə Rasim Deniz “Çıldırılı İrfanı Hoca” məqaləsində (“Erciyes” dergisi, 1983-cü il, sayı 69, səh. 14), “Gəlmədi” qoşmasının bir versiyasını isə M. Halit Bayrı “Saz şairləri: Aşık İrfanı” məqaləsində (“Türk dili” dergisi, 1 Şubat 1955-ci il, sayı 41, səh. 304) çap etdirib. Görünür Yunus Zeyrek bu məqalələrə rast gəlməyib.

Aşiq Şenlik şeirlərinin son və təkmil nəşirlərindən sayılan “Çıldırılı Aşiq Şenlik. Divanı (Hayatı, şiirleri, atışmaları və hekayeleri) kitabına yazdığı ön sözdə A. Barat Alptekin ilk dəfə Aşiq Nurunun doğum və ölüm tarixini müəyyənləşdirir. O, yazır: “1811-1885. yıllar arasında Gürcüstanın Ahıska vilayətinin Ahıl-kelek kazasının Lebis köyündə yaşamış olan Aşık Nuri Hasta Həsənin çırağıdır. Sazı və sözü Hasta Həsəndən öyrənmişdir. Çıldırılı Aşık Senliyin saz ustadıdır”. (Alptekin A.B., Çoşkun M.N., 2006: 44).

Aşıq Şenlik 1853-1914-cü, Aşıq Nuru 1811-1885-ci illərdə yaşamışlarsa, Xəstə Həsən 1760-1840-ci illərdə yaşadığı qənaətin-dəyiksə onda da İrfanının (adı Süleyman) doğum tarixi 1750-ci illər olmalıdır. Bu da Yunus Zeyrekin “Atabekli Süleyman paşa-nın 1771 yılında Ahıska valisi olması“ fikirni də İrfaninin doğum tarixinə ipucu verən sənəd saymaq olar. Demək 1770-ci illərdə Süleyman 20-25 yaşlı dəliqanlı bir gənc imiş ki, qız qaçırırmış.

10. Çıldırılı İrfani aşıqdır, yoxsa el şairi?

Eyni təxəllüslə yazıb-yaradan şairlərin və aşıqların şəxsiyyət-lərini müəyyənləşdirmək, şeirlərini bir-birindən ayırmaq həmişə problemə çevrilib. Aşıq İrfani də belələrindəndir. “Kara mavi” nəşriyyatının 2016-cı ilin martında Ankarada çap etdirdiyi “Alevi-Bektaşî şairleri” kitabında İrfani Süleyman oğlundan başqa İrfani ləqəbli sənətkarlar haqqında yazır: “Ayrıca 1800’lü yıllarda yaşayan Dodurğalı İrfani, 1800’lü yıllarda yaşayan, asıl adı Abdullah olan Gürünlü İrfani, 1800’lü yıllarda yaşayan, ermeni kökenli bir İrfani (ya da Urfani), Anamurlu İrfani, asıl adı Ali Osman Şimşek olan Ardanuclu İrfani(1921), asıl adı Gazi Sarş-sakal olan sungurlulu İrfani(1926-1968), asıl adı Orhan Şabadoğlu olan Kul İrfani (1946-2010) aşıklar bulunmaqdadır”. **(Alevi-Bektaşî şairleri, 2016:138)**

Çağdaşımız olan türkiyəli Aşıq Mustafa Ruhani haqqında Di-lavər Düzgünün **(Düzgün D, 1997)**, Azərbaycan türkcəsində ya-zıb-yaradan, milliyətcə gürcü Aşıq Ruhani (İseb Beridze) haq-qında Valeh Hacıların **(Hacılı V., 2005, HacıyevA., 1991)** araşdır-maları yayımlandığından biz onların ömür yollarından və yaradıcı-lığından söz açmağa ehtiyac duymuruq. Əsas diqqəti “İrfani” saz havasının yaradıcısı sayılan sənətkarın ömür yoluna aydınlıq gətirməyə çalışacağıq. Aşıqlar adətən saz havalarının ritminə uyğun

şeyrlər söyləyirlər. Onların içərisində qoşma, təcnis, çığalı təcnis, gəraylı, divani, duvaqqapma və s. olur. Aşıq İrfani Süleyman oğlunun əlimizdə olan şeyrlərinin hamısı qoşmadır. Halbuki, həmin dövrdə bölgədə yaşamış aşıqların təcnislərinə, cığalı təcnislərinə, divanilərinə, duvaqqapmalarına tez-tez rast gəlinir.

Buradan ilk baxışda belə qənaət doğur ki, İrfani aşılıq etməyib. El şairləri adlandırdığımız, aşiq havaları ilə oxuna bilən, heca vəznli şeyrlər yazan sənətkarlarımızdan olub. Şurəddin Məmmədli Qarapapaq da “Borçalı-Axisqa-Kars ədəbi arealının tarixi təmsilçilərinin tarixi-coğrafi-ədəbi şəcərəsini” hazırlayarkən “Urfanini 19-cu yüzildə yaşamış şair” kimi təqdim edib. **(Qarapapaq-Məmmədli Şurəddin, 2004:5).**

“Axisqa türk folkloru” kitabının tərtibçiləri də İrfanini aşiq kimi deyil, 19-cu yüzildə yaşamış “El şairi” kimi tanıdılar. **(Axisqa türk folkloru, 2008:216).**

Ensar Aslan da “İrfani xoca həyatının sonuna qədər Demircilik köyündə yaşamışdır, məzarı da buradadır” – yazır. **(Aslan E., 1980:27).** Rəvayətlərdə İrfaninin Dəmirçilik kəndinə sürgün edildiyi də söylənilir. Sürgün olunan adama əlində saz kənd-kənd dolanıb məclis aparmasına icazə verilməsi inandırıcı görünür.

Sürgün əsasən daimilik deyil, müəyyən bir müddətlik olur. Görünür Aşıq İrfani sürgün müddətini başa vurduqdan sonra oranı tərk etməyib. Buna görə də qəbri doğulduğu kənddə deyil, yaşadığı və ömrünü başa vurduğu kənddədir.

İrfani Süleyman oğlunun əsasən qoşmalar yazdığı və kənddə imamlıq etdiyi fikri ilə razılaşsaq onu bir aşiq deyil, el şairi kimi qəbul etməliyik. Amma gözəl saz havası yaratması, bəylərin məclisində Xəstə Hasanla deyişməsi, Qazağa yasa gəlməsi faktları onun əlində saz bölgəni gəzdiyindən xəbər verir. Bir yerdə yaşayıb, imamlıq edən birisinin sazda gözəl hava yaratması inandırıcı görünür. Görünən odur ki, İrfani sürgün edildiyi müddətdə

kənddə imamlıq etsə də sürgün müddəti başa çatdıqdan sonra əlində saz el-el, oba-oba gəzib, aşığılıq edib. Bu sənətdə o qədər məşhurlaşmış ki, onu hətta Borçalıya, Qazağa da məclis aparmağa dəvət ediblər. Buralarda da M.V.Vidadi və M.P.Vaqiflə tanış olub, dostlaşıb.

İrfani haqqında söylənen dastan-rəvayətləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə bu qənaətə gəlirik ki, onları aşiq özü yaratmayıb. Bir çox aşığılarımızın həyatı haqqında olan dastan rəvayətlər kimi bunları da ölümündən sonra şeirlərinin yaranması haqqında söhbətlər əsasında formalaşdırıblar. Paşanın xanımı Hürüzad haqqında şeirin yaranmasından söz açanda aşığıların bəziləri şeirin paşanın xahişi ilə yarandığını söyləyir. Bəziləri isə İrfaninin Hürüzad xanımı görəndə onun gözəlliyindən ilhamlanıb bədahətən şeir qoşduğunu və onun bu hərəkətin paşa sayğısızlıq sayaraq aşığı cəzalandırdığını danışirlər.

Bu cür faktların sayını artırmaq da olar.

Heca vəznində şeir yazan şairlərimizin şeirlərindən fərqli olaraq İrfaninin qoşmalarının hamısı müxtəlif saz havaları üstündə asanlıqla oxunur. Bu da onu göstərir ki, şeirlərin müəllifi musiqidən gözəl baş çıxarırmış. Ola bilsin ki, Aşiq İrfani bir çox saz havalarını yeni çalarda ifa edib. Onlardan biri daha populyar olduğu üçün aşığın adı ilə adlandırılıb, o birilər isə ümumi saz havaları içərisində əriyib.

11. Köhnə mövzuya yeni baxış

Durnalara müraciətlə dərdini, düşüncəsini oxucu və dinləyicisi ilə bölüşən şair və aşığılarımız az olmayıb. Onlardan biri də İrfanidir. Yaşadığı bölgənin kəndlərini, dağ və dərələrini xəyalən gəzən, o yerlərin məziyyətlərini mədh edən aşiq durnaları da o yerləri gəzməyə çağırır. Əslində bu mövzu yeni deyil. Orhan

Uruvelli topladığı materiallara dayanaraq yazır ki, Osmanlı sultanı Üçüncü Muradın (04.07.1546, Manisa – 16.01.1595, İstanbul) zamanında, yəni 1578-ci ildə Çıldır bölgəsi fəth edildikdən sonra Konya, Tokat və Yozqat ətrafında yaşayan türk tayfalarının bəziləri buraya köçürüldü. Osmanlı ordusu o günlərdə Axısqa yolundakı Vale qalasını fəth edir. Ertəsi gün Axısqa, Tumuk, Axılək və Çıldır qalalarını alır. Çıldır savaşının sonunda ordu şairi Xəyali bu şeiri söyləyir:

Durnam gedər bizim ellərə,
Vəzir Ardahandan köçdü deyəsən.
Qarşı gəldi qızılbaşın xanları,
Çıldırda bir döyüş oldu deyəsən.

(Urveli O., 2007:27).

İrfaninin şeiri mövzuca Xəyalinin şeiri ilə yaxın olsa da qafiyələnməsi fərqli olduğu kimi təsfir forması da fərqlidir. O, sanki bölgənin xəritəsini cızır. 8 bəndlik qoşmada yarı, sevgilisi, türkmən qızının gəzdiyi 25 kəndin, çayın, dağın, gədiyin, çəmənin adını çəkir. Aşıq deyir:

İrişdi, Külverən qalır sağ yana,
Çıx Qızılverana, en Kamervana,
Albız ıssızlıqdır, Cala virana,
Orda da bir zaman qalasan durnam.

Səfil Ağcaqala döndümü yaza,
Uğrama Kakaça, bəlkə yol aza,
Oralar susuzdur, keç get Cambaza,
Qarasuda qərar qılasan durnam.

İrişdi, Külverən yolun sağ yanında qaldığını söyləyən aşıq Kakaça da getməməyi məsləhət görür. Çünki o yerlər susuzdur. Təbiət təsviri, gözəllərə həsr edilmiş romantik-lirik məhəbbət hisslərinin tərənnümü ilə yanaşı dünyanın gedişi haqqındakı

fəlsəfi-didaktik şeirləri də dinləyicinin qəlbinə yol tapa bilir. Aşıq özündən əvvəl yaşamış sənətkarlardan təsirləndiyi kimi, özündən sonra gələn nəslin yaradıcılığına da təsir göstərə bilib

Sonuc

Araşdırdığımız qaynaqlara və topladığımız folklor nümunələrinə dayanaraq aşağıdakı qənaətə gəlirik:

1. Övladlarına adı valideyinlər verir. Buna görə də eyniadlılığa çox rast gəlinir. Təxəllüsü isə aşıqlar, şairlər özlərini başqasından fərqləndirmək üçün seçirlər. Ona da belə bir şübhə yaranır: Necə ola bilər ki, eyni dövrdə, yaxud 100 il fərqlə yaşayan, bir-biri ilə sıx bağlı olan bölgələrdə yaşayan, Türkmən qızına vurulan, ona şeirlər qoşan aşıqlar eyni təxəllüsü daşısın? Bu bir az inandırıcı görünmür və Rasim Denizin 17-ci yüzildə yaşamış İrfani haqqında yazdıqlarına şübhə ilə yanaşmamıza səbəb olur. Onun nəşr etdirdiyi şeirlərin dili də 18-19-cu yüzillərdə yaşamış aşıqların söylədikləri şeirlərin dili ilə oxşardır.

2. 18-ci yüzilliyin ortalarında Çıldır əyalətində doğulan Süleyman yeniyetmə çağlarında mədrəsə təhsili görsə də sonralar aşiq yaradıcılığına böyük maraq göstərərək onu dərinlən öyrənmiş və şeirlərini də saz havalarının ritminə uyğun olaraq heca vəznində yazıb. Təsəvvüf əhli olduğundan İrfani təxəllüsünü götürüb, fitri istedadı sayəsində saz havaları da yaradıb. Axısqa-Çıldır bölgəsində yaşayan aşıqların Xəstə Hasan, Qul Qarani, Sefili kimi təxəllüslər götürməsi onu göstərir ki, orda təsəvvüfün təsiri güclü imiş. Buna əsaslanaraq aşığın təxəllüsünün də Ruhani deyil İrfani olduğu qənaətinə gəlmək olur.

3. İrfaninin ustadının adı unudulduğundan və özünün fitri istedadına görə aşıqlar dastan ənənəsindən bəhrələnərək ona ərənlər tərəfindən buta verildiyi qənaətində olublar. Xalq arasında aşı-

ğa marağın çox olduğuna görə məclislərdə ömür yolundan epizodlar və şeirlərini söyləyə-söyləyə bir “İrfani və Türkmən qızı” dastanını yaratmağa çalışıblar. Bu dastan da aşığın şeirlərinin qorunub saxlanmasında, onun tez-tez xatırlanmasında mühüm rol oynayıb. Pertev Naili Boratav Doğuş 1945-ci ildə AÜ-ATCF dergisinin 4-cü sayında “Anadoluda folklor derlemeleri” adlı məqaləsində “İrfani və Türkmən qızı”-nı “Hikaye olmaya doğru giden macaralara ait epizotlar” adlandırmıştır. **(Zeyrek Y., 2006:74)**

3. İrfani Dəmirçilik kəndində mollaıq və aşığıq etməklə yanaşı çağdaşı olan aşıqlarla da qarşılaşmışdır. Onlardan yalnız birini, Xəstə Hasanla Xosbiya kəndində qarşılaşmasını toplaya bilmişik.

4. 17-ci və 18-ci yüzillikdə yazıya alınmış cünlərdə İrfaninin şeirlərinə rast gəlinmir. 19-20-ci yüzildə yazıya alınmış cünlərdə İrfaninin 30-a yaxın şeiri var. Bu da bir daha onu göstərir ki, aşıq 18-19-cü yüzillikdə yaşayıb.

5. Hazırda əlimizdə aşığın həyatından bəhs edən iki dastan-rəvayət və 40-a yaxın şeir və bu şeirlərin variant və versiyaları var. Şeirlər onun geniş dünyagörüşlü, islam fəlsəfəsini və təsəvvüfü dərindən bilən, musiqi duyumlu bir sənətkar olduğunu göstərir. Əldə edilən materiallardan İrfani təxəllüsü ilə şeirlər qoşan Süleymanın 18-19-cu yüzillikdə yaşadığı, yaratdığı musiqi və şeirlərlə çağdaşı olan, özündən sonra yaşayan aşıqlara güclü təsir göstərdiyi aydın olur. Hətta onun yaratdığı saz havası zurnaçılar tərəfindən aranje edilərək rəqs havasına çevrilib. Geniş yayılan “İrfani” yallısı da buna gözəl nümunədir.

Qaynaqlar

1. Alevi-Bektaşî şairləri.(2016). Yayın yönetmeni Bekir Karadeniz, “Kara Mavi” yayınevi, Ankara.

2. ASLANOĞLU İbrahim. (1977). İrfani, “Sivas folkloru” toplusu, Nisan, sayı 51.
3. ASE. (1986). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 9-cu cild, Bakı.
4. ASE. (1987). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 10-cu cild, Bakı.
5. AŞIRLI M., Qıllözdü M., Dərviş O. (2003). Kürüstü Dəmirçiasannı. (Birinci kitab), “Nurlan” nəşriyyatı, Bakı.
6. AXISKA türk folkloru. (1998). (Toplayanlar və tərtib edənlər: Asif Hacı Aydın Poladoğlu), “Mütərcim” nəşriyyatı, Bakı.
7. AXISKA türk folkloru. (2008). Tərtibçilər: Atəş Əhmədli, Qədim Qubadlı, “Nurlan” nəşriyyatı, Bakı. (216-217 səhifələr. Ülfəni 19-cu əsr el şairi)
8. Bağirov Nazim.(2011) Azərbaycan klassik aşiq havaları, Bakı-Trabzon.
9. BAYRI M. Halit. (1955). Aşiq İrfani, “Türk dili” dergisi, sayı 41.
10. BERDZENEŞVİLİ N., Canaşıa S. (2000). Gürcüstan tarixi (Çevirən H. Hayıoğlu), İstanbul.
11. ALPTEKİN A. Berat, COŞKUN M. Nizamettin, Çildirli Aşık Şenlik. (2006). Divanı. (Hayatı, şiirleri, atışmaları və hikayeleri), Ankara.
12. ENSAR Aslan. (1980). Aşiq İrfani, “Köz” dergisi, avqust, sayı 5.
13. ƏRƏB və fars sözlərinin lüğəti, (1985). “Yazıçı» nəşriyyatı, Bakı.
14. GÖYÜŞOV Nəsim. (2001). Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri, “Tural-Ə nəşriyyat poliqrafiya mərkəzi”, Bakı.
15. DENİZ Rasim. (1983). İrfanilər, “Erciyes” dergisi, Kayseri, Haziran, sayı 66.

16. DENİZ Rasim. (1983). Çıldırılı İrfani hoca, “Erciyes” dergisi, Kayseri, Eylül, sayı 69.

17. DÜNYAMALIYEVA Töhfə. (1987). Molla Vəli Vidadi, “Yazıçı” nəşriyyatı, Bakı, səh. 35.

18. DÜZGÜN Dilaver. (1997). Aşık Mustafa Ruhani (Hayatı-sanatı-şiiirlerinden seçməler), Atatürk Üniversitesi yayımları, Erzurum.

19. ƏZİZƏLİYEV Nizami.(2014) Yaranması Naxçıvan ərazisi ilə bağlı olan yallılar xalq ruhunu oxşayan müxtəlif çalarlarla zəngindir, “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan, 24 aprel

20. HACILAR Valeh. (2005). Gürcüstanda Türk xalq ədəbiyyatı ənənələri, “Səda” nəşriyyatı, Bakı.

21. HACIYEV Valeh. (1991). Folklorumuzun üfüqləri. (Azərbaycan-Gürcüstan folklor əlaqələri tarixindən), “Yazıçı” nəşriyyatı,

22. HACILI Asif. (1992) “Qəribəm bu vətəndə”. “Gənclik” nəşriyyatı, Bakı.

23. HACILI Asif. (2014). Ahıska türkləri: inanc dünyası, “Mütərcim” nəşriyyatı, Bakı.

24. İMAMVERDİYEV İlqar. (2004) Azərbaycan aşığı ifaçılığı sənətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri (Qərb bölgəsi üzrə). Bakı, “Şirvannəşr”, 138 s.

25. İMAMVERDİYEV İlqar. (2006) Azərbaycanın 20 saz havası (III kitab). Bakı, “Şirvannəşr”, 94 s.

26. İSLAM Ansiklopedisi. (1993). 8-ci cild, İstanbul.

27. KAFALI, Mustafa. (2002). “Anadolu’nun Fethi ve Türkləşməsi” Türkler Ansiklopedisi, 6-cı cild.

28. KAMALOĞLU M., Dərviş O., Qarapapaq Ş.(2005). Borçalı aşığıları. “Nurlan” nəşriyyatı, Bakı.

29. KATİB İlham. (2007). Aşuxlux sənəti, Ahıska türklərinin tarixi, edebiyatı və aşıklarının kısa antolojisi (Hazırlayan: İbrahim Türki), Şımkent “Kitap” basması.

30. KAYA Doğan. (1994). Sivasta Âşıklık Geleneği ve Âşık Ruhsatı, Sivas.

31. KAYA Doğan. (2004). Yaşnameler, Akçağ yayınları, Ankara.

32. KAYA Doğan. (2009). Âşiq Şenlik’in Sevdakar ilə Gülnaz Hanım Hikayəsi, Sivas.

33. KAYA Doğan. (2012). Âşık Şenlik’in Latif Şah İle Mehriban Sultan Hikayesi, Vilayet Yayınları, Ankara.

34. KƏRİMOV Afiz (Hafiz). (2016). “Tasavvufta Musiqi: Urfanî Havaları Haqqında Bəzi Araştırmalar”, T.C. Başbakanlık Türk İşbirliğı ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) Başkanlığının desteğinde; Hacı Bektaş Velî Kültür Derneğı Başkanlığı ile Ukrayna-Gürcistan Beynelhalk Üniversitesinin birlikte 30-31 Mayıs 2016 tarixlerinde düzenlediğı “Türkiye Gürcistan Bektaşî Kültürü ve Ozanlar Sempozyumu”nda oxunmuş məruzənin mətni.

35. KIRZIOĞLU M. Fahrettin. (1966). “Türk Kültürü” dergisi, (bax : Kazımov İsmayıl . (2012). Axıska türkləri: dil, tarix və folklor, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, səh. 361-375, Bakı.

36. KIRZIOĞLU M. Fahrettin.(1992) Yukarı-Kür və Çoruk Boylarında KIPÇAKLAR. İlk Kıpçaklar (M.Ö.VIII-M.S.VI yy) ve Son Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks Kıpçak Atabekler Hükûmeti (1267-1578) (Ahıska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden), Atatürk Tarih Kurumu yayınları,7, dizi sayı 121.

37. KOCATÜRK Vasfi Mahir. (1963). Saz Şairləri Antolojisi, “Ayyıldız” matbası, Ankara.

38. KOPUZLU Nusret. (2015). Eski Bir Defteri Karıştırırken: Çıldırılı Âşık İrfani’nin Koşmaları, “Bizim Ahıska” dergisi, 2015-ci il, sonbahar, sayı 40, səh. 49-50.

39. KOZ M. Sabri. (1987). 1. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri, Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları 1.

40. KÖÇƏRLİ Firudin. (1978). Azərbaycan ədəbiyyatı (iki cildə), birinci cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı.

41. KUKULOV Tahircan. (1999). Axıska türklərinin tarixinə bir nəzər, Bakı.

42. MƏMMƏDLİ Əkrəm, MƏMMƏDLİ Kənan. (2015). Naxçıvan-Şərur el yallıları, Naxçıvan: “Əcəmi” nəşriyyat poliqrafiya birliyi, 276 səh.

43. MƏMMƏDOV Tariyel. Azərbaycan xalq – professional musiqisi: aşiq sənəti http://www.musigidunya.az/new/read_magazine.asp?id=39&page=4

44. QARAPAPAQ (Məmmədli) Şurəddin. (2000). Borçalı ədəbi mühiti. “Elm” nəşriyyatı, Bakı.

45. QARAPAPAQ (Məmmədli) Şurəddin. (2004) Borçalı-Ahıska-Kars ortaq ədəbi arealı. Tbilisi.

46. QASIMLI Məhərrəm.(2011) Ozan-aşiq sənəti, “Uğur” nəşriyyatı, Bakı, 304 s.

47. QAYIBOV Hüseyn Əfəndi. (1987). Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmudur, 2 cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı.

48. “ORTAYAYLA” dergisi. (1938). sayı 3, Sivas.

49. RƏHİMBƏYLİ Nailə. (2009) “Ruhani” Aşiq havasının elmi-nəzəri məsələləri, “Dədə Qorqud” jurnalı, sayı 1(30).

50. SATILKAN F. (1942). Ahıskalı İrfaninin Yaş Destanı, “Türk Amacı”, 5-ci sayı, səh. 229-232.

51. ŞAMİL Əli. (2012). Ahıskalı Xəstə Həsən, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı.

52. ŞAMİL Əli. (2013). Axısqa Xəstə Hasan (şeirləri və şeirlərinin yaranması haqqında söhbətlər), Almatı.

53. ŞAMİL Əli (2006). Aşıq Ürfaninin ömür yolu və şeirləri. “Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə” 4. Uluslararası Folklor Konfransının materialları. (1-3 noyabr 2006-cı il), AMEA Folklor İnstitutu, 2006, Bakı.

54. ŞAMİL Əzizə, ŞAMİL Əli. (2005). Aşıq İsgəndər Ağbalı. “Səda” nəşriyyatı, Bakı.

55. ŞAMİLOV Əli. (1984). El sənətkarlarımız. Xəstə Həsən. “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 29 mart, sayı 67 (13805).

56. ŞAMİLOV Əli. (1986). Xəstə Hasan və müasirləri. “Sovet Gürcüstanı” qəzeti, 1 iyul, sayı 79(9182).

57. TAŞTEMİR Tekin. (2005). Türkiyənin Kafkasya Politikasında Ahıska və Sürgün Halkı Ahıskalılar, İstanbul.

58. URVELİ Orhan. (2007). Ahıska Türkleri ve Bölgenin Tarihi, Ahıska Türklərinin Tarixi, Edebiyatı və Âşıqlarının Kısa Antolojisi (Hazırlayan: İbrahim Türki), Şimkent “Kitap” basması.

59. ZEYREK Yunus. (2005). Ahıska Âşıqları: İrfani. “Bizim Ahıska” dergisi, Aralık, sayı 6.

60. ZEYREK Yunus. (2006). Ahıska Araştırmaları, Ankara.

61. YENİ Türk Ansiklopedisi. (1985). 2-ci cild, “Ötüken” nəşriyyatı, İstanbul.

KİTABIN TƏRTİBİ HAQQINDA

Çıldırılı Aşıq İrfani (Süleyman) haqqında kitab nəşrə hazırlayarkən təkrarçılığa yol verməmək, qarışıqlıqdan qaçmaq və istənilən şeiri asan tapmaq üçün oxucunu bilgiləndirməyi də nəzərdə tutduq. Günümüzdə işlənməyən, arxaikləşən və məhəlli sözlərin əlifba sırası ilə lüğətini hazırladıq.

Aşığın şeirlərinin ilk dəfə nə vaxt yazıya alındığını müəyyənləşdirə bilmədik. Dövrü mətbuatda yazılanlar haqqında fikirlərimizi ön sözdə verdik.

Kitab geniş oxucu kütləsi üçün deyil, araşdırıcılar üçün hazırlandıqdan əsas aldığımız bir şeiri tam verdik. Həmin şeirin fərqli variant və versiyaları haqqında bilgini səhifənin altına əlavə etdik. Eyni olan bəndlərin birini saxlayıb o birilərini atdıq. Nəşrə hazırladığımız mətnlərin alındığı qaynağı göstərmək üçün M.Halit Bayrının “Türk Dili” dergisinin 1 Şubat 1955-ci ildə çap olunan 41-ci sayındakı “Aşık İrfani” məqaləsindən alınmış şeirlər (M. Halit Bayrı), Vasfi Mahir Kocatürkün 1963-cü ildə nəşr etdirdiyi “Saz şairləri antolojisi” kitabından alınmış şeirlər (Vasfi Mahir Kocatürk), Ensar Aslanın 1980-ci ildə “Köz” dergisinin avqust ayında, çap olunmuş 5-ci sayındakı “Aşık İrfani” məqaləsindən alınmış şeirlərin altından (Ensar Aslan), Rasim Denizin 1983-cü ildə, iyun ayında çap olunan 66-cı sayındakı “İrfanilər” məqaləsindən alınmış şeirlərin altından (Deniz Rasim, 1), həmin müəllifin 1983-cü ildə, sentyabr ayında çap olunan 69-cu sayındakı “Çıldırılı İrfani hoca” məqaləsindən alınmış şeirlərin altından (Deniz Rasim, 2), Yunus Zeyrəkin 2005-ci ildə, “Bizim Ahıska” dergisinin 6-cı sayındakı “Ahıska aşıkları. İrfani” məqaləsindən alınmış şeirlərin altından (Yunus Zeyrək), Asif Hacılinin 1992-ci ildə nəşr etdirdiyi “Qəribəm bu vətəndə” kitabından

aldığımız şeirlərin (Asif Hacı), Asif Hacı və Aydın Poladoğlunun toplayıb tərtib edərək 1998-ci ildə nəşr etdirdikləri “Axısqa türk folklor” kitabından aldığımız şeirlərin altından (Asif Hacı və Aydın Poladoğlu), Atəş Əhmədli və Qədim Qubadlının 2008-ci ildə nəşr etdirdikləri “Axısqa türk folklor” kitabından aldığımız şeirlərin altından (Atəş Əhmədli və Qədim Qubadlının), Doğan Kayanın 2004-cü ildə nəşr etdirdiyi “Yaşnamələr” kitabından alınan şeirlərin altından (Doğan Kaya), Əli Şamilin 2012-ci ildə nəşr etdirdiyi “Axısqa Xəstə Hasan” kitabından alınan şeirlərin altından (Əli Şamil) yazdıq. Şeiri kimin məqaləsindən almışıqsa yer-yurd, insan adları ilə bağlı olan izahları həmin araşdırıcıdan aldığımız və izahlara lazım gəldikdə münasibətimizi bildirdik.

Kitaba Çıldırılı Aşıq İrfani haqqında məclislərdə aşıqların söylədikləri dastan-rəvayətlərin mətnlərini variantları ilə birgə daxil etdik. Türkiyədə günümüzdə işlədilən əlifbada ə, x və q işarələri yoxdur. Lakin bu işarələr Azərbaycanda əlifbasında var. Türkiyənin Anadolu bölgəsində, xüsusən də Ərzurum, Kars, Van və b. bölgələrdə həmin işarələrin ifadə etdiyi səslərdən danışmada geniş istifadə edilir. Aşıq İrfani ilə bağlı şeirlər də əsasən ə, x, q səsləri geniş yayılmış bölgələrdən toplandığından biz kitabı hazırlayarkən mətnləri Azərbaycan türkcəsinin yazı qaydalarına uyğunlaşdırdıq.

Kitabı hazırlayarkən Doğan Kaya, Sabri Koz, İlqar İmamverdiyev, Kamilə Dadaşzadə, Afiz (Hafiz) Kərimov, Aynur Qəzənfər qızı, Məhsəti Vəqifqızı mənə olduqca böyük köməklik göstərdilər. Onlara və kitabın nəşrində əməyi keçənlərə təşəkkürümü bildirirəm.

İrfani mövzusunun davam etdirmək istəyən araşdırıcılarımız çox zəhmətə qatlaşmasınlar deyərək kitabın sonuna Gürünlü İrfaninin, Çorumlu (Dodurqalı) İrfaninin, Sungurlu İrfaninin şeirlərini və “İrfani”, “Urfani” havalarının not yazılarını əlavələr

bölməsinə daxil etdik. Kitab Çıldırlı İrfani haqqında ilk toplu olduğundan sözsüz ki, qüsursuz deyil. Arzu edərdik ki, gənc araşdırıcılar mövzuya yenidən girişsinlər, nəinki kitabdakı nöqsanları aradan qaldırsınlar, Çıldırlı Aşıq İrfaninin daha təkmil nəşrlərini ortaya qoysunlar.

Arzu edərdik ki, gənc araşdırıcılar mövzuya yenidən girişsinlər, nəinki kitabdakı nöqsanları aradan qaldırsınlar, Çıldırlı Aşıq İrfaninin daha təkmil nəşrlərini ortaya qoysunlar.

QOŞMALAR

AÇILMIŞ

Yenə ziynətləndi hüsnün bağları,
Lala, sümbül, mor mənəvsə açılmış,
Səhər-səhər gahdan gəlir sədalar,
Bülbül kimi xoş lisanın açılmış.

Duyulurmu şu simanın özündən,
Söylədikcə şəkər damlar sözündən,
Ləvənd-i kəkildir, bədir üzündən,
Tel-tel olmuş, top züflərin açılmış.

Əcəb kimlər ola İrfanın dosdu,
Günbəgün artmaqda canımda qəsdı,
Qorxarım dəymişdir adının dəsti,
Ol səbəbdən giribanın açılmış.

(Ensar Aslan, səh. 28)

BAĞIMIZ

Bizdən salam olsun eşə, yarana,
Qəmə təbdil oldu ülfət çağımız.
Pərakəndə düşdü gönül bülbülü,
Orda qaldı bostan ilə bağımız.

Hasut çoxdur, fitnə qalxmaz aradan,
Alnımıza böylə yazmış yaradan,
İş təqdirin, qismət qalxdı buradan,
Ya suyumuz çəkər, ya torpağımız.

Başına döndüyüm yaradan Qani,

İgid ölsə qalır ad ilə şanı,
Çox da tələş etmə Xoca İrfani,
Tərlana müqabil olur zağımız.
(Zeyrək Yunus, səh. 37, Alevi-Bektaşî şairləri, seh. 139)

BAĞLANDI

Yeni başdan dərdə düşdüm oxlandım,
Dəli könlüm bir sevdaya bağlandı.
Özü şirin, sözü şirin, şux gözəl,
Qənzəsi ox, qaşı yaya bağlandı.

Şirin gülər, şirin söylər, naz eylər,
Hər kəmiyi yüz min türlü saz eylər,
Çarqatı çevirip tel pərvaz eylər,
Sanarsan bulutdu, aya bağlandı.

İrfani yenidən buldu bir dövlət,
Daha hərcayıya eyləməm minnət,
Əski beynəvadən qalxdı məhəbbət,
İndi könlüm Xürrəmzaya bağlandı.

(Onk Nizamettin, 8690)

Ensar Aslanın nəşr etdirdiyi şeirin yuxarıdakında elə bir fərqi yoxdur. Rasim Denizin “Çıldırılı Aşıq İrfani” məqaləsində isə şeir aşağıdakı variantda verilib.

Necə odlanmayan, necə yanmayan,
Könül, bir saçılıylaya bağlandı.
Özü şirin, sözü şirin şux gözəl,
Qənzəsi ox, qaşı yaya bağlandı.

Yar oturmuş, cila verir özünə,
Qudrət sürməsinə, çəkmiş gözüne,
Daranmış zülfünü, dökmüş üzünə,
Sanasan ki, bulud aya bağlandı.

Kəbəyi kevséyindir, qaşın əymələr,
Bu təriflə vəsf edəməz dəymələr,
Gülabət gömləyi, altun düymələr,
Takılandan qaşı yaya bağlandı.

İrfani yenicə buldu bir dövlət,
Dəymə, kimsələrlə eyləməz ülfət.
Əski sevdliyindən kahdı məhəbbət,
Şimdi könül bir yosmaya bağlandı.

Rasim Denizin həmin məqaləsində Nimetin Onkun məqaləsindən götürdüyü aşağıdakı variantı da verir:

Yeni başdan dərddə düşdüm, oxlandım,
Dəli könül bir sevdəyə bağlandı.
Özü şirin, sözü şirin şux gözəl,
Qənzəsi ox, qaşı yaya bağlandı.

Şirin gülər, şirin söylər, naz eylər,
Hər kəmiyi yüz min dürlü söz eylər,
Çarqat çevirib, tel pərvaz eylər,
Sanarsan bulutdu, aya bağlandı.

İrfani yenidən buldu bir dövlət,
Daha hərcayıya eyləməm minnət,

Əski bivəfadan kahdı məhəbbət,
İndi könlüm Xürrəmzaya bağlandı.

Rasim Denizin həmin məqaləsində Saminin şeir məcmuəsindən götürdüyü üçüncü variant belədir:

Necə ağlamayım şah-i ləvəhril,
Dəli könül bir sevdaya bağlandı.
Sözü şirin, kəndi nazik əfəndim,
Qənzəsi ox, qaşığı yaya bağlandı.

Pəri-peykər cila vermiş özünə,
Qüdrətullah sürmə çəkmiş gözünə,
Siyah kəkilləri tökmüş üzünə,
Mən sandım ki, bulud aya bağlandı.

İrfaniyəm qönməz başa bir dövlət,
Qeyri yadlar ilə eyləməm ülfət,
Əski sevdliyindən kahdı məhəbbət,
Şimdi yeni bir sevdaya bağlandı.

Alevi-Bektaşî şairləri kitabında (səh. 146) Gürünlü İrfani adına verilmiş bu şeirin yalnız ikinci bəndi fərqlidir.

BƏLASIDIR

Nədir bu həngamə vakt-ı səhərdə,
Dərdimənd bülbulün vaveylasıdır.
Məhəbbət yelləri əsdikcə sərdə,
Çək cəvrini, yarın baş bəlasıdır.

Mən halımı yara etsəm ifadə,
Mərhəmətsiz zalım gəlməz imdadə,
Sırr-i yar ilə mülk-i fənada,
Necə tərək eyləsin o sılasıdır.

Çox gördük, keçirdik fələk devrini,
Xeyli çəkdim bu dilbərin cəvrini,
Kimsə bilməz dərunumun, dərini,
İrfani bir Türkmən mübtəlasıdır.

(Deniz Rasim , 2, səh. 15)

BİLMƏZSƏN

Əl çək təbib, əl çək dərdli sinəmdən,
Sən mənim dərdimə çara bilməzsən.
Sən necə təbibsən yoxdur ilacın,
Yaram içərdəndir sara bilməzsən.

Yıxılsın fələyin tacıyla-taxdı,
Ox vurdu sinəmə, al qanım axdı,
Əzəl verməsəydin ikrarı, əhdi,
O ki ikrarında dura bilməzsən.

Dinlə Sənəm Qul İrfanı sözlərin,
Yaxdı ciyərimi atəş-közlərin,
Ağlasana, nə durursan gözlərim,
Daha yar yüzünü görə bilməzsən.

(Ensar Aslan, səh. 24)

**Rasim Denizin və Nizaməttin Onkun məqalələrində şeirin
birinci bəndləri yuxarıdakı ilə eyni olduğundan ixtisar etdik.
İkinci və üçüncü bəndlərdə fərq olduğuna görə aşağıda veririk.**

Yıxılsın fələyin tacınan-taxdı,
Elə bir ox vurdu hicranım axdı,
O yar da vermişti ikrarı əhdi
O ki ikrarında dura bilməzsən.

İrfaniyəm başa gəlməz sözlərim,
Qələm alar, kağız üstə izlərim,
Nə durursan, ağlasana gözlərim,
Bir daha o yarı görə bilməzsən.

**Yunuz Zeyrəkin nəşr etdirdiyi şeir dörd bənddir. Birinci
və ikinci bəndi Ensar Aslanın nəşr etdirdiyi ilə eynidir. Üçün-
cü bənddəki fərq isə aşağıdakı kimidir:**

Qaradır qaşların, gözlərin xayın,
Çəkməyən nə bilir bu eşqin yayın,
Yıxdın, viran etdin könlüm sarayın,
Sən ki bir daşını hörə bilməzsən.

İrfaniyəm bu sirləri gizlərim,
Xənçər alıb bağrım başın közlərim,
Nə durursan, ağlasana gözlərim,
Dahi yar yüzünü görə bilməzsən.

BU SEVDA

Ta əzəldən bu sevdayı bilməzdim,
Bir gözəldən yadigardır, bu sevda,
Çəkən bilir eşq ataşı nədəndir,
Çəkməyən nə bilsin, nədir bu sevda?!

Sağımda, solumda duran mələkdir,
Haq yolunda qəbul olan diləkdir,
Sevda dedikləri oddan köynəkdir,
Geyən bilir, nasıl nardır bu sevda.

İrfani der: sana eylədim nəzər,
Çox zamandır ahı-zarından gəzər,
Sevdana düşənlər yolundan azar,
Mənə sərmayəsiz kardı bu sevda.

(Ensar Aslan, səh. 27-28)

ÇILDIRIN¹

Bu qışın da qışlasında qışladıq,
Görüm mamur olsun eli Çıldırın.
Hoçuvandan bəri gəlir dərəsi,
Əsər, əksik olmaz yeli Çıldırın.

Yaz olanda gəlir qələm qaşlılar,
Güz olanda gedər siyah saçlılar,

¹ İrfaninin “Gəlmədi” qoşmasının müxtəlif variantlarında “Dahi bitməz oldu gülü Çıldırın” misrası var. Belə güman edirik ki, şeir dörd və ya beş bəndmiş. Misra da unudulmuş bəndlərdəndir. Çünki “Gəlmədi” qoşmasında bu misra yerinə düşür. – tərtibçidən.

Zərdən zərgüşlular, yaşıl başlılar,
Dolmuş sona ilə gölü Çıldırın.

İrfani yalvarır Qanı Xudaya,
Qaracaoğlanı gəlsin qadaya²,
Türkmən qızın alıp keçəm adaya,
Daha uğramasın yolu Çıldırın.

(Ensar Aslan, səh. 28-29)

CİLVƏLƏNİRSƏN

Nədir cürmün, söylə ey şux-i bəyaz,
Niçin məndən böylə şüphələnirsən.
Bizlərə gələndə, naz üstünə naz,
Gedər, yad əliylə cılvələnirsən.

Bu dil-i məhzunum, bir dəm şad olmaz,
Hər şahin olduğu yerdə sar olmaz,
Əgər ki naz isə, böylə naz olmaz,
Hər gün də dirilir, öfkələnirsən.

İrfani, nafilə gəl savaşı etmə,
Fələyə qəhr edib belini bükmə,
Vəfasız dilbərin cevriyi çəkmə,
Yazıq könül sana örsələnirsən.

(Ensar Aslan, səh. 30)

² Bu misra Aşıq Şəraf Taşlıovanın söylədiyi “İrfani xoca və türkmən qızı” dastanında “Səni sevməyənlər gəlsin qadaya” şəkilindədir. Bizçə bu misra doğrudur. Qaracaoğlanın adının çəkilməsi burada yersiz görünür. – tərtibçidən.

GƏLMƏDİ

Be ağalar hankı dərdim söyləyim,
Yarım yad ellərə getdi, gəlmədi.
Tərk eylədi vətəninini, yurdunu,
Qəm ölkəsin suyun içdi gəlmədi.

Hey sevdiyim, xar olurmu güllərdə,
Söyləməz olmuşdur ismi dillərdə,
Bu həsrət gözlərim qaldı yollarda,
Yarım qürbət elə düşdü gəlmədi.

Be qazilər İrfaniyi öldürün,
Yoxsa bu dərдинə dərman bildirin,
Daha bitməz oldu gülü Çıldırın,
Türkmən Kars elinə aşdı gəlmədi.

(Bayrı M. Halit, səh. 304)

Be ağalar necə məcnun olmayım,
Yarım yad ellərə köşdü, gəlmədi.
Tərk eyləmiş vətəninini, elini,
Qəm ölkənin suyun içdi gəlmədi.

Xalı-xərac gör Çin-i Maçindən,
Gözəl bir busə ver əhmər içindən,
Bir kəz xəlvət oldu getdi laçindən
Tərsinədir göldən uçdu gəlmədi.

(Ensar Aslan, səh. 31-32)

Şirin son bəndində M.Halit Bayrıda “qazilər”, Ensar Aslanda “ağalar” kimidir. Rasim Deniznin məqaləsində şeir beş bənddir və aşağıdakı şəkildədir.

Hey ağalar necə məhzun olmayım.
Yarım yad ellərə köçdü, gəlmədi.
Tərk eylədi vətəni, elini,
Gömülğanın suyun içdi gəlmədi.

Qanıya ol mənim şirin makalım,
Dahi guşumdadır sadayı alım,
Nazu- qəmə ilə şu qanlı zalım,
Kəsdi qara bağrım, biçdi, gəlmədi.

Gəlməmişdi səncileyin cahana,
Bir mələksimadır yoxdur bahana,
Dedim ki, toxuram tülün şahana,
Duyuq düşdü, eldən uçdu gəlmədi.

Xalı-xərac olur Çin-Maçindən,
Didəm bir muy vurur siyah saçından,
Bir kəz hıfzın bulmuşdur Laçindən
Pür-sonadır, göldən uçdu gəlmədi.

Hey ağalar İrfaniyi güldürün,
Var isə dərdinə dərman, bildirin,
Dahi bitməz oldu gülü Çıldırın,
Türkmən Kars elinə köçdü, gəlmədi.

DENİR

Aşkar cismim yaşı misal-ı Ceyhun,
Haldan bilən yara arifan denir.
Bir saçı leylaya olmuşam məftun,
Sevda çəkməyə nə fakılan denir.

Ağladır yarını, kəndisi gülməz,
Gəlməmiş başına sevdayı bilməz,
Rəhmi yox, aşığa ihmaya gəlməz,
Böylə bivəfaya mihriban denir,

Ağlın olsa İrfaniyə gülməzsən,
Aşınalıq nədir onu bilməzsən,
Mərhəmətsiz, sən imana gəlməzsən,
Buna Türkman denməz, “tərk-imran” denir.

(Deniz Rasim , 1, səh. 9)

DERLƏR

Aşiq ta məşuqa verirsə bada,
Bu eşqin tasını al iç, qan derlər.
Bu eşq, bu sevda indi qanımda,
Onun üçün məhşərədək yan derlər.

Yar sənin yolunda olmuşam dindar,
Eşq ataşı sərdi cana bir mindər,
Yusuf-i Züleyxa, Dara-İskəndər,
Çəkdi bu sevdayı Süleyman derlər.

Çox ağlarsın İrfaniyi gülməzsən,
Sevda nə hal olduğunu bilməzsən,
Yüz möcüzat görsən islam olmazsan,
Sizə Türkmən deyil, türk iman derlər.

(Ensar Aslan, səh. 30)

Nüsret Kopuzlunun “Bizim Ahıska” dergisi, 2015-ci il, sonbahar, sayı 40-da nəşr edilən şeiri Ensar Arslanın nəşr etdirdiyi ilə eynidir.

DOLANAYIM

Şahin əldən uçdu, yenə qəm gəldi,
Çıxdı asimana, nə dolanayım.
Səndən oxlanmışam, kimə qılam dad,
Nə sultana-xana, nə dolanayım.

Xoyrat girdi dost bağından bar aldı,
Qırmızı gül, çevrə-yanın xar aldı,
Əvvəlcə ağlımı başdan yar aldı,
Olmuşam divanə, nə dolanayım.

İrfani der: Haqdan olsun imdadım,
Asimana çıxdı dadi-fəryadım,
Yandım, tüttdüm məleyiklər şahadım,
Ya şama pərvanə, nə dolanayım.

(Ensar Aslan səh. 28)

DURNAM

Sabah namazında Zarşat düzündən,
En Qaraçayırı bulasan durnam.
Aş Lavaş gədiyin, bağla qatarın,
Məkan-ı Daşbaşı görəsən durnam.

İrişdi, Külverən qalır sağ yana,
Çıx Qızılverana, en Kamervana,
Albız ıssızlıqdır, Cala virana,
Orda da bir zaman qalasan, durnam.
Səfil Ağçaqala döndümü yaza,
Uğrama Kakaça, bəlkə yol aza,

Oralar susuzdur, keç get Cambaza,
Qarasuda qərar qılasan durnam.

Zinzallar çəkildi ucadan-uca,
Xəbər al Çamdırı, gör halı necə?
Suxara mamurdur barın bir gecə,
Dosd köyündə mehman olasan durnam.

Köyhas süvaridir, Purut piyada,
Urtayla, Meredis qalmasın yada,
Qırx Çataxbaşdır, keç Zurzunada,
Kündüzhev öz köyüm, biləsən durnam.

Yolun düşər Otağvanın sağına,
Uğra Ardahana öylə çağına,
İkinci namazı çıx Cın dağına,
Qarış Qamərəyə, bina sal durnam.

Yeri durnam, yeri dönmə izindən,
Aləmi mat etdin xoş avazından,
Əsli türkmən qızı, Xırmandalıdan,
Yarımdan bir xəbər alasan durnam.

Tez pərvaz eyləyin, tez qanad çalın,
O nazlı yarımdan bir xəbər alın,
İrfani xocada bekliyor yolun,
Bəlkə bu günlərdə gələsən durnam.

(Ensar Aslan, səh. 26-27)

Şeirdə Çıldırın kəndlərini, dağ, dərə, təpə və s. adları sadalanılır.

Nizaməttin Onkun nəşr etdirdiyi şeir də yuxarıdakı ilə demək olar ki, eynidir. Bir iki yer adında və sözdə fərq var. Rasim Denizin məqaləsindəki şeirin Enser Aslanın çap etdirdiyindən fərqi bunlardır: Birinci bəndin son misrası “Qarış Daşbaşıda Gölə, sən durnam”, ikinci bənddəki ikinci misra “Aş Qızılkilsədən keç, Kamervana”, üçüncü bəndin üç və dördüncü misraları “Gəl Suqatışandan, var en Canbaza, Canbaz-Çuxurunda güləsən durnam”, dördüncü bəndin dördüncü misrası “Əylənib rahatı bulasan durnam” kimidir.

DÜŞƏRMI

Bir fəqir bus etsə şah damanını,
Təqdir etmək alışana düşərmi?
Bir igidin yaman dərdi olmasa,
Dərman üçün heç Loğmana düşərmi?

Şux didələrin dəmdə olmasa,
Tiğ qəməzlərin qəmdə olmasa,
Pərvanənin meyli şamda olmasa,
Dolanır, fırlanır nara düşərmi?

İrfanim der: zikrin kəsmə Mövladan,
Məcnun nələr çəkdi bilsən Leyladan,
Səfil bayquş ləzzət bulsa leyladan,
Firar edib heç virana düşərmi?

(Zeyrək Yunus, 36)

DÜŞƏSƏN

Başıma gətirdin olmaz qovğayı,
Barı könül sən de, qana düşəsən,

Maya səndən oldu, kimdən biləyim,
Bir vəfasız mehribana düşəsən.

Ağlamaqdan getdi gözümlə qarası,
Sağalırmı böylə oxun yarası,
Min təbib cəm olsa yoxdur çarası,
Yara göyü yaradana düşəsən,

El içində məcnun oldu İrfani,
Bir şux Türkmənə qul etdin məni,
Bağrı yanıq, giryan olasan səni,
Olmaz dərdə, qəm- hicrana düşəsən.

(Ensar Aslan, səh. 32)

Nüsret Kopuzlunun “Bizim Ahıska” dergisi, 2015-ci il, sonbahar, sayı 40-da nəşr edilən şeirin Ensar Arslanın nəşr etdirdiyindən fərqi bunlardır: 2-ci misra “Yürü könül seni kana düşəsin”, 3-cü misra “Mayasından oldu, kimdən bileyim”, 5-ci misra “Göz süzəndə güzel edalaşanda”, 10-cu misra “Bir şuh-i Türkman’a kul etti beni” kimidir.

EDƏRLƏR

Aşiqi məşuqdan cüda qılanlar,
Bilməm onlar nə cəsarət edərlər.
Könül də Xüdanın nəzərgahıdır,
Onu yaxmasına qeyrət edərlər.

Varam, düşəm sultanlara, xanlara,
Bu xüsusda çıxdım çox divanlara,
Mənim bu işimə ket vuranlara,

Ruz-i məhşərədək ta'at edərlər.

Hər təbib saramaz bu yaramızı,
Qəm-hicran kəsdi muradımızı,
İrfani der: bizim macəramızı,
Bizdən sonra bir hekayət edərlər.

(Ensar Aslan, səh. 32-33)

GETDİ

Bir növrəstə, növcivanın ucundan,
Olanca axlımız havaya getdi.
Leyl-ü-nahar ədasından-nazından,
Ömrüm sərmayəsi yağmaya getdi.

Atəşimdən bahrə daldı səməklər,
Hanı bunca mədhin qəzəl deməklər?
Ta əzəldən çəkdicəyim əməklər,
Bulmadım vəfasın, hər zaya getdi.

Canım müştəq məhəbbətin meyinə,
Hər dəm qonar, yavru, zülfün muyunə,
İrfani, əzm etsəm dostun köyünə,
Derlər ki Məcnundur Leylaya getdi.

(Kocatürk Vasif Mahir, 272)

Ensar Aslan (səh. 29-30) və Nüsret Kopuzlunun “Bizim Ahıs-ka” dergisi, 2015-ci il, sonbahar, sayı 40, səhifə 49 nəşr etdirdiyi “Getdi” rədifli qoşmaların yuxarıdakı ilə fərqi çox azdır.

GƏLDİN

Nəzakətli yarım, sər bərabərim,
Ey mənim cananım, sən səfa gəldin.
Gözləri xumarım, lala rüxsarım,
Dərdlərə dərmanım, sən səfa gəldin.

Ey mina gərdanlım, qədd-i ararım
Buxağı billurum, sədr-i mərmərim,
İqbalım, dövlətim, şahım, sərdarım,
Əfəndim, sultanım, sən səfa gəldin.

Tuti, qumru dillim, tovuz-u nəzim,
Ufacıq cilvəlim, ördəyi- qazım,
Şahım və şahbazım, bağ-i Şirazım,
Üsküfi tərланım, sən səfa gəldin.

Qolları salıncaq, qədd-i surahım,
Qənzəsi cəlladım, çeşm-i siyahım,
Mehrab-i minbərim, həm qıbləgahım,
Həm əbr-kamanım, sən səfa gəldin.

Der ki bu İrfani: Səm mənim canım,
Gülməzsən, gələli dildə dəhanım,
Guşunda küpəli, təzə gülşanım,
Sərv-i xuramanım sən səfa gəldin.

(Deniz Rasim, 1, səh. 9)

GƏLMƏDİ

Hey ağalar necə mahzun olmayım,
Yarım yad ellərə köçdü, gəlmədi.
Tərk eylədi vətəninini, elini,

Gömülqanın suyun işdi gəlmədi.

Kanıya ol mənim şirin makalım,
Daha guşumdadır sadayı alim,
Nazu-qəmzə ilə şu qanlı zalım,
Kəsdi qara bağrım biçdi gəlmədi.

Gəlməmişdi səncileyin cihana,
Bir mələk simadır yoxdur bahana,
Didim ki, toxuram tülün şahana,
Duyuq düşdü, eldən uşdu gəlmədi

Xalı-xaraç olur Çin-Maçindən,
Didəm bir muy virür, siyah saçından,
Bir kəz hıfzın bulmuşdur laçından,
Pir-sonadır, göldən uşdu gəlmədi.

Hey ağalar İrfaniyi güldürün,
Var isə dərdinə dərman, bildirin,
Dahi bitməz oldu gülü Çıldırın,
Türkmən Kars elinə köşdü gəlmədi.

(Deniz Rasim, 1, səh. 8)

Ensar Aslan və Nüsret Kopuzlunun “Bizim Ahıska” dergisi, 2015-ci il, sonbahar, sayı 40-da nəşr edilən “Gəlmədi” rədifli qoşmanın 4-cü misrası “Qəm ölkənin suyun içti gəlmədi“, Ensar Aslanda 9-cu misra “Be qazilər bu İrfaniyi öldürün“, Nüsret Kopuzluda “Hey ağalar bu İrfanı öldürün“, 10-cu misra Ensar Aslan və Nüsret Kopuzluda “Yoxsa bu derdime dərman bildirin“ kimidir. Ensar Aslan və Nüsret Kopuzluda şeir 3 bənddir. Nüsret Kopuzlunun nəşrindəki ikinci bənd isə belədir:

Hey ağalar haraç gör Çin Maçın'dən
Güzel, bir bûse ver ahmer vechinden
Bir kez halvet aldı gitti laçından
Ter sunadır gölden uçtu gelmedi.

GƏLMİŞƏM

Daha pünhan tutma mənim dərdimi,
Bir dərdim var, min loğmana gəlmişəm.
And verirəm Məhəmmədin başına,
Duacıyam, qədd-imana gəlmişəm.

Dedim yüz min qafiyədən, qəzəldən,
Bu dərdimi pünhan tutma tez eldən,
Bir sevdanın cünunyum əzəldən,
Duaçıyam qədd-imana gəlmişəm.

İrfani məhrumdur, binəva quldur,
Eşqin qədimidir, arızdə güldür,
Ya çırağ et, ya bağışla, ya öldür,
Möhür dəsti Süleymana gəlmişəm.

(Onk Nizamettin, 8690)

Rasim Denizin məqaləsində şeir yuxarıdakı ilə eynidir. Ensar Aslanın nəşr etdiyi (səh. 25-26) şeirdəki fərqli misralar aşağıdakılardır:

Min dərdim var, bir dərmana gəlmişəm.
Çevir Şərif, Məhəmmədin başına.
Mənim dərdim pünhan tutma tez eldən,
Alışiban yana-yana gəlmişəm.

Ensar Aslan şəirdəki “Çevir Şərif, Məhəmmədin başına” misrasındakı Şərif və Məhəmmədin paşanın oğlanlarının adı olduğunu yazır.

Yunus Zeyrəkin məqaləsində şeir aşağıdakı kimidir:

Dahi pünhan doğmuş bilməm dərdimi,
Dərman üçün bir loğmana gəlmişəm.
Çevir Şərif, Muhammədin başına,
Duacıyam qədd-imana gəlmişəm.

İrfani məhrumdur binəva quldur,
Eşqin qadimidir, ariz deyildir,
Ya lutuf qıl, ya çıraq et, ya öldür,
Mihr sahibi Süleymana gəlmişəm.

GƏTİRDİM

Şükür yaradana, çox şükür,
Min dərdimə bir dərmanı gətirdim.
İllər ilə intizarın çəkdiyim,
Pəri-peykər növcavanı gətirdim.

Tifilkən sevmişdim pəri-peykəri,
Ol səbəbdən olmuşam mən sərsəri,
Bir mina gərdanlı qədd-i ararı,
Təzə zülfü pərişanı gətirdim.

Bizi ihrak edən hicran gözüdür,
Mərifətdə Züleyxanın özüdür,
Sakın demə bir Türkmənin qızıdır,
Bir əhl-i dil, gövhər kanı gətirdim.

Keçmək olmaz ol dilbərin nazından,
Bülbül sada eylər xub-avazından,
Xeyli gündür uçurmuşum bazımdan,
Toru saldım o tərlanı gətirdim.

Kimsə bilməz İrfaninin dərini,
Bülbül kimi bəslər idi gülünü.
Viran etdim Harmandarın elini,
Alagözlü bir Türkməni gətirdim.

(Deniz Rasim, 2, səh. 13)

Yunus Zeyrəkin məqaləsində şeir aşağıdakı kimidir:

Şükür olsun yaradana çox şükür,
Bir dərdimə min dərmanı gətirdim.
İllər var ki, arzumanın çəkərdim,
Pəri-peykər növcavanı gətirdim.

Eşk-i firak edən hicran gözüdür,
Mərifət də Zəlihanın özüdür,
Sakın demə bir Türkmənin qızıdır,
Budur gözəllərin xanı, gətirdim.

Qaranlıq gecədə Qəmər doğuşlum,
Qəsdı can alıcı, peykər vuruşlum,
Məleykə sifətli, maral baxışlım,
Zülfü süsən, o reyhanı gətirdim.

Kim bilir İrfanın dərd-i dilini,
Bülbül kimi gözəldirdim yolunu,
Hacil etdim Harmandarın ilini,
Ala gözlü bir Türkməni gətirdim.

GƏTİRİR

Gəl, mənim sevdiyim, hərcayı dilbər,
Yanağın dağlardan lala gətirir.
Dolaşdım dünyayı, bulunmaz dəngin,
Qorxuram başıma bəla gətirir.

Xınalı kəkliyə bənzər səkişin,
Zay etdi ağlımı məlul baxışın,
Hər kim görsə sənin bu salınşın,
Əgər kafir olsa yola gətirir.

Qəhbə fələk, nə düşmüşsən qəsdimə!
Ya Rəbb, sən qovuşdur məni dostuma,
Sallana-sallana gəlsə üstümə,
Ölmüş İrfaniyi dilə gətirir.

(Kocatürk Vasif Mahir, 271)

Doğan Kayanın kitabında (səh.), Alevi-Bektaşî şairləri kitabındakı (seh.146) bu şeir Gürünlü İrfaninin şeirləri arasında verilib.

GƏZƏR

Eşqin əlaməti sərdə dolanı,
Cuş edər bir zaman bi-macal gəzər.
Bulmazsa cananı ruh-i rəvanı,
Əl çəkər dünyadan, ol işgal gəzər.

Görünməz gözümə tacu-taxt, kaba,
Mal-dövlət yanımda bir pula cıya.
Bir təbər, bir küləh, bir köhnə əba,
Aşiqi sadiqlər bu misal gəzər.

İrfani der: şü mənaya varamam,
Taqətim yox, bunca səbir duramam,
Çoxdan bəri ovçusuyam vuramam,
Könül səhrasında bir maral gəzər.

(Ensar Aslan, səh. 31)

**Doğan Kaya bu şeirin aşağıdakı variantını Gürünün
İrfaninin şeirləri sırasında verib(səh.)**

Aşkın aləmeti olunca serde,
Dolanır bir zaman mecalsiz gezer,
Bulmazsa cananı ruh-ı revanı,
Dünyadan el çeker infial gezer.

Gözünə görünmez taç ile kaba,
Dünyayı versələr bir pula caba,
Bir teber, bir küləh, bir eski aba,
Sevdaya düşənler bu misəl gezer.

Şirin canı yanar aşk-ı nar ile,
Ömrünü geçirir ah ü zar ile,
Gâh ayık dolaşır, gâh humar ile
Kendi kendin bilmez ne hayâl gezer.

İrfanî'yem ben bu sırıa eremem,
Takatim yok bunca sabra duramam,
Çoktan beri avcısıyım vuramam,
Gönlümün evinde bir maral gezer

QALMASIN

Qurban olam yarın ala gözünə,
Kabab olcaq tənim eşq közünə.
Məni görür vala çəkər üzünə

Der ki: “Naməhrəmdir” bizə gəlməsin

Aləm bilir gözəllərdən gözəlsən,
Bâran tükənmiş bağçadakı xəzəlsən,
Nə çöhrə-tərəs bu dərddən düzəlsən,
Hər dəm pərişandır sunam gülməsin.

İrfani der: Mənim bu xallı yarım,
Bu xallıya qurban, bu şirin canım,
Bir de üzün-üzə hey qanlı zalım,
Barı həsrət qiyamətə qalmasın.

(Deniz Rasim, 1, səh. 8)

QƏBAHƏTMİDİR

Kitabım, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm,
Bugün dost köyündə ziyarətimdir.
Qibləgah daşına boyun əyməyim,
Gündüz zikrim, gecə ibadətimdir.

Gün savanda, gözəl ədalaşanda,
Bülbül gülşənində sədalaşanda,
Bir heca üzündən cüdalaşanda,
Rəqib-i möhnətdə mələmətmidir?!

Qərrib İrfaniyi saldın naraya,
Məlhəm olmaz ürəkdəki yaraya,
Sənin kimi cahil, qəlbi qaraya,
Cana könül verdim qəbahətmidir.

(Ensar Aslan, səh. 31)

Nusret Kopuzlunun “Bizim Ahıska” dergisi, 2015-ci il, sonbahar, sayı 40-da nəşr edilən şeirin Ensar Arslanın nəşr etdirdiyindən fərqi bunlardır: 3-cü misra Kible-i kaşına boyun eğime, 5-ci misra Göz süzəndə gözəl ədalaşanda, 7-ci misra Bir ləhçə yüzündən cüdalaşanda kimidir.

Rasim Denizin məqaləsində şeir aşağıdakı kimidir:

Kitabım Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm,
Hələ dostun köyü ziyarətimdir.
Qiblə-vəs qaşlarına baş əydiyim,
Gece zikrim, gündüz ibadətimdir.

Bülbül gül dalında sədalaşanda,
Aşiq məşuqula vidalaşanda,
Bir ləhzə didəmdən cüdalaşanda,
Fəraq-i möhnətdə məlamətimdir?!

Qərib İrfaniyi yaxdın naraya,
Mərhəmətin yox sinəmdəki yaraya,
Sən kimi vəfasız, qəlbi qaraya,
Meyil vermək mənim qəbahətimdir.

QƏDƏR

Ay ağalar, bu dərd məni öldürür,
Arayıb dərmanın bulana qədər.
Könül vaz keçəmir əski yarından,
Çəkəram həsrətin ölənə qədər.

Çəşm-i yaşdan namə yazdım, gəlündi,
Əgər loğmanısan, dərdim bil indi,
Dəmür çarux geydim, o da dəlindi,

Könül sevduyunu bulana qədər.

İrfani der: bu bağımız talansun,
Xəstə konlum yar boynuna tolansun,
Sən aşıxsın, yar qədrünü bilənsün,
Yarı canım getdi gülənə qədər.

(Hacılı Asif, səh. 195)

Şeir Axıska türk folkloru. (2008). Tərtibçilər: Atəş Əhmədli, Qədim Qubadlı, “Nurlan” nəşriyyatı, Bakı, səh. 216-217-də də eynilə verilmişdir.

QOCALUR

Ab-u, ataş həqiqətdən xəlq oldu,
Neçə-neçə şirin canlar qocaldı.
Qəm yeyib, qəm içmə divana könül,
Hökümət sahibi xanlar qocalur.

Yaxşı adam bu dünyada ölməsin,
Yaman adam uzun ömür sürməsin,
Oğulsuz adamın varı olmasın,
Hər səhər malını sanar qocalur.

İrfani der: müxənnət yetişməz dada,
Aşınanın sir sözün tez vermə yada,
Bir adam ki, yoxsul düşsə dünyada,
Hər yetən üzünü danlar qocalur.

(Atəş Əhmədli və Qədim Qubadlı, səh. 216)

QIZLARIN

Əzəl bahar, yaz ayları gələndə,
Açılır bağçada gülü qızların.
Tərləmiş tərləmiş tökülmüş üzdən,
Axar ləblərindən balı qızların.

Hurilərin pərilərin eşisin,
Bu divanə könlümün yoldaşısın,
Əlli qızın, yüz gəlinin başısın,
Sarmağa gəlişür beli qızların.

İrfani der, öldüyümü bilsələr,
Yığılıp da cənazəmi qılsalar,
Məzarımı yol üsdündə qursalar,
Üstündən uğraşa yolu qızların.

(Zeyrək Yunus, 37)

Bu şeirin bir variantını Qazaxıstanın Talqar şəhərində yaşayan Aşıq Mürtaza Xəstə Hasanın şeri kimi oxuyurdu. Ona görə də biz “Axısqaı Xəstə Hasan” kitabına da daxil etmişdik. (Bax: “Axısqaı Xəstə Hasan” (Şeirləri və şeirlərinin yaranması haqqında söhbətlər), “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2012, səh. 95)

KÖNLÜMÜN

Dilbər sənin ilə badə içəlim,
Bu gün zövq-ü səfasıdır könlümün.
Dedim, hərcayıdən əl çəkmədin,
Dəymə, çəksin cəzasıdır könlümün.

Genə sevdaların aldı yanıımı,
Yara peşkəş dedim şirin canımı,

Öldürsən də alan olmaz qanımı,
Kəndi hüsn-i rızasıdır könlümün.

Mənə vazgəl derlər ləb-i mərcandan,
Mən onu sevmişəm can ilə candan,
Ölərəm, ayrılmam zülf-i reyhandan,
Böylə əhd-i vefasıdır könlümün.

(Deniz Rasim, 2, səh. 14)

Rasim Deniz şeiri Nizaməddin Onkun “Türk folklor araştırmaları” dergisindən aldığını göstərir və ardınca Şair Samının “Şeir məcmuəsi”ndən aldığı aşağıdakı variantı verir.

Camalın görməyə gündə bir kərə,
İbtidada qəzasıdır könlümün.
Mərhəmət yoxmudur fələkdə zərrə,
Çəksin, böylə əzasıdır könlümün.

Mənə sevdaların aldı yanımı,
Öldürsələr alan yoxdur qanımı,
Dost yolunda fəda qılam canımı,
Kəndi hüsn-i rızasıdır könlümün.

İrfaniyəm, bağçalıyam, bağlıyam,
Eşq oduna ciyərimi dağlıyam,
Yarın saçağında qolu bağlıyam,
Dəymə çəksin, cəzasıdır könlümün.

MÜNASİBDİR

Hər səhər, hər səhər ey şux-i huban,
Çıxıb salınmağa yol münasibdir.

Qulluğunda durub, xidmət etməyə,
Bizim kimi ədna qul münasibdir.

İşləmə əntari, basma firəngi,
Filəmənək şalvarın boncuğu rengi,
Bəyaz topuq ilə ediyor cəngi,
Çiftə tabancaya bel münasibdir.

Bir münasib cübbə yaraşır ona,
Yürüdükçə həyat verir insana,
Simiyanə kəmər, zərbab miltana,
Şamşəli qapuda dal münasibdir.

Belinə yakışır almaslı bıçaq,
Kaplama qılıcı, sərdə boyca haq
Ayətlə yazılı demiş ki qolçaq,
Zərnişan tufəngə əl münasibdir.
Açılma İrfani, olursun nahax,
Dərdin pünhan eylə, dörd yanına bax,
Mədh etdiyin dilbər mədhə müstəhax,
Ne qədər mədh etsən dil münasibdir.

(Ensar Aslan, səh. 33)

Möhürbənddə “Mədh etdiyin dilbər” deyilsə də, yəni şeirin qadına həsr edildiyini söyləsə də bəldə “Çiftə tabanca”dan, belinə almalı bıçağın yaraşdığından və s. söz açılır. Bunlar da kişi geyiminin əlamətləri sayılır. Gözünür o dövüdə Türkmən qızları da kişilər kimi, tapanca, qılınc gəzdirlirmiş.

UCUNDAN

Pərişan eyləmə yar siyah zülfün,
Sərdə zülf-i pərişanım ucundan.
Aləm yanmaz, mən yanarım nədəndir?
Mənim də yandığım sənin ucundan!

Busə üçün yanaqları yarılr,
Ol səbəbdən məndə kövsər darılır,
Pərdələnir, mah üzünə sərpilir,
Halqa düşər zənəxdanın ucundan!

Hər yana xəbərlər getdi sevdiyim,
Cəfa kar eylədi cana sevdiyim,
Şimdi mürvətmidir sinə, sevdiyim,
Yana İrfan bu sevdanın ucundan.

(Ensar Aslan, səh. 32)

UYANIQDIR

Cananım ki mənə verdi bir bada,
Ara yerdə sunan saqi dönükdür.
Bu eşq, bu sevda ki gəldi sərımə,
Könül nə uykuda, nə uyanıqdır.

Salınan nur sinə bir pişəkəşdir,
Sevda gizli deyil, sirrimiz faşdır,
Biz bir pərvanəyiz, eşq bir atəşdir,
Şirin canım atəşlərə yanıqdır.

Levh-i qələm böylə imiş yazımız,
Haqqın buyruğuna yoxdur sözümüz,

Ta tıfildən bəri könlü üzümüz,
Durulmaz könlümüz pək bulanıqdır.

O yar hansıdır ki, yarına yana,
Terahüm eyləyüb hal-pərişana,
İrfaniyəm düşdüm eşq-i cünuna,
Xoyrat əl uzatmış gül budanıqdır.

(Deniz Rasim, 2, səh. 14)

YANAĞINA

Bülbül sədalının, imran dillinin,
Mübtəla olmuşam al yanağına.
Əsər bad-i səba, qalxar çənbərə,
Tökülür zülfündən tel yanağına.

Hüsnün kitabını əzbərdən oxu,
İşıqı bənd edər gözlərin şövqü,
İmandan rəng alub, ənbərdən qoxu,
Öylə cəlvə verip gül yanağına.

Bir gün olur hüsnün bağı dərilir,
Dəli könül xəyallara sarılır,
İrfani der: axan qanlar durulur,
Dəysə bu sailin dil yanağına.

(Zeyrek Yunus, 37)

YAR İLƏ

Biz isə şux ilə eylədik fəsil,
Həm vuslat müyəssər, həm murad hasıl,
İkimiz birbirimizə olduq muttasıl,
Əcəb sinə-saf olduqda yar ilə.

Dəmi işrət etdik dünya cər yetər,
Məsud olub, həm şakıyıp, həm ötər,
Məyər onun dərdi məndən beş betər,
Ya incinə, ya küsə, ya darıla.

Demiş yarım xun-i bağrın əzməsin,
Getdi deyü sakın əlin üzməsin,
Mən onunam, məndin iraq gəzməsin,
Hazır olsun bir kaç həvadar ilə.

İrfani, bax bu cananın sözünə,
Demiş fikr etməsin özü-özünə,
Baxamadım keşiş babam üzünə,
Bunaldım qeyrət, yandım ar ilə.

(Deniz Rasim, 1, səh. 8)

Şeirin ilk bədni və ya bəndləri yoxdur, qafiyəsində də pozuqlar var.

YAYLALAR

Hanı yaylam, hanı sənin əzəlin,
Güz olanda bağlar dökər xəzəlin,
Səndə mehman olmuş mənim gözəlim,
Yarım köçüb, viran qalan yaylalar.

Yaylada yayarlar qoyunla-qoçu,
Dalında hörmüşdü qırx hörük saçı,
Yüklənib barxana, gedipdi köçü,
Yarım köçüb, viran qalan yaylalar.

Yayla səndə vəfa olsaydı,
Yar köcünü sinən üstə salsaydı,
Beçarə İrfani mehman olsaydı,
Yarım köçüb, viran qalan yaylalar.

(Onk Nizamettin, səh. 8689)

Ensar Aslan nəşr etdirdiyi “Yaylalar” qoşmasının ikinci bəndinin son misrası və üçüncü bəndi aşağıdakı kimidir:

Gözümə görünür talan yaylalar.
Güz gələndə bağlar çıxar xəzəldən,
Mən onu sevmişdim əzəl əzəldən,
Həsərət qaldım sevdiciyim gözəldən,
Lalası, sümbülü solan yaylalar.

Üç araşdırıcının da nəşr etdirdiyi “Yaylalar” şeirini ilk bəndi və ya bəndləri yoxdur, qafiyəsində də pozuqlar var. Rasim Denizin məqaləsindəki şeir Nizamettin Onkun nəşr etdirdiyi ilə eyni olduğundan ixtisar etdik.

YETİŞ

Dərdimin dərmanı, yaram ilacı,
Mədət, bu dərd məni almadan yetiş!
Yetişir ağlatdın bu mən möhtacı,
Dərdəməz səd həzar olmadan yetiş!

Qurudu damarda, ilikdə qanım,
Hicr ilə yanarım, nara, giryanım,
Vədəm erişmədən, çıxmadan çanım,
Əcəl peymanəsi gəlmədən yetiş.

Əlbət böylə olur təqdirin işi,
Axıtdı didədən qan ilə yaşı,
Aldı İrfaniyi eşqin atəşi,
Həsərət qiyamətə qalmadan yetiş.

(Kocatürk Vasif Mahir, 271-272)

(Doğan Kayanın kitabında və Alevi-Bektaşî şairləri kitabında (səh. 148) bu şeir Gürünlü İrfaninin şeirləri arasında verilib)

YIXILDI

Fələyin tapdığı iki pir kişi,
Gülü solub, qərinəsi yıxıldı.
Məscidi, minbəri, mehrabı tamam,
Mamur ikən, hər binası yıxıldı.

Fəryadı dəm tutup bada içərkən,
Bezmi muhabbətim yarla keçərkən,
Könlümün saati rəqqas açarkən,
Cami sınıb həm minası yıxıldı.

Əzəldən içmişdim meyi-gülünü,
Gözümdən axıtdın ab-ı Seyhunu,
Qınamayın bu ciyəri pürxunu,
Şamı sönüb, pərvanəsi yıxıldı.

Can alıcı nasıl aldın canını,
Sormadınmı söhrətini, şanını,
Açıb gedər ikən şad yelkənini,
Bəhr-i qəmdə sefinəsi yıxıldı.

Yan İrfan dərдинə, bəxti siyahın,
Yara yaxın eylə o qibləgahın,
Şikəstə Vaqifin- Molla Pənahın,
Hayıf olsun Mədinəsi yıxıldı.

(Bayrı M.Halit, səh. 302-303)

QOŞMA MÜSTƏZAD

YERİ

Aləmi xalq etmək dilədi Sübhan,
Əvvəl xalq eylədi daşı, cövhəri.
Ululuğun dərsin ərş-i asiman,
Dilədi yaradan göy ilə yeri.

Bir nəzər qıldı ol Qanı Rahmən,
Əmir oldu daşa heybətdən əri!
Əridi, çalxandı, savtın qıldı mevc,
Köpükləndi buxarı səməyə ihrac,

Peydahi oldu yerlər getdi gecir-u gec.
Ol zaman yaratdı göy ilə yeri.
Mevcləri dağ eylədi Yezdan.
Su altına quru bad əsəri.

Bir rəvayət Abbas həzrəti itdi,
Levh-i əvvəl ağ incidən yaratdı,
Tərəflərin qızıl-yakutla tutdu,
Kimsə bilməz vəsfən bilir ol bari.

Gündə üç yüz altmış dürlüdür rengen,
Beş yüz illik yoldur qələm gövhəri.
Ərşin ayağına bağlıdır başı,
Müəvvəfdir içi, cövhərdi daşı,

Nur çıxar içindən müdam olunuşu,
Mürəkkəb dünyaya təşbihdir nuru.

Əvvəl-axırına olıcaq feli-beyan,
Yazılmışdır qələmlə sər-ta-səri.

Bunları seyr etdi kəndi Musdafa,
MUSDafa nurundan düştülər hafa,
Hafın kəbirilə ki, cəbəl-i kafa
Lövh-i var qıyas et Haqqın kəmtəri.
Yaradan əzim der: Ey qərib İrfan
Yalvar həbibinə heç kəsmə zari.

(Deniz Rasim, 1, səh. 9)

VÜCUDNAMƏLƏR (YAŞ DESTANI)

HAL OLUR

Qızları gördükçə bir sevdaya ərənlər,
Bir gün olur bir əcaib hal olur.
Bir qız həməən on yaşına girincə,
Açılmadıq bir tumurcuq gül olur.

On birində mah üzünə baxılır,
On ikidə qızın qəhri çəkilir,
On üçündə al gül olur açılır,
On dördündə hər bir yanı bal olur.

On beşində sevda düşər başına,
On altıda yadlar girər duşuna,
On yeddidə gəzər kəndi başına,
Çox sallama zülüfləri yel alır.

On səkkizdə qayət yüksəkdən uçar,
On doqquzda gözlərindən qan saçar,
İyirmidə sevdiiyindən vaz keçər,
En sonunda bir kötüyə kül olur.

Sabahdan, səhərdən enərlər düzə,
Xınalı barmağa, sürməli gözə,
Çox həvəs etməynən qocalmış qıza,
Onda çeşit-çeşit oyunlar olur.

(Doğan Kaya)

YAŞ DASTANI

Əzəl mənəm bu cahana gəlişim,
Xudadan əmr oldu düştüm ərkanə.
Ana ərkanında qaynaşıp bişdim,
Bərkişibən³ döndüm bir qətrə qana.

Üç ayımda silkünübən tərpendim,
Dörd ayımda yatar ikən oyandım,
Altı ayda muğamməyə bağlandım,
Gövdəm hər yanına düşdü nişanə.

Doqquz ay, doqquz gün, doqquz saatda,
Baş yazım yazıldı kureti xatda,
Vədəm tamam oldu sığmam bu ətdə,
Haqdan əmir oldu gəldim cahana.

Gəldi göbəyimi kəsdi bir qarı,
Ah-i fəğan ilə ağlatdı zarı,
Bir çift şamamadan⁴ əmdim şəkəri,
Ata ilə ana oldu bəhana.

Ay, günün işığı çaldı gözümə,
Sevinib şad oldum özü-özümə,
Ağlamaq pərdəsi tutdum üzümə,
Gece-gündüz incitdiyimiz ana.

³ Bərkişmək- qayılaşmaq (sütün yoğurt olması gibi)

⁴ Şamama: kiçik olub qoxulu bulunan qovunlara deyilir ki, xalq dey işlərində məmə buna bənzədilir.

Bir yaşımda çiçək ilə büründüm,
Yaş yarımda⁵ dörd ayaqlı yüründüm,
Ayağım tutmazkən yerdə süründüm,
Südü azırqadım⁶, diş bastım nana.

İki yaşımda su umdum içmədim,
Büyük- küçük birbirindən seçmədim,
Sudan, atəşdən həm daşdan qaçmadım,
Ne dar(ı)lana baxdım nə yalvarana.

Üç yaşımda mən hasırlar çiynədim,
Dörd yaşımda eşdaşımla oynadım,
Beş yaşımda bir zərrəcə qaynadım,
Könül isərdi ki orda bəzənə.

On yaşımda aqlım gəldi de bari,
On ikidə itirmədim dinarı,
On üçdə fəhm etdim hər bir hünəri,
On dördündə könül bir ad qazana.

On beşimdə bədirlənmiş ay oldum,
Atama, anama külli say⁷ oldum,
Belim quvvətləndi qatı yay oldum,
Yeni döndüm şəms-i qəmər cavana.

On səkkizdə həmdəm gəzdim bulmağa,
Könül həvəs etdi bir yar almağa,
İyirmidə döndüm devrilməz dağa,
El içində adım sanım dallana.

⁵ Bir buçuk yaş

⁶ Azırqadım: yadırgadım, yəni süddən kəsildim

⁷ Say: qiymət, dəyər

İyirmi beşimdə sərimdən keçdim,
Könül havalandı qaynayıb coşdum,
Bahar seli kimi axıb qarıştım,
Gürlayüban dav[dava] qıldım aslana.

Otuzumda namərdliyə uymadım,
Aldım hayıfımı⁸, kinim qoymadım,
Dünyada heç qəm qəsavət duymadım,
Hər nə iş tutumsa mərd-i mərdana.

Otuz beşdə yeni bildim ölmək var,
Əyri yoldan doğru yola gəlmək var,
Mizan olup, Sur düdüyü çalmaq var,
Etdiyim isyanlar gəldi gümana.

Qırx yaşında mizan⁹ gibi qurtuldum,
Sevdadan usandım, yardan yoruldum,
Axdım coşqun sular kimi duruldum,
Yatdı dalğam, daha qalxmaz çalxana.

Əllisində bir az keyfim pozuldu,
Əridi ciyərim, yağım süzüldü,
Ayağımız hərəkətdən üzüldü,
O vaxt bildim dünya qalmaz insana.

⁸ Hayıf: Burada öc deməkdir

⁹ Mizan - o biri dünyada ölənlərin günah və savabını çəkən tərəzi

Altmışımda yinə tutdum tavımı¹⁰
Çox çalışdım ala bilməm avımı,
Naçarlıqdan bəndə sürdüm davımı (davamı),
Güç yetmədi dostluq saldıq düşmana.

Yetmişimdə ağrı məni çürütdü,
Üç üz altmış əzam fəryada getdi,
Vücut ağırlığı canıma yetdi,
İlla diş ağrısı sardı amana.

Səksənində kimsə sözüüm tutmadı,
Büyük- kiçik dəhi rəğbət etmədi,
Könül gedən yerə ayaq getmədi,
Gedişi dolaşır o yan bu yana.

Doxsanında əcəl başa asıldı,
Qala bürcü bədənlərim basıldı,
Yüz yaşında nəfəsimiz kəsildi,
Can çəkildi, cəsəd qaldı virana.

Qohum, qardaş yığıldılar, gəldilər,
Gözyaşıyla kisvetimiz aldılar,
Bizi bir beş arşın ağa¹¹ sardılar,
Cismim tapşırdılar ulu zindana.

Münkir Nekir gəldi kəsti yanıma,
İlahi, yoldaş et sən imanımı,
Keşmə qaldırsaydım şəh- gümanımı,
Bizi nəsim eylə Uçmaq¹² cahana.

¹⁰ Tav: cid, ciddiyyət, hazırlıq və ya provadan sonra yarar hala gəlmək(tavlamaq ta bundandır)

¹¹ Beş arşın ağ-kəfən

¹² Burada Uçmaq cənnət anlamındadır. Aşiq Cənnət aləminə nəsim edil-məsini arzulayır

Gör ki nələr gəldi cavan başıma,
Fələk zəhər qatdı bişmiş aşıma,
Hərəkəs qoyub getdi kəndi işinə,
Başladılar aləm cümlə handana.

İrfaniyəm, bu söz yadigar qalsın,
Eşidən ağalar bir ibret alsın,
Qadir Allah cümləmizə yar olsun,
Onlar sayesindən öksüz İrfana.

Yaş destanını F. Satilkanın “Türk Amacı“, dergisinin 1942-ci il 5-ci sayı, səh. 229-232-dən aldığımız F. Satilkanın () içərisində də eynilə saxladığımız. Bu şeiri Doğan Kaya da „Yaşnamələr“ kitabında çap etdirib. Sivasdakı Cümhuriyyət Universitetində işləyən Dos. Dr. Doğan Kaya qardaşımız Çıldırlı Aşiq İrfani haqqında kitab hazırladığımızı bildikdə aşığın iki vücudnaməsini göndərməklə kifayətlənmədi. Bu vücudnamənin birinin versiyası olan bir vücudnamə də göndərdi ki, Azərbaycanlı araşdırıcılar tanış olsunlar. Bu olduqca bir xeyirxah işdir. Çünki aşiq yaradıcılığını öyrənən araşdırıcılarımızın əksəriyyəyinin də bu şeirdən xəbəri yoxdur və onu tapmaq da asan deyil.

Dos. Dr. Doğan Kayanın Kamal Zeki Gəncosmanın 1972-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “**Türk Dastanları**” kitabının 368-372 səhifələrindən aldığı “Ömür dastanı”nı aşağıda veririk. 18-ci yüzildə yaşamış Aşiq Vartana aid edilən bu şeir bəlkə də xristian türkləri öyrənən araşdırıcılarımızın gərəyi oldu.

ÖMÜR DASTANI

Əzəl mənim şu cahana gəldiyim,
Xudamdan əmr oldu düştüm ərkanə.
Anamın rahminə düşdüm kaynadım,
Bir qətrə qan ikən döndüm insana.

Üç ayımda uyumuştum uyandım,
Dörd ayımda silkindim də tərpendim,
Altı ay olunca çözüldü bəndim,
Ol dəm hər yerimə düşdü nişanə.

Bir yaşımda çiçək ilə büründüm,
Yaşım aldım dörd ayaqlı süründüm,
Torpaqda daşda üzüstü yürüdüm,
Nə yalvara bildim, nə hal bilənə.

İk(i) yaşımda su istədim içmədim,
Ağaçdan, atəşdən, daşdan qaçmadım,
Gördüklərim birbirindən seçmədim,
Cahil idim, bənzər idim heyvana.

Üç yaşında açıldım döndüm gülə,
Açıldı dillerim döndüm bülbülə,
Hər gələn əyləşir söylədə gülə,
Şirin sözüm bənzətdilər gülşənə
Beş yaşımda dişlərimi çiyndim,
Altı yaşında yaşdaşımla oynadım,
Yed(i) yaşında bir zərrəcə qaynadım,
Səkkizində su tək coşdum hər yana.

On yaşımnda cahillikdən ayrıldım,
Görən bilən arasında sayıldım,
Eşqə düşdüm hər tərəfə yayıldım,
Hər görən sanırdı dəli divanə.
On ikidə ağlım yüksəldi yarı,
On üçdə itirdim namusu-arı,
On dördündə xətm eylədim hünəri,
Könül arzuladı bir ad qazana.

On beşimdə bədirlənmiş ay oldum,
Anama, babama küll-i say oldum,
Belim qüvvətləndi qatı yay oldum,
Bənzər idim şir-i şəkər cavana.

İyirmi yaşındaydım sərimdən keçdim,
Eşqim havalandı oynadım coşdum,
Bulanıq çay kimi qaynadım daşdım,
Gurlayınca bənzərdim aslana.

Otuzumda hiç kimsəyi saymadım,
Mərdlik etdim, namərdliyə uymadım,
Qərəzimi heç kimsəyə qoymadım,
Hər nə yaptım isə mərd-i mərdana.

Qırx yaşımnda nizam deyu quruldum,
Eşqimdən usandım, yardan yoruldum,
Bulanıq çay ikən axtım, duruldum,
Axar oldum dəryalara çalxana.

Qırx beşimdə mən də bildim ölmək var,
Eyri yoldan doğru yola gəlmək var,

Nizam qurub Sur düdüyün çalmaq var,
Etdiyim günahlar gəldi meydana.

Əllisində keyfim bir az pozuldu,
Damarımda qan qalmaq süzüldü,
Cəsədimdə tənim bütün üzüldü,
Məndə bildim dünya qalmaz insana.

Altmışımda bulamadım dadımı,
Çox çalışdım, alamadım dadımı,
Naçarlıqdan yinə sevdim yadımı,
Gücüm yetmədi dost oldum düşmana.

Yetmişimdə ağzım içi çürüdü,
Qala bürcü bədənlerim qurudu,
Ağrı-sızı hər yanıma bürüdü,
Bu fəlakət gətirdi məni amana.

Səksənimdə kimsə sözüm tutmadı,
Oğul-uşaq xidmətimi etmədi,
İstədiyim yerə ayaq getmədi,
Əyildi belim bu yana o yana.

Doxsanımda əcəl endi asıldı,
Qala bürcü bədənlerim yasıldı,
Yüz yaşım da nəfəsciyim kəsildi,
Can ayrıldı cəsət qaldı virana.

Hər nə ki var cəsədimdə soyuldu,
Üç beş arşın bez içinə qoyuldu,
Görən bilən qohum qardaş düzüldü,
Cəsədimi götürdülər zindana.

Can cəsətdən halallaştı, ayrıldı,
O yollarda çox darbəndlər var idi,
Cəng quruldu, mələikə yürüdü,
Çox zulumat ilə keçdim o yana.

Haqq əmr etdi Sur düdüyün çaldılar,
Hər can kəndi cəsədini buldular,
Dirildilər cümləsi də gəldilər,
Ağır şəriətə ulu divana.

Haqq əmr etdi taxdı nurdan quruldu,
Çox bulanlıq izlər bunda duruldu,
Hərkəsin günahı onda soruldu,
Mürvət qaldı xeyr-i şəri yazana.

Xeyr-i-şər dəfdərin ələ aldılar,
Oxudular birər- birər buldular,
Əməli iyyə cənnət verdilər,
Əməlsizi ayırdılar bir yana.

Ağlı olan qulluk etsin Yezdana,
Nə tac qaldı, nə taxt Nüşirəvana,
Necə min padişah gəldi cahana,
Nə Qaruna qaldı, nə Süleymana.

Kimsə bilməz kim yiyə kim qazana,
Dünya mülkü əmanətdir insana,
Qalmaz yalan dünya pir-i cavana,
Gələn getdi gedən gəlməz cahana.

Aşıq Vartan dildə qoy əzbər olsun,
Eşidən eşidsin xəbərdar olsun,
Qadir Mövlam hər quluna yar olsun,
Ondan sonra olsun Aşık Vartana.

DEYİŞMƏ

İRFANİ İLƏ XƏSTƏ HASANIN DEYİŞMƏSİ

DÖRTDÜ DÖRD

İrfani:

Aradım, yoxladım könül şəhrini,
Gördüm bu könlümdə yenə dörd qaldı.
O dördün birini qaldırdım atdım,
Baxdım gerisində yenə dörd qaldı.

Xəstə Hasan:

Ol yaradan bu dünyanı xəlq etdi,
Nişangahı dörd qıvladı, dörtdü, dörd.
Yoxdan var eylədi cəmi insanı,
Abı ataş, xaki baddı, dörtdü, dörd.

İrfani:

Oxudum, oxudum mətləbə çatdım,
Bir bəzirgan tafdım yarısın satdım,
İndi də o dördün ikisin atdım,
Yenə baxdım gerisində dörd qaldı.

Xəstə Hasan:

Yoxdan var eylədi cümlə aləmi,
Endi fəriştələr çəkdi qələmi,
Məhəmmədə gəldi haqqın salamı,
“İncil”, “Tövrət”, “Zabur”, “Quran” dörtdü, dörd.

İrfani:

İrfani der bu sözləri alana,
Eyvallahım var təcnişi bilənə,

Üçün atdım, birin aldım qələmə,
Dörtədən dörd tulladım yenə dörd qaldı.

Xəstə Hasan:

Dövr edər bu dünya dönər ha dönər,
Bir gün olar çıra bəndindən sönər.
Xəstə Hasan sinən[e] Əzrayıl qonar,
Dörd kimsə aparar, yenə dördü, dörd.

(**Şamil Əli, səh.**)

Murtaza Tursunovdan toplanmış variantında (Toplama materialları şəxsi arxivimdədir) dördü dörd əvəzinə “çar qaldı” işlədilir. Bu da bəzən vəznə pozur. Başqa misralardakı fərqlər isə belədir: 5-də “Qadın mövlam xəlq eylədi cahanı”, 7-də “Dörd nədən xəlq eylədi Adanı”, 9-da “mətləbi”-“dərslərə”, 10-da “tapdım”-“buldum”, 11-də “İndi də”-“qaldırdım”, 12-də “Baxdım çar altında gənə çar qaldı”, 13-də “Qadın Allah xəlq eylədi aləmi”, 15-də “Göydən endi Haqqın o dörd kəlamı”, 18-də “Usda derəm bu sözdəri qanana”, 20-də 12-ci misra təkrarlanır, 21-də “Bu fani dünyadır dönər ha dönər”, 22-də “çıra bəndindən sönər”-“Haqqın qəndili sönər”, 24-də “Götürər dörd kimsənə çardı çar”. (**səh. 35.**)

Tacir Qurbanov nəşrindəki (Azərbaycan folklor antologiyası. (2003) Ağbaba folkloru. (Toplayıb və tərtib edənləri: Hüseyn İsmailov, Tacir Qurbanov, “Səda” nəşriyyatı, VIII cild, Bakı) misra fərqləri belədir: 5-də “Yaradan yaradıcılıqla cahanı”, 7-də “Salavat çəkilib qurdu dünyanı, 8-də “baddı”-“bad da”, 9-da “çatdım”-“yetdim”, 12-də “Yenə baxdım”-“baxdım”, 13-də “Yox bir yerdən xəlq elədi insanı”, 14-də “Endi fəriştlər”-“məleykələr endi”, 18-də “təcnisi”-“bu işləri”, 20-də “Baxdım

guşəsində genə dörd qaldı”, 24-də “Xəstə Hasan”-“Ay Xəstə”.
(səh. 348-349.)

Valeh Hacılar (“Xəstə Hasan (həyatı, şeirlərindən seçmə-
lər), 2009, Tbilisi) nəşri **Tacir Qurbanovun** nəşrilə eynidir.
(səh. 67-68.)

AŞIQ İRFANININ ÖMÜR YOLU VƏ ŞEİRLƏRİNİN YARANMASI HAQQINDA DASTAN-RƏVAYƏTLƏR

İRFANİ VƏ SƏNƏM XANIM

Əsil adı Süleyman olan Aşıq İrfani Çıldırın indi xaraba halında olan Kunduzev köyündəndir. Doğum və ölüm tarixləri bilinməsə də, XVIII əsrdə yaşadığı bəllidir. Kiçik yaşlarında atasını itirən İrfani bir müddət Karsın süvari paşalarından Səbri paşanın yanında qalmışdır. Səbri paşanın Aşıq İrfaninin əmisi olduğu deyilir. Əmisinin ölümündən sonra yenidən doğma köyünə qayıdan Aşıq İrfani atasının da sənəti olan əkinçiliklə məşğul olmuşdur. Əmisinin yanında mədrəsə təhsili görən İrfani köylərində imamlıq da etmişdir. Buna görə də bəzi şeirlərində İrfani Xoca ləqəbindən istifadə etmişdir.

Yuxarıda haqqında verdiyimiz bilgilərdən başqa, indiyə qədər sadəcə bir neçə parça şeiri bilinməkdədir. Yaşadığı bölgədə isə İrfaninin həyatı haqqında da rəvayətlər söylənilməkdədir. Bu rəvayətlərdən aşığın bir neçə eşq macərası yaşadığını və buna görə də diyar-diyar gəzdiğini öyrənirik. 1974-cü ilin iyun ayında Çıldırlı Aşıq Şərəf Taşlovadan qeydə aldığımız hekayə belədir:

Çıldırın Kunduzev köyündən olan İrfani 17-18 yaşlarına gəl-di-yi zaman röyasında gördüyü Ardahanın Harmandar köyündən olan bir türkmən bəyinin Sənəm adlı qızına aşiq olur. Eyni rəyanı Sənəm də görür və o da İrfaniyə aşiq olur. İki sevgili bir-birlərindən xəbərsiz aylarca izzətləndirilir. Durumu öyrənən türkmən bəyi qızının dər-dinə çarə aramağa başlar. Bir kəcavə hazırladaraq qızını mindirir, yanına bir neçə mühafizlə bir də rəmmal qataraq yola çıxarır.

Bir müddət yol getdikdən sonra rəmmal rəml ataraq Sənəmin sevgilisinin Çıldır tərəfdə olduğunu təsbit edir. Qafilə yönünü Çıl-

dıra çevirir. O çağda ormanlarla qapalı olan Çıldır-Ardahan arasındakı dağlıq ərazidə günlərlə yol getdikdən sonra Çıldıra varırlar.

Bir bulaq başında qonaqlayıb istirahət edirlər. Bu sırada rəmmal bir rəml daha ataraq qızın sevgilisinin Kunduzev köyündən olduğunu söylər. Çıldırdan yola çıxan qafilə səhərə Kunduzev köyünə varır. Rəmmal yenə rəml ataraq Sənəmin sevgilisinin adının İrfani olduğunu bildirir. Bununa üzərinə İrfaninin evini soraraq müsafir olurlar.

Bu sırada İrfani evdə yoxmuş. Durumu ixtiyar anasına anladır. Türkmən bəyinin bir tək övladını əlindən alıb götürəcəyindən qorxan ana, oğlunun bir ay qədər öncə öldüyünü söylər. Gerçəkdə İrfani bu sırada çalışmaqdan yorğun düşmüş və bir ot yığınının altında uyumaqda imiş.

Sənəm rəmmala rəml atıb İrfanidən bir xəbər verməsini istər. Rəmmal İrfaninin vücudunun bu anda torpaqda olduğunu və dünya aləmlə münasibəti olmadığını söylər. Rəmmalın sözlərinin doğruluğuna qənaət gətirən Sənəm qafiləsini toplayaraq təkrar atasının evinə doğru yola çıxar.

Axşam işdən evinə döən İrfani anasından Sənəmin onlara gəlib getdiyini öyrəncə dəliyə dönər. Sazını alaraq dərdli halını belə anladar:

Əl çək təbib, əl çək dərdli sinəmdən,
Sən mənim dərdimə çara bilməzsən.
Sən necə təbibsən yoxdur ilacın,
Yaram içərdəndir sara bilməzsən.

Yıxılsın fələyin tacıyla-taxdı,
Ox vurdu sinəmə, al qanım axdı,
Əzəl verməsəydin ikrarı, əhdi,
O ki ikrarında dura bilməzsən.

Dinlə Sənəm Qul İrfanı sözlərin,
Yaxdı ciyərimi ataş-közlərin,
Ağlasana, nə durursan gözlərim,
Daha yar üzünü görə bilməzsən.

Türküsunü bitirdikdən sonra sevgilisinin arxasınca getməyə qərar verir və Ardahana doğru yola çıxır. Sabah vaxtı, indiki Urta köyünün yanındakı Şahin yurdu deyilən yaylaya varır. Yayalada qoyun otarmaqda olan çobanlardan dün gecə bir qafilənin keçib getdiyini öyrəncə, sazını alaraq şu türküyü söylər:

Hanı yaylam, hanı sənin əzəlin,
Güz gələndə bağlar dökər xəzəlin,
Səndə mehman olmuş mənim gözəlim,
Yarım köçmüş, viran qalan yaylalar.

Yaylada yayarlar qoyunla-qoçu,
Dalında örmüşdür qırx örük saçı,
Yüklənmiş qafilə, getmişdir köçü,
Gözümə görünür talan yaylalar.

Güz gələndə bağlar çıxar xəzəldən,
Mən onu sevmişdim əzəl-əzəldən,
Həsrət qaldım sevdiciyim gözəldən,
Lalası, sümbülü solan yaylalar.

Sözləri bitdikdən sonra təkrar yola qoyulan İrfani günlərin birində Ardahanın Alagöz köyünə gəlir. Köyün çeşməsində gözəl bir qızın su doldurmaqda olduğunu görür. Bu qızı türkmən qızı Sənəmə çox bənzədir. Qızın arxasından evinə gedər və müsafir olur. Qızın atası İrfaniyə kim olduğunu, nerədən gəlib, nəyə getdiyini sorar. İrfani də macarasını bunlara anlatır. İrfani burada xəstələrək yatağa düşər. Bu arada qız İrfaniyə aşiq olur və İrfani də qızı sevməyə başlar. Bunlar anlaşıraq bir gecə qaçarlar. Arxa-

larından gələn qızın atası İrfanini Çıldır paşasına şikayət edər. Paşa İrfanın əlindən qızı alaraq atasına təslim edər. İrfaniyi də Çıldır gölündəki Ağca qalaya həbs etdirir.

Bir müddətdən sonra bu adadan qaçmağa müvafiq olan İrfanı Alagöz köyünə gedərək sevgilisini qaçıdırıb Çıldıra gətirir. Bu olaylardan sonra İrfaninin adı dillərə dastan olur. Hər tərəfdə macaraları anlatılır, türkülləri söylənilir. Çıldır paşası daha öncə cəzalandırdığı bu qəhrəman aşığı maraqlı edər və yanına gətirir. Paşa İrfaninin macaralarını dinlərkən paşanın gənc və gözəl arvadı Xürrəmzay yanına gəlir. Xürrəmzayı görən İrfani bu qadına aşiq olur və sazını alaraq duyğularını şu sözlərlə ifadə edər:

Yeni başdan dərddə düşdüm oxlandım,
Dəli könlüm bir sevdəyə bağlandı.
Özü şirin, sözü şirin, şux gözəl,
Qırmızı ox, qaşları yaya bağlandı.

Şirin gülər, şirin söylər, naz eylər,
Hər kəmiyi yüz min dürlü saz eylər,
Çarqatın çevirir Ş tel pərvaz eylər,
Sanarsan buluddu, aya bağlandı.

İrfani yenidən buldu bir dövlət,
Daha hərcayıyla eyləməm ülfət,
Əski beynəvadın qahdını məhəbbət,
İndi könlüm Xürrəmzaya bağlandı.

Bu sözləri eşidən paşa çox qızar və İrfaniyi həbsə atar.

Bir ilə qədər həbsdə qalan İrfani aşağıdakı qoşmanı yazaraq paşaya göndərir və ondan əfv diləyir:

Daha pünhan tutma mənim dərdimi,
Mən dərdim var, bir dərmana gəlmişəm.
Çevir Şərif, Məhəmmədin başına,

Duacıyam, qədd-imana gəlmişəm.

Dedim yüz min qafiyədən, qəzəldən,
Mənim dərdim pünhan tutma tez eldən,
Bir sevdanın cünunyum əzəldən,
Alışiban yana-yana gəlmişəm.

İrfani məhrumdur, beynəva quldur,
Eşqin qədimidir, avizdə güldür,
Ya çıxar at, ya bağışla, ya öldür,
Möhür dəsti Süleymana gəlmişəm

Şeiri oxuyan paşa İrfanini həbsdən çıxararaq qaçırdığı sevgilisiylə birlikdə, Arpaçay qəzası yaxınlarında, indi xaraba halında olan, əski Dəmirçilik köyünə sürgün edər.

Dəmirçilik köyündə yeni həyata başlayan İrfani, ilk badəli sevgilisi türkmən qızı Sənəmi unutmamışdır. Bir səhər vaxtı bir qatar durnanın Çıldır və Ardahana uçub getməkdə olduğunu görür. Sevgilisini, doğulub böyüdüüyü köyü, yurdunu və məkanını xatırlar. Durnalara belə səslənir:

Sabah namazında Zarşat düzündən,
En, Qaraçayırı bulasan durnam.
Aş Lavaş gədiyin, bağla qatarın,
Məkan-ı Daşbaşı görəsən durnam.

İrişidi, Külverən qalır sağ yana,
Çıx Qızılverana, en Kamervana,
Albız ıssızlıqdır, Cala virana,
Orda da bir zaman qalasan durnam.

Səfil Ağçaqala döndümü yaza,
Uğrama Kakaça, bəlkə yol aza,

Oralar susuzdur, keç get Cambaza,
Qarasuda qərar qılmasan durnam.

Zinzallar çəkildi ucadan-uca,
Xəbər al Çamdırı, gör halı necə,
Suxara mamurdur barı bir gecə,
Dost köyündə mehman olasan durnam.

Köyhas süvaridir, Purut piyada,
Urtayla, Meredis qalmasın yada,
Qırx Cedaxbaşını, keç Zurzunada,
Kündüzhev öz köyüm, biləsən durnam.

Yolun düşər Otağvanın sağına,
Uğra Ardahana öylə çağına,
İkinci namazı çıx Cin dağına,
Qarış Qəmərəyə, bina sal durnam.

Yeri durnam, yeri dönmə izindən,
Aləmi mat etdin xoş avazından,
Əsli türkmən qızı, Xırmandalıdan,
Yarımdan bir xəbər alasan durnam.

Tez pərvaz eyləyin, tez qanad çalın,
O nazlı yarımdan bir xəbər alın,
İrfani xoca da bekliyor yolun,
Bəlkə bu günlərdə gələsən Yarımdan bir.

İrfani xoca həyatının sonuna qədər Dəmirçilik köyündə yaşamışdır, məzarı da buradadır.

Söyləyən: **Aşıq Şeref Taşlioğlu**, iyun 1974-cü il.
Mətin Ensar Aslanın “Aşıq İrfani” məqaləsindən (“Köz” dergisi,
1980-ci il, Avqust, sayı 5, səh. 23-27) alınmışdır.

ÇILDIRLI İRFANİ XOCA

...Çıldırılı İrfaninin əsil adı Süleymandır. Çıldırın Qarayel köyü yaxınlığında bulunan, bu gün xaraba Kunduzevdə, İsmail oğullarına mənsub, halı yerində bir ailədə dünyaya gəlmişdir. Gəncliyində iyi bir təhsil görən şair dini bilgiləri öyrənərək hafiz olmuş, bunun içindir ki, əhali tərəfindən “xoca” deyə yad edilmişdir. Yazdığı və söylədiyi şeirlərdə ləqəb olaraq İrfani ismini qullanan Aşıq Süleyman badəli şairlərimizdəndir.

İrfani pir əlindən badə içdikdən sonra rüyada gördüyü sevgilisi Zəlihaya qovuşmaq üçün yanıb yaxılır, ona qovuşmaq üçün hər türlü çarəyə baş vurur. Fəqət ailəsindən icazə ala bilmədiyi üçün sevdiyini aramaya gedə bilməz. İrfaninin ana və atası onu Kars qalası komutanı Səbri paşanın qızı Yasəmən ilə evləndirmək istərlər. Bu evliliyə Səbri paşa da razıdır. İrfani hoca paşanın qızı ilə evlənmək istəməz. O, türkmən Qaracaoğlanın bacısı Zəlihaya aşıqdır. Bütün düşüncəsi onu görmək, ona qovuşmaq və onunla evlənməkdir.

İrfani kimi Zəliha da rüyada pir əlindən badə içmiş və İrfaniyə aşıq olmuşdur. Günü-gündən saralıb solan, rüyada gördüyü İrfaniyi düşünən Zəliha daha fazla dayana bilməyib dərini qardaşına söylər. Hal bilən, anlayışlı qardaşı da çox sevdiyi Zəlihanın istəyi üzərinə, bütün gücünü xərcləyərək bir karvan hazırladır, rəml elmindən iyi anlayan ərəb köləni də yanlarına qataraq Zəlihanı Kunduzevə doğru uğurlar.

Karvan uzun yolçuluqdan sonra İrfani hocanın evinə gəlir. Qapını açan İrfaninin anası qarşısında gördüyü ərəb qiyafətinə girmiş Zəlihanı dərhal tanıyar. Çünki oğlu ona qızın bütün özəlliklərini gündüzlər, gecələr boyu anlatmışdı. Anlatılan qız işte qarşısında durmaqda və İrfaniyi sormaqla idi. Bir an düşündükdən sonra “ya bu qız oğlumu kəndə məmləkətinə götürürsə, mən

İrfanisiz nasıl dayanaram? Övlad acısı məni öldürür” düşüncəsiylə ağlamağa başlar. “Oğlum ömrünü sizlərə bağışladı. Sevgili İrfani öldü” der. Halbuki İrfani o sırada atasının biçmiş olduğu ot yığının arasına girib uyumaqda idi.

Uzun yollardan, min bir sıxıntılar çəkərək sevgilisini görməyə gəlmiş Zəliha qadının “evə girin, yorğunluğunuzu alın” deməyindən, cavabı gecikdirərək verməsindən şübhələnərək ərəb köləyə həmənlə atmasını söyləyir. Rəmil nəticəsində torpaq və ot altında olduğunu öyrənən türkmən Zəliha içi qan ağlayaraq həmənlə karvana “dön” əmri verir. Ot yığınları içində sevgilisi Zəlihayı düşünərək uyuyan İrfani rəyasında onu suda boğularkən görüb oyanır. Həmənlə evə gəlir, anasından “evə gəlib gedən oldu mu?” deyər soruşar. Durumu anasından öyrənən İrfani səbh erkəndən Zəlihayı aaramaya, onlara yetişməyə çalışsa da bulamaz. Hər xəbər aldığı kimsə onları gördüyünü, fəqət onlara yetişmənin mümkün olmadığını söylər. Zəlihanı son qonaqladığı Şahin yurdu yaylasında bulamayınca artıq ümidi qalmayan İrfani bir ah çəkib yaylalara səslənir:

Hanı yaylam, hanı sənin əzəlin,
Güz gələndə bağlar tökər xəzəlin,
Səndə mehman olmuş mənim gözəlim,
Yarım köçmüş, viran qalan yaylalar.

Yaylada yayılır qoyunla-qoçu,
Dalında örmüştü qırx hörük saçı.
Yüklənib barxana, gedibdə köçü
Yarım köçüb, viran qalan yaylalar.

Hanı yaylam, səndə vəfa olsaydı,
Yar köcünü sinən üsdə salsaydı,
Biçərə İrfani mehman olsaydı,
Yarım köçüb, viran qalan yaylalar.

İrfani yaylalarla dərtləşdikdən sonra nerəyə getdiyini, nerəyə gedəcəyini bilmədən dolaşır, durur. Nəhayət, yolu Ardahanın Alagöz köyünə gəlir. Çəsmə başında bir ağacın kölgəsində dinlənərkən bir kaç qız suya gəldiyini görür. İçlərindən biri aradığı Zəlihaya eynilə bənzəməkdədir. Qızdan içmək üçün su istər, göz-gözə gəldiklərində, bir-birini sevdiklərini anlarlar və həmin o gün Alagöz köyündən qaçırlar. İştə o zaman şu şeiri söyləyərək, aradığını bulmasa da, bir bənzərini bulduğu üçün Yaradana şükredər:

Şükür yaradana, çox şükür,
Min dərdimə bir dərmanı gətirdim.
İllər ilə intizarın çəkdiyim,
Pəri-peykər növcavanı gətirdim.

Tifilkən sevmişdim pəri-peykəri,
Ol səbəbdən olmuşam mən sərsəri,
Bir mina gərdanlı, qədd-i ararı,
Təzə zülfü pərişanı gətirdim.

Bizi ihrak edən hicran gözüdür,
Mərifətdə Züleyxanın özüdür,
Sakın demə bir Türkmən qızıdır,
Bir əhl-i dil, gövhər kanı gətirdim.

Çəkmək olmaz ol dilbərin nazından,
Bülbül səda eylər xub-avazından,
Xeyli gündür uçurmuşum bazımdan,
Toru saldım o tərlandı gətirdim.

Kimsə bilməz İrfaninin dərdini,
Bülbül kimi bəslər idi gülünü.
Viran etdim Harmandarın elini,

Alagözlü bir Türkməni gətirdim.

Fəqət bu sevgisi və mutluluğu uzun çəkməz. Qızın qaçdığını xəbər alan Alagözlü türkmən Çıldır əyalətinə bağlı Ahılkələk sancağı Paşası Süleyman bəyə bildirib, qızını bulmasını, əks təqdirə Kars paşasına şikayətdə bulunacağını söylər. Süleyman Paşa həməən qızı aratdırıb buldurur və atasına təslim edər.

Gərək qız, gərək İrfani xoca könül yarasının iztirabıyla dağa, daşa düşərlər. İkinci dəfə qaçırır qızı İrfani. . . Yenə Ahılkələk paşasından yaxa qurtaramaz. Üçüncü dəfə qaçırlar, yenə Paşa qızı tapıb atasına təslim etmişdir.

Olay kısa zamanda dildən-dilə, könüldən könülə düşüb dastan olur. Süleyman Paşanın gənc və gözəl xanımı Xürrəmzay da İrfanini və bir türlü ondan vaz keçməyən türkmən qızını maraq edərək onları pəncərədən seyr edərkən İrfaninin gözü Paşanın xanımına takılır. Paşadan müsadə alaraq Xürrəmzaya dönüb şu şeiri oxumaya başlar:

Necə odlanmayım, necə yanmayım,
Könül, bir saçı-leylaya bağlandı.
Özü şirin, sözü şirin şux gözəl,
Qənzəsi ox, qaşı yaya bağlandı.

Yar oturmuş, cila verir özünə,
Qudrət sürməsinə çəkmiş gözünə,
Daranmış zülfünü, dökmüş üzünə,
Sanasan ki, bulud aya bağlandı.

Kəbeyi kavseyn, qaşın əymələr,
Bu təriflə vəsf edəmən dəymələr,
Güləbət köynəyi, altun düymələr,
Takılanda qaşı yaya bağlandı.

İrfani yenicə buldu bir dövlət,
Dəymə, kimsələrlə eyləməz ülfət.
Əski sevdiiyindən qalxdı məhəbbət,
İndi könül bir yosmaya bağlandı¹³.

Paşa görək bu şeir üçün, görəksə dördüncü dəfə kəndisini məşğul edən, qız qaçırma suçundan dolayı İrfanini zindana atdırır. Zindanda çarəsizlik içinde yar həsrəti ilə yanıb yaxılırkən təsəllini könlünə səslənməkdə bulur. Fəqət, hər yaxalandığında Paşanın hüsurunda atasını istəyən, sonra dayanmayıb təkrar-təkrar İrfaniyə qaçan sevgilisi türkmən qızına da canı çox sıxılmışdır. İştə bu durumu ifadə edən bir şeir:

Kitabım Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm,
Hələ dostun köyü ziyarətimdir.
Qibleyi-ves qaşlarına boyun əyməyim,
Gece zikrim, gündüz ibadətimdir.

Bülbül gül dalında sədalaşanda,
Aşiq məşuqula vidalaşanda,
Bir ləhzə didəmdən cüdalaşanda,
Fəraq-i möhnətdə məlamətimdir.

Qərib İrfaniyi yaxdın naraya,
Mərhəmətin yox sinəmdəki yaraya,
Sən kimi vəfasız, qəlbi qaraya,
Meyil vermək mənim qəbahətimdir.

Deyərək qəbahəti öz könlündə bulur və türkmən qızından bir tərlü vaz keçməyən könlünə böylə səslənir:

¹³ Rasim Deniz burada şeirin Nizaməttin Onkun “Türk folklor araşdır-maları” dərgisində nəşr etdirdiyi variantını və Şair Samının şeir məcmuəsindən aldığı variantla verir. Biz həmin variantları qoşmalar bölməsində vermişik.

Dilbər sənin ilə badə içəlim,
Bu gün zövq-ü səfasıdır könlümün.
Dedim, hərcayidən əlcəkmədin,
Dəymə, çəksin cəzasıdır könlümün.

Genə sevdaların aldı yanıımı,
Yara peşkəş dedim şirin canımı,
Öldürsən də alan olmaz qanıımı,
Kəndi hüsn-i rızasıdır könlümün.

Mənə vazkeç derlər ləb-i mərcandan,
Mən onu sevmişəm can ilə, candan,
Ölürəm, ayrılmam zülf-i reyhandan,
Böylə əhd-i vəfasıdır könlümün¹⁴.

İrfani “könl cəzasıdır çəksin, yar səfasıdır sürsün, kəndi hüsnü-rızasıdır könlümün” sitəmində bulunarkən zindanda heç bir ümitsizliyə düşmür. Bu işlərin alın yazısı olduğuna inandığını və Tanrının buyruğuna heç bir etirazı olmadığını, həm sevdi-yinin, həm özünün eşq atəşinə düşmüş bir pervanə olduqlarını da belə ifadə edir:

Cananım ki mənə verdi bir badə,
Ara yerdə sunan saqi dönükdür.
Bu eşq, bu sevda ki gəldi sərimə,
Könl nə uykuda, nə uyanıqdır.

¹⁴ Rasim Deniz burada şeirin Xüsusi kitabxanadakı “Şeir məcmuəsi 1”dən aldığı variantla verir. Biz həmin variantı qoşmalar bölməsində vermişik deyə təkrarlamadıq.

Salınan nur sinə bir pişkeşdir,
Sevda gizli deyil, sirrimiz faşdır,
Biz bir pərvanəyiz, eşq bir atəşdir,
Şirin canım atəşlərə yanıqdır.

Levh-i qələm böylə imiş yazımız,
Haqqın buyruğuna yoxdur sözümüz,
Ta tifildən bəri könlü, üzümüz,
Durulmaz könlümüz pək bulanıqdır.

O yar hansıdır ki, yarına yana,
Terahhüm eyləyüb hal-pərişana,
İrfaniyəm düşdüm eşq-i cünuna,
Xoyrat əl uzatmış gül budanıqdır.

Türkmən qızını dördüncü dəfə İrfani xocanın əlindən alıb öz evinə gətirdən paşanın xanımı Xürrəmzay qıza öz qızı kimi baxar və paşanın zindanına atılan İrfani xocaya qızğınlığının keçməsinə bəklərkən kölesi paşanın uşaqları Məhəmməd və Şərfi gəzdirməyə götürür. Bu esnada zindanın pəncərəsindən baxan İrfani köləyə bir məktub uzadıb “öz əlinlə bunu paşaya ver” deyərək kölədən rica edir. Kölə məktubu Paşaya verir. Məktub:

Daha pünhan tutma mənim dərdimi,
Bir dərdim var, min loğmana gəlmişəm.
And verirəm Məhəmmədin başına,
Duacıyam qədd-imana gəlmişəm.

Dedim yüz min qafiyədən, qəzəldən,
Bu dərdimi pünhan tutma tez eldən,
Bir sevdanın cünunuyum əzəldən,
Duacıyam qədd-imana gəlmişəm.

İrfani məhrumdur, binəva quldur,
Eşqin qədimidir, arizde güldür,
Ya çırağ et, ya bağışla, ya öldür,
Mahür dəst-i Süleymana gəlmişəm.

Məktubu oxuyan Paşanın qəzəbi keçib və sinirləri yumşalıb, xanımı Xürrəmzayın da etkisi ilə ertəsi gün İrfanini zindandan çıxardıb. Evində saxladığı türkmən qızını da İrfani xocaya verib “Kars paşasının əmri olduğu üçün bu yörədən səni sürgün etmək məcburiyyətindəyəm” deyib. Əmrə boyu əyən İrfani yanında sevgilisi olduğu halda Arpaçay yaxınlarındakı Dəmirçilik köyünə gedib, burada ona bir miqdar torpaq verildiyi üçün əkinçiliklə məşğul olmağa başlayıb. Fəqət xocanın könül çiləsi bitmiş deyildir. O, ilk sevdidi türkmən qızı Zəlihnı düşünməyə, onun eşqi ilə yanmağa başlayıb.

Başından tipi, boran, duman, qar əksik olmayan ulu dağlar kimi İrfani xocanın da başından bir türlü sevda yeli, eşq fırtınası, yar cəfası əksik olmayıb. Bu dərt bitdi dediyi zaman bir dərd, hətta min dərd başına yağıb dünyada rahatlıq bulmayıb. Necə bulsun ki, sevgili Peyğəmbərimiz də “La rahata fid-dünya” yəni “dünyada rahatlıq yoxdur” buyurubdur.

İlk eşqi və ilk sevgilisi olan türkmən Zəliha yadına düşəndə İrfani bu şeiri söyləyib:

Nədir bu həngamə vaxt-i səhərdə,
Dərdimənd bülbülün vaveylasıdır.
Məhəbbət yelləri əsdikcə sərdə,
Çək cəvrini, yarın baş bəlasıdır.

Mən halımı yara etsəm ifadə,
Mərhəmətsiz zalım gəlməz imdədə,

Siir-i yar ilə mülk-i fənada,
Necə tərک eyləsin o sılasıdır.

Çox gördük, keçirdik fələk dövrini,
Xeyli çəkdim bu dilbərin cəvrini,
Kimsə bilməz dərünümün, dərdini,
İrfani bir Türkman mübtəlasıdır.

Bir yaz günü gözəl bir havada sabah namazına qalxan ozan abdest alırkən göy üzündə bir bölük durnanın səs-səsə getdiyini görür. Səmimi duyğularla durnaları Zarşat (Arpaçay)dan, Çıldır yörəsini Ardahana doğru gəzdirir.

Sabah namazında qalxıb Zarşatdan,
En Qaraçayırı bulasan durnam.
Aş Lavaş gədiyin, bağla qatarın,
Qarış Daşbaşıda gölə, sən durnam.

İrişdi Külverən qaldı sağ yana,
Aş Qızılkilsədən, keç Kamervana,
Albız ıssıqlıqdır, Cala virana,
Orda da bir gecə qalasan durnam.

Səfil Ağcaqala dönübdür yaza,
Uğrama Kakaca, bəlkə yol aza,
Gəl Suqatışandan var, en Canbaza,
Canbaz çuxurunda güləsən durnam.

Zınzarllar çəkilib yücədən yücə,
Xəbər al Çamdırı, gör halı necə,

Suxara məmurdur, barı bir gecə
Əylənib rahatı bulasan durnam.

Köyhas süvaridir, Purut piyadan,
Urtayla, Meredin gəlməsin yadan,
Al Çatakbəşini, keç Zurzunadan,
Qunduzxev öz köyüm biləsən durnam.

Yolun düşər Otağvanın sağına,
Uğra Ardahana öylə çağına,
İkinci namazı çıx Cindağına,
Qarış Qəmərayə bina sən durnam.

Yeri durnam, yeri dönmə izindən,
Aləmi məst ettin xoş avazından,
Əsli Harmandarlı, Türkmən qızından,
Yarımdan bir xəbər alasan durnam.

Tez pərvaz eyləyin, tez qanat çalın,
O nazlı yarımdan bir xəbər alın,
İrfani-Xocada bekliyor yolun,
Bəlkə bu günlərdə gələsən durnam.

İrfani xoca ona təsəlli verən eş-dostlarına və onların yerli
yersiz sözlərinə qarşı da:

Əlçək təbib, əlçək dərd-i sinəmdən,
Sən mənim dərdimə çara bilməzsən,
Sən necə təbibsən yoxdur ilacın,
Yaram içərdəndir sara bilməzsən.

Yıxılsın fələyin tacınan-taxdı,
Elə bir ox vurdu hicranım axdı,
O yar da vermişdi ikrarı- əhdi
O ki ikrarında dura bilməzsən.

İrfaniyəm başa gəlməz sözlərim,
Qələm alar, kağız üstə izlərim,
Nə durursan ağlasana gözlərim,
Bir daha o yarı görə bilməzsən.

**Mətin Rasim Denizin “Çıldırılı İrfani Hoca” yazısından
(“Erciyes” dergisi, 1983-cü il, Eylül (sentyabr), sayı 69, səh.
12-15) alınmışdır.**

İRFANİ XOCA İLƏ TÜRKMƏN QIZI

Əvət, sevgili dinləyicilər!

İrfani xocanın əsil adı Süleymandır. Bir babanın tək evladı. Baba pir, oğlu bir. Çıldırın əski adı Gündüzhev (Kunduzhev), yeni adı Sazlısu köyündə doğar. Allah, heç kimsəyi babasız, anasız etməsin. Süleyman, beş-altı yaşlarında babasını qeyb etmiş, anası tərəfindən böyüdülmüşdü. O zamankı Kars qala paşalarından, Hasan paşanın qardaşının oğluydu.

Hasan paşa, Süleymanı Karsa gətirtmiş, mədrəsədə, din okullarında oxutmuştu. Hasan paşa, ağılsalim, ağılhalim bir insandı. Süleyman, amcasının yardımıyla oxuyup ağıllı, olgun, sözü-söhbəti yerində, irfan ruhlu bir insan olaraq yetişdiyi üçün böyüklər ona; “Sənin adın bundan sonra İrfani olsun” demişlər. Dini təhsil, dini mədəniyyət aldığı üçün də “İrfani xoca” deyərək xitab etməyə başlamışlar.

İrfanı, həm köyündə həm də Karsda amcası Hasan paşanın yanında qalmaqda. Hasan paşanın da bir qızı var. Ocağın batmasını qız! Şöylə, uzun boylu, incə belli, ceyran baxışlı bir qız. Yusufu Züleyxanın yirmi dörd gözəlliyini, Cənabı Allah sanki bunda xalq etmiş, yaratmış. Ağıllı, kamallı. On dörd yasemin [yasəmən] zülfünü örüp, şöylə, arxaya atdığı zaman, sanki bunun arxasında şahmar (şahmeran) yılanları asılmış kimi görünürdü. Hasan paşanın qayəsi, qızı Ayşə xanımı, qardaşının oğlu İrfaniyə verməkdə. Ama, könlün heç bir zaman şəhəri, hududu olmaz. Hasan paşa, bu qayədə dura dursun, mən sizə nədən xəbər verəyim? İrfanidən.

Zaman, doğunun, Karsın, Çıldırın temmuz ayı. Bu ay, çayır biçim ayıdır. Çayır biçməyə, şöylə, temmuzun yirmisində filan başlarlar, Ağustosun sonuna qədər davam edirlər. Əski təbirlə temmuz ayının ismi “Oraq ayı”dır [Rəhmətlik anam, heç qəti surətdə günümüzün ayların bilməzdi. Ayları, şöylə, sayardı: Kara kış, Zemheri, Gücük, Mart, Abril, Mayıs, Kiraz ayı, Oraq ayı, İlk

ay, Axır ay, Böğrüm ayı, Şərab ayı, Qoç ayı. Böylə sayar, keçərdi.}. “Oraq ayı”, çayır biçmə ayı olduğu üçün köydə hərəkəs çayır biçməkdə. İrfani xoca da çayır biçiyor. Təbii köklü bir ailədən gəldiyi üçün çox geniş əraziləri var [Gördüyüm üçün biliyorum. Onların əraziləri Çıldır gölünün kənarındadır}. Məlum, çayır biçildiyi zaman otlar yığılır. Kiçik ot yığınlarına “pulul” denir. Pululların böyüklərinə isə “yığın” denir. O arada yağmur başlamış. Yağmur yağdığı zaman toplanmamış otlar nə olur? Yanar. Böylə kəndi-kəndinə yanar. Kiflənər. İrfani xoca, yağmur başlayınca, bir pululun altına girdi. Uykusu gəldi, uyumaya başladı [Mən o həyatı yaşadığım üçün bilirim. Böylə yağmur damlaları otun üzərinə vurduğu zaman bir səs çıxarırsa, bir də yorğunsan dünyanın ən dadlı uykusunu uyur, ən dadlı rəyasını görürsün].

İrfani xoca, şöylə, bir az yatmışdı, bir de baxdı ki rəyasında iki dərviş? Yanında, yaşıl bir alanda, bir yamaçda duruyorlar:

– Salamünaleyküm yavrum!

– Və aleykümsəlam dərviş babalar!

– Yavrum, sənin adın Süleymanmı?

– Evət!

– İrfanimi?

– Evət!

– Eee yavrum! Biz çox uzaq yoldan gəldik. Sən, çox əsil, çox təmiz bir ailənin, halal süd əmmiş bir insansın. Yavrum, sənə bir hədiyyəmiz var. Bu hədiyyəyi əcaba qəbul edərmisin?

– Dərviş Baba! Mən çox oxudum. Hədiyyəniz, əgər Kuran isə, əgər kitapsa mən onu alıp qəbul ediyorum. Ama içində yanlıs bir şey varsa onu qəbul etməm mümkün deyildir.

– Yox yavrum! Biz sənə, şöylə, bir töhveyi, ərnağanı gətirmişiz. Bu, qüdrət camıdır. Bunun içərsindəki bədədən, böylə birkaç yudum iç!

İrfanı Hoca, qibləyə döndü. Əlini köksünə qoydu:

– Ya Allah, ya bismillah! - deyip badədən böylə bir kaç yudum içdiyi zaman, vücudunda bir eşq ataşı yanmaya başladı.

Dərvişlər sordular:

– Yavrum, nə oldu?

– Aman Dərviş baba, yandım!-dedi.

– Yanmazsın yavrum! Bax, şu iki barmağımızın arasından nə görüyorsun? – dedilər.

İrfani Hoca dedi ki:

– Dərviş baba, uzun incə bir yol görüyorum. Hər tərəfi yamyaşıl! Ağaçlar var, yamaclar var, çayırılar var, yaylalar var!

– Hah! O yaylanın içərsinə iyicə, diqqətli bax!

İrfani xoca, şöylə, bir baxdı ki, peh ocağın batmasm! Bir nazənin sultan! Yanındakı qızlarla bərabər, çiçəklərin arasından qoyun sağmaqdan gəlir.

Dərviş dedi ki:

– Yavrum, işte bu qız sənin sevgilin olacaqdır! Ama qovuşurmusun, qovuşmazmısın, o sənin alın yazındır! Haydi əlini uzad, bəlkə tutacaqsan!

İrfani xoca, qızı tutmaq üçün, şöylə, əlini uzadıp geri döndüyü zaman baxdı ki nə dərvişlər var, nə qız var, nə badə var! Üzərində bir ot yığını. Başına da yağmur yağıyor! Bu xəyal içərisində nə qədər uyumuşdu, nə qədər yatmışdı, Mövla bilir.

Axşam oldu. Hər kəs evinə döndü. İrfani yox! O zavallı anası, o qara saçlarını bəyaz edən anası, körpə çocuq ikən böyüdən anası, ağlaya-ağlaya yavrusunu aramaya düşdü. Çayırıları bəlli. Nəticədə çayıra gəldilər, pululun altından İrfaniyi çıxardılar. Baxdılar ki, ağzından qanlı köpüklər daşlanmada, boşalmada. Alıp evə gətirdilər [Əfəndim, əski insanlar arıfıdi, əski insanlar irfan sahibi idi.]. Toplandı köyün irəli gələnləri, xocası, alimi, üləması.

Kimisi dedi ki:

– Bunu yılan zəhərləmiş!

Kimisi dedi ki:

– Cin çarpmış!

Birisi də dedi ki:

– Yox, yox! Bunun heç bir şeyi yox. Ancaq eşqə düşmüş.
Eşq badəsi sunmuşlar buna!

O zaman, bunun halından kim anlar?

Dedilər ki, bunun dərđini anlamaq üçün, böylə əhlidil, iyi saz çalan, bir aşiq varsa onu gətirin! Başından bir şeylər söyləsin.

O köydə, şöylə, kəndinə görə çalıp söyləyən bir aşiq vardı. Onu bulup gətirdilər İrfaninin başına. Aşiq, şöylə, sazının tellərini vurduğı zaman, baxalım İrfani xabı qəflətdən uyanıp, gözlərini açar, açmaz nə söylər? Mən deyəyim sizlərə. Allah həpinizi var etsin! Sağ olun! Var olun!

Dəli könlüm fəryat edər, bulbul-ü gül eşqinə,
Məcnunun Leylası vardır, dolanır çöl eşqinə.
Əzəlindən ilqar verən, sözündən dönərmə heç,
Düşleyerek bağlı oldum əlif-ü, dal eşqinə.

Aldı bir daha:

Bir Leylanın Məcnunuyum, düşmüşəm ah-u-zara,
Həkim, Loğman gəlsə belə dərđimə olmaz çara,
Şeyda bülbulü çəksələr gül baxçasında dara,
Genə o fiğan eyliyor öptüyü gül eşqinə.

İrfaniyəm başa gələn Haqqın qədərindəndir,
Könlümün fəryad-figanı, ah- ü kədərindəndir,
Ah edərsəm ey əfəndim sevdası dərindəndir,
Gecə-gündüz qan ağlaram, o mahcamal eşqinə.

– deyincə kim, İrfaninin gözü yaşlı anası, aşiqin üzərini kəsdi. İrfaniyə dedi ki:

– Eee yavrum, Allaha şükürlər olsun! Demək ki, sənin də könlündən keçən, mənim də könlümdən keçər!

Onun könlündən keçən nəydi? Hasan paşanın qızı Aysə xanımı oğluna almaq. Ama namümkün? Könlün bu! Eşqə düşən bilir bunu! Əfəndim, İrfani gündən-günə saralıp-solarkən mən sizə nerdən xəbər verəyim? İrfaninin sevdiyi qızdan.

İrfaninin pirlər vasitəsiylə aşiq olduğu qız; Acara bölgəsində, bugünkü Şavşat Qarışkamara dağlarının yaxınında, Batum tərəflərində bir yerdəki bəyin qızıydı. Ocağın batmasın gözəl! Gözəl, nasıl bir gözəl? Bu gözəl qız da İrfaniyə aşiq olmuşdu. Çünkü, İrfaninin röyasına girən o dərvişlər, pirlər, həm İrfaniyə, həm də türkmən qızına badə vermişlərdi. Türkmən qızına arkadaşları sordular:

– Səni bəylər istər, səni paşalar ister! Cənabı Allahın səni nasıl bir dəliqanlıya yazmasını istərsən?-deyincə başladı sevdiyini tərif etməyə:

Mənim sevdiyimin, işlə boyu budur, yapısı budur, qaş budur, alnı budur, gülüşü budur!

Eynən İrfani xocayı tərif etdi. İrfaniyə də sordular bir gün:

– Ey İrfani! Eşqə düşmüşsün diyorlar. Sənin bir sevgilin varmış. Pəki, sənin sevdiyin kimdir, nasıldır? Bizə bir tərif edərmisən?

İrfani də sevdiyi qızı tərif etdi:

– Sevdiyim qaşı budur, saçları budur, yapısı budur, gəzişi budur, qıyafəti budur!

Eynən sizə tərif etdiyim türkmən qızını tərif ediyordu. İrfani xoca, köyündə saralıp-solmaqda, türkmən qızı məmləkətində saralıp-solmaqda [Cənabı Allah yaratdığı zaman erkəkləri qadınlardan bir az daha güclü yaratmış. Onun üçün erkəklər hər zorluğa dayanır, qadınlar dayanmaz]. İçindəki eşq hər nə qədər İrfani xocayı saraldıp-solduruyorsa da yatağa düşməmişdi, fəqət türk-

mən qızını yatağa düşürmüşdü. Türkmən qızının anası, söylə, bir gün gəldi baxdı ki, o gözəl qızı yatağa düşmüş, saralmış-solmuş.

Qızına:

– Yavrum, sənin dərdin nədir? - deyincə o gözəllər gözəli, türkmən qızı, baxalım anasına nə söylər?

Mən də sizə söyləyəyim:

Canım ana, gözüm ana, can ana,

Ana məni sevdiyimə yollayın.

Sevdanın ataşı qəsd etmiş cana,

Ana məni sevdiyimə yollayın.

Sağlıq olsa gedər, geri gələrəm,

Zənn etməyin o diyarda qalaram,

Köndərməzsən mən bu dərtədən ölərəm,

Ana məni sevdiyimə yollayın.

Baxın fəryadıma, baxın halıma,

Uzaq qaldım sevdiyimə, gülümə,

Adım Mələk, köndərməyin ölümə,

Ana məni sevdiyimə yollayın.

– deyincə, anası Zöhrə xanım kimin yanına getdi? Təbii ki, Türkmən bəyinin yanına. Türkmən bəyinin ocağı batmasın! Dağlar kimi bir insandı, ama dünya bir yana, qızı, türkmən qızı, Mələk sultan bir yanaydı.

Zöhrə xanım dedi ki:

– Ey bəyzadəm! Duydunmu nələr olmuş?

Xanım sultan! Nə zamandan bəridir, Mələk qızımız söylə, nə dağa, nə yaylaya, nə gəzməyə nə də qoyun sağmaya çıxıyor?

Anası, qızı Mələk xanımın halını, başından keçəni bəyə anlatdı. Bəy, çox arif bir adamdı. Həm güclü, həm də təcrübəli bir insandı. Zöhrə xanıma dedi ki:

– Xanım sultan!

– Nə var?

Mədiyyətimdən qırx yigit toplayın [İsimlərini verdi.]. Huzuruma göndərin! Qırx dənə də dəvə hazırlayın! [Qırx dənə də dəvə hazırladılar.] Dəvələrin üzərini lazımı əşyalarla, yiyəcəklərlə donatın! Ən güclü bir pəhlivanım var: Yaqup pəhlivan! Onu da çağırın! [Yaqup pəhlivanı da hüzura çağırdılar.]. Haa, Yaqup pəhlivandan beşqə bir önəmli adamım daha var: Münəccimbaşım Əhməd, rəmlcidir. Rəml atar. Yola çıxıldığı zaman rəml ata-ata gedər. Önünə nə çıxacağını bilir. Onu da çağırın! [Münəccimbaşısı Əhmədi də çağırdılar.] Gəl buraya Münəccimbaşısı!

– Buyur bəyim!

Qırx dəvə hazır! Yaqup pəhlivan hazır! Qızım Mələk sultana da erkək qiyafəti geydirəcəksiniz! Doğru Çıldırda İrfani xocanın köyünə!

Əfəndim, iki dəvəyi yan-yana gətirdilər. Üzərlərinə çardaq kimi bir şey yaptılar [Kecabə derlər ona.]. Kecabəyi bəzədilər. Mələk xanımı erkək qiyafətində mindirdilər onun içərisinə. Düşdülər yola. Münəccimbaşısı Əhməd öndə, rəml ata-ata günlərin birində gəldilər nerəyə? İrfani xocanın köyünə. Gündüzhev köyünün evlərinin önündəki çayırılıq alana gəldilər. Kim? İrfanı xoca genə evdə yox. Nərdə? Bu səfər də tarlaya, əkin biçməyə getmiş. Qədər bu ya! Havada genə bulut, yağmur. Xoca, zətən eşq atəşinə düşmüş. Yatmış, uyumuş.

İrfani xocanın köyündə Mələk xanım, Münəccim Əhmədə səsləndi:

– Rəmçi, rəml at!

Münəccim Əhməd rəml atdı. İrfani xoca ölü çıxdı. Türk-mən qızı genə səsləndi:

– Rəml at, bir daha!

İrfani xoca, uykuda olduğu üçün falda genə ölü çıxtı.

– Rəml at bir daha!

İrfani xoca, genə ölü çıxdı. Mələk xanım, evə baxdı. Ev, aynı ev. Röyasında gördüyü ev. Yaqup pəhlivana dedi ki:

– Get bu evin sahibini bul! Ona sor ki, bu evin erkəyi yoxmudur? Nerdədir?

Yaqup pəhlivan gəldi, İrfaninin anasını bulup İrfaniyi sorunca, anası anladı ki, “Haa, bu qız, oğlumun tərif etdiyi türkmən gözəlidir, türkmən qızıdır. Əgər bunlara, İrfani xoca filan yerdədir dersəm, gedər bu güclə, bu pəhlivanlarla köyümüzün altını-üstünə çevirərlər. Basqın basanıdır. Bizi öldürər, İrfaniyi də alıp götürürlər. Ən iyisi, mən bunlara İrfani öldü, deyəyim.”

İrfaninin anası onlara dedi ki:

– Valla, onu məndən niyə sorarsınız? İrfani mənim oğlumdur. Öldü.

Təsədüfə baxın. İrfani, uyumaqda olduğu üçün münəccim Əhməd də demişti ki, İrfani, falda ölü çıxıyor!

İrfaninin öldüyünə inanan Mələk Sultan, ağlaya-ağlaya, alır baxalım burda nələr söylər? Mən deyəyim sizlərə. Allah həpinizi var etsin!

Nə qərarlı bəxtim vardır,
Yigit yarı qeyip etdim.
Mən gəldim ki yarım ölmüş,
Vefakarı qeyip etdim.

Zalımların qəlbi daşdır.
İçimdə yanan ataşdır,
Dünyayı versələr boşdur,
Dövlət-varı qeyip etdim.

Söz verdim, dönməm sözümdən,
Ayrılmam kəndi izimdən,

Qanlı yaş axsın gözümdən,
Şivəkarı qeyip etdim.

Mələyəm ömrüm yarımdır,
Bu gün mənim əfkarımdır,
İrfani sadıq yarımdır,
Yadigarı qeyip etdim.

Münəccimbaşı Əhməd, əmir verdi:

– Yükləyin dəvələri!

Axşam üzəri, türkmən qızının karvanı yola çıxarkən, bu sırada İrfani röyasında nə gördü? İrfani röyasında gördü ki, sevdii qızla birlikdə Çıldır gölünün kənarına gəlmiş. Tam əl-ələ tutduqları sırada, bir tipi, fırtına, boran qopmuş. Qızın əlləri, İrfaninin əllərindən qurtulmuş, gölə düşmüş və boğulmuş. Bu kötü rəya qarşısında İrfani sıçrayaraq uyandı. Qalxdı, evinə gəldi. Anasına yanaşdı:

– Ana!

– Can yavrum!

– Ana, bizə kim gəldi?

Anası, hər nə qədər:

– Yavrum, kimsə gəlmədi! – Şu, bu, dediyə də İrfani inanmadı.

– Ana! Səni məni yaradan Allahı seversən kim gəldi? – deyər israr etdi.

Anası, çarəsiz türkmən qızı Mələk Sultanın gəldiyini oğluna anlatdığı zaman, İrfani düşdü, bayıldı. Yüzünə sular sərpdlər. Ayılmadı. Axşam oldu. Hər kəs İrfaninin başına toplandı. Şöylə, gözlərini açdığı zaman, köyün irəli gələnələrindən bir kaçı dedilər ki:

İrfani xəstədir! Bunu bir həkimə götürməmiş lazımdır!

O dövrün də həkimləri, cərrahları vardı. İrfani, anasına döndü dedi ki:

Ana, öncə mənim diləyim, mənim istəyim nəyse onu
dinləyin. Ondan sonra məni götürün həkimə!

Ahı, alır baxalım burda İrfani nə der?

Ta əzəldən bu sevdayı bilməzdim
Bir gözəldən yadigardır bu sevda.
Çəkən bilir eşq ataşı nədəndir,
Çəkməyən nə bilsin nədir bu sevda.

Sağımda, solumda duran mələkdir,
Haq yolunda qəbul olan diləkdir,
Sevda dedikləri oddan göynəkdir,
Geyən bilir nasıl nardır, bu sevda.

İrfani der, cana eylədim nəzər,
Çox zamandır ah-u- zarından gəzər,
Sevdaya düşənlər yolundan azar,
Mənə sərməyəsiz kardır, bu sevda.

Sözü bitirmişdi, bir həkim gəldi. İrfaninin dərдинin nə olduğunu sordu. Bu duyan İrfani aldı baxalım nə söylədi:

Əl çək təbip, əl çək dərđli sinəmdən,
Sən mənim dərđimə çara bilməzsən
Sən nasıl təbibsən yoxdur ilacın,
Yaram içərdəndir sara bilməzsən.

Yara məndə,
Dərd məndə, yara məndə.
Yuvasız quşlar kimi,
Qalmışam pərakəndə.

– Başqa varmı yavrum?

Aldı bir daha:

Yıxılsın fələyin taç ilə taxtı,
Öylə bir ox vurdu, hicranım axdı,
O yar da vermişdi ikrarı-əhdi,
O ki ikrarında dura bilməzsən.

Bağda dara,
Yar zülfün bağda dara.
Bülbülü gül eşqiylə,
Çəkərlər bağda dara.
İrfaniyəm, başa gəlməz sözlərim,
Qələm alır, kağız üstə izlərim,
Nə durursan, ağlasana gözlərim,
Bir daha o yarı görə bilməzsən.

Gördüyünü,
Ay doğdu, gördüyünü.
Namərdə siir eylənməz,
Mərd deməz gördüyünü.

İrfani xoca, qərarını vermişdi. Anasına döndü:

– Ana, sən məni bir evlad olaraq sevərmisin?

– Nə demək yavrum?-ana pır, evlad bir.

Atımı hazırlayın! Sevdiiyimin peşindən gideceyim! – dedi.

İrfaninin gözəl bir atı vardı. Atını hazırladılar. Axşamın qarlılığında atının üzərinə minərkən anasına sordu:

– Ana, gələn karvan hansı tərəfə getdi?

– Yavrum, şu dağlara doğru, yuxarıya doğru getdilər!

Türkmən qızının karvanı hansı saatda getmiş? Hansı yoldan getmiş? Bəlli deyil.

İrfani:

– Ya Allah, ya bismillah! – dedi.

Atını karvanın peşinə sürdü. İrfani, türkmən qızının peşində atını sürüp getməktə olsun, mən sizə nerdən xəbər verəyim? Türkmən qızı - Mələk Sultandan.

Mələk Sultanla adamları yağmura tutuldular, dağların arasında. Orda iki yayla vardır. Birisi “Şahın yurdu”, birisi “Qızılbaş çuxuru” [Osmanlı padişahlarından Qanunu Sultan Süleymanın Rəvana getdiyi zaman otaq qurduğu yerə, əsgərlərinə qərar-gah qurduğu yerə “Şahın yurdu” diyorlar. Bir də Qızılbaş çuxuru deyə bir yer var. İran ordularının gəlip qərar-gah qurduqları yer]. Burası böylə iki dağın arasındır. Türkmən qızının karvanı bir qayanın sipərində toplandı [Qayaların kölgəsində qoyunların toplandığı yerə bizdə “arxaç” derlər. Qoyunları yazın qayanın gölgesinə toplarlar]. Çalı-çırpı toplayıp kəndilərinə görə bir atəş yakdılar. “Gecəyi burda keçirəlim” – dedilər. Türkmən qızı Mələk Sultan, gözləri yaşlı, sabahı burda etdi. Sabahın hansı saatında yola düşdülər, Allah bilir? Bunlar yollarına davam etsinlər, mən sizə nerdən xəbər verəyim? İrfani xocadan.

İrfani xoca, altında at, düştü yollara. O dağa, o daşa, o təpəyə: Sevgilim Mələk Sultan! Nerdəsin? – deyə səslənir.

Sabahın erkən saatlarında, səsləndiyi zaman dağlardan, qayalardan səsinə yankı halında cavap gəlir. “Mələk” dediği zaman, dağlar da “Mələk” dedi.

Gəzə gəzə bir yerə gəldi ki; "Eyvah, burası sevdiyimin bir gecə atəş yakıp gecələdiyi yer!" O sırada baxdı ki, dağın yamacından bir çoban sürüsüylə keçiyor. İrfaninin ciyərinə bir atəş düşdü. 366 damar, 144 parça kəmiyi od tutup yanaraq baxalım ki, burda yaylalara nə söyləyəcək? Mən də sizlərə söyləyəyim. Allah həpinizi var etsin! Sag olun!

Məcnun oldum hər bir yanı dolandım,
Yarım köçüp, viran qalan yaylalar.
Çaylar kimi axdım-axdım bulandım,

Yarım köçüp viran qalan yaylalar.

Bahar gəlir bizim dağlar otlanır,
Küheyranlar topuğundan ətlənir,
Qoç yigitlər mənzilinə atlanır,
Yarım köçüp, viran qalan yaylalar.

Yaylada yayılır qoyunla- qoçu,
Örmüşdü dalına qırx örük saçı,
Yüklənib karvanı, getmişdir köçü.
Yarım köçüp, viran qalan yaylalar.

Yaz olanda yaylalarda gəzməli,
Qələm alıp kağız üstə yazmalı,
Topuğu selyanlı, burnu hızmalı,
Yarım köçüp, viran qalan yaylalar.

İrfani, sözlərin söylər əzəli,
Güz olanda dağlar tökər xəzəli,
Səndə qonaq qaldı türkmən gözəli,
Yarım köçüp, viran qalan yaylalar.

İrfani xoca, o yana döndü, bu yana döndü. Ona sordu, buna sordu. Hər kəsdən sordu, çobandan sordu. Kimi dedi: “Bu tərəf getdi”, kimi dedi: “Şu tərəfə getdi”. Qalxdı, yorğun-argın atını yedəklədi. Bir çeşmənin başında şöylə, atını suladı, bir az uyuduqdan sonra mindi atının üzərinə: “Türkmən qızı!”- dedi, getdi, gedərmisən?

Ardahanın Alagöz deyə bir köyü var. Günlərin birində gəldi Alagöz köyünə. Şöylə, bir çeşmənin başında durdu. Çeşmə başındakı qızlara bir baxdı ki, “Allah Allah! Sahimi bu? Mələk Sultan qarşımdakı!”

Başladı gözlərini silməyə: “Əcaba mənmi yanıldım? Yoxsa, uykusuzluqdan gözlərimin ferimi kəsildi? Bu, rüyamda gördüğüm türkmən qızı!”

Halbuki türkmən qızı karvanıyla gəlmiş, getmiş! [Əfəndim, derlər ki, Cənabı Allah insanları yaratdığı zaman bir almanın iki yarısı kimi çift yaratmış.] İrfanı xoca, bu gözələ, söylə, könlündən-könlünə aşiq oldu. Uzatmayalım, o zaman ayınan-yılınan, şimdi müxtəsəri dilinən. Derlər ki, “İrfanı xoca bu gözələ aşiq olup onu qaçırmış.” Qaçırmış, amma qız qaçırdığı xəbəri kimə ulaşmış? Karsda amcası Hasan paşaya! [Hekayəmizin başında da söyləmişdim.] Hasan paşanın gayəsi, qızı Ayşə Sultanı İrfaniyə verməkdi.

– Vaay, sən mənim əmrimi dinləməyib nasıl gedər bir yabanc qızı qaçıırırsan? – deyə qızdı.

O zaman, Çıldırın yaxınında Gürcistan topraklarının içərisində Axırkələk deyilən bir yer varmış. Axırkələk o zaman ilçə, Kars da paşalık [Yəni birisi tüm general, birisi tuğgeneral.]. Paşa, Axırkələk paşasına əmir verdi:

Qardaşım oğlu İrfaninin qaçırip oraya gətirdiyi qızı, əlindən alıp babasına təslim edəcəksən!

Əfəndim, Axırkələk paşası Süleyman paşa, ocağın batmasın, adı kimi ədalətli bir paşaydı. İrfanı xocayla qaçırdığı qızı huzuruna gətirdi. Böylə bir baxdı ki:

“Ulan, böylə bir yigidin sevdiyi əlindən alınırımı!”

Ama əmir fərman yüksək yerdən gəlmişdi. İrfaninin əlindən sevdiyini aldı, babasına təslim etdi. İrfanı getdi, qızı bir daha gətirdi. Süleyman Paşa, qızı genə aldı, babasına təslim etdi. İrfanı, bir daha qaçırdı qızı. Süleyman paşa, qızı genə babasına təslim etmək üçün törən hazırlamışdı. Hər kəs olayı duymuşdu artıq:

– Allah, Allah! Bu İrfanı denilən adam, bir qızla evlənmiş. Həp babasına geri veriyorlar. Əcaba nədən? – deyə maraqlanırdılar.

Bu arada, Süleyman paşanın bir qarısı vardı. İsmində Xürrəmzay derlərdi. Xürrəmzay, ocağın batmasını! Dünya gözəli! Başında, böylə altından dingəsi [Əskidən dingə derlərdi, ondan]. Başında yaşmağı, üzərində qolçağı, döşlüyü, aynalı peştamalı, ayağında kundurası. Ceyran kimi yürüyə-yürüyə gəldi paşanın qonağının altına. Pəncərədən "Acaba bu İrfani üçün nələr yapılıyor?" – deyə dinliyor. Bu dinlərkən, bu sırada Süleyman paşa İrfaniyə sordu:

İrfani, sevdiyini əlindən alıp təkrar babasına geri verəcəyim! Gələn əmir budur! Nə diyorsun? Son sözün nə?

İrfani, böylə yan dönüb baxdı ki, Süleyman paşanın xanımı Xürrəmzay cariyələrilə bərabər içəriyi seyr ediyor! Süleyman paşaya dedi ki:

-Paşa, Paşa! Bir adamı öldürmədən öncə, son ifadəsini almazsan, o biri dünyada onun əli sənə yaxandadır! Mənim bu sözlərimi dinlə! Ondan sonra yapacağını yap!

Baxalım İrfani burda nə söylər? Mən söyləyəyim sizlərə. Həpiniz var olun! Sağ olun! Allah vətənimizi, milletimizi var etsin!

Yeni başdan dərdə düşdüm oxlandım,

Dəli könlüm bir sevdaya bağlandı.

Özü şirin, sözü şirin, şux gözəl,

Qəməsi ox, qaşı yaya bağlandı.

Süleyman paşa, baxdı ki, İrfani bu səfər başqa türlü söylüyor:

Yahu İrfani, şimdiyə qədər, söylədiyən zaman həp acıqlı, dərdli söylərdin. İçində gizli bir sirrən var qalibə. Söylə İrfani, ikinci qitəyi də söylə!

İrfani, aldı bir daha:

Şirin söylər, şirin gülər, naz eylər,

Hər kəmiyi yüz min türlü saz eylər,

Çarqatı çevirip, tel pərvaz eylər,

Sanırsın bulutdur, aya bağlandı.

Xürrəməzay, İrfani xocanın qaçırıp Axırkələkə gətirdiyi qızı alıp kəndi evinə götürmüş. Kəndi evladı kimi qorumuşdu. Pəncərənin yanına qızı da gətirmişdi. Xürrəməzay, pəncərədən içəriyə baxarkən, qız da Çarqatını [Yəni baş örtüsünü, Çarqatın qarşılığı bizdə başörtü]. şöylə, biraz açmışdı. Bunu görən İrfani:

Çarqatı çevirip tel pərvaz eylər,
Sanırsın bulutdur, aya bağlandı. –

diyor. Şöylə, ayın buluda girişinə bənzədiyor.

Bu arada, Süleyman paşa dedi ki:

İrfani! Hasan paşanın əmri üzərinə fərmanını yazıyorum.
Qızı, təkrar sənin əlindən alacağam. Son sözünü söylə!

İrfani içindən dedi ki: “Dur! Buna öylə bir şey deyəyim ki, ciyəri yansın! Zətən, oldu olacaq, qırıldı nacaq!”

İrfani, yenidən buldu bir dövlət,
Daha hərcaiyə eyləməz ülfət,
Əski bivəfadan qalxdı məhəbbət,
Şimdi könlüm Xürrəməzaya bağlandı. –

deyincə, paşa əlini dizinə vurdu:

– İrfani! Əgər Kars paşası Hasan paşanın yeğəni olmasaydın qafanı uçururdum! Kəlləni kəsdirərdim. Demək ki, könlün şimdi də mənim xanıma düşdü, öyləmi?

İrfani geri döndü. Dedi ki:

– Paşa, Paşa! O mənim anamdır! O mənim sevgilimə, mənim qaçırıp gətirdiyim qıza kəndi qızı kimi baxır. Onun üçün nəsil kötü düşünürəm? Bax, sən iynənin batışına dayanamıyorsun, ya mənim yürəyim eşqin çuvaldızına nasıl dayansın?

Süleyman paşa:

– Vay, sənmişin mənim ailəmə, xanıma söz edən? – dedi.

Əmir verdi cəlladlara:

– Atın bunu zindana!

İrfaniyi atdılar zindana. Qız, qaldı Xürrəmzayın yanında. Süleyman paşanın bir zindançıbaşı vardı ki! Ocağın batmasın Zindançıbaşı! Cənabi Allah mərhəmət yağmuru yağdırdığı zaman buna bir damla bilə düşməmişdi. İrfaninin gecə yarısına qədər vücudunu suyun içərsində tutar, gecə yarısından sonra da dəmir daşla darardı. İrfani xoca acı, izzət içərsində zindanda dursun, mən sizə nerdən xəbər verəyim? Süleyman paşanın oğullarından.

Paşanın iki oğlu vardı. Birinin adı Şərif, birinin adı Muhammed [Məhəmməd deriz biz]. Hər Cuma, Süleyman paşa, qapıqulu və xidmətçiləriylə bərabər oğullarını gəzməyə göndərirmiş. [Ustalarımızdan öyrəndiyimizə görə, əskidən tətillər, cuma günləri]. Bir Cuma günü, xidmətçi paşanın uşaqlarıyla bərabər zindanın önündən keçərkən, İrfani xoca da böylə zindanın pəncərəsindən dıxarıya baxıyordu. Sordu birisindən:

– Bunlar kimdir?

Dedilər ki:

– Bunlar Süleyman paşanın uşaqlarıdır. Bu da, onların xidmətçisidir!

İrfani, dedi ki:

– Qardaş! Allahım seversən, səni-məni yaradan Mövlayı seversən, bu xidmətçiyə söyləyin, bir dəqiqə buraya gəlsin! Ondan bir diləyim var!

Adam getdi, xidmətçiyi zindanın pəncərəsinin önünə çağırtdı. İrfani içərdən səsləndi:

– Qardaş!

– Buyur!

– Sənin oxuman yazman varmı? Hal əhlimisin? Haldan bilirmisən?

– Vaaay baba! Nə diyorsun? Hər şeyi hatmetmişim! Sən yetər ki söylə!

– Pəki, öylə isə bir kağız, qələm çıxar! Bir ifadəm var.
Bunu yazar, götürür Süleyman paşanın önünə qoyarsan.

Əvət. Çox acı, çox dərd çəkən insan bilir bunu. İrfani xoca, vücudundakı hərarətlə, vücudundakı eşq atəşiylə baxalım Süleyman paşaya nasıl bir arzu-hal yazar? Mən də vəkalətən söyləyəyim. Həpiniz var olun! Sağ olun!

Daha pünhan tutma mənim dərdimi,
Mən dərdim var, bir loğmana gəlmişəm.
Çevir Şərif, Məhəmmədin başına,
Duacıyam qədd-imana.

Yarasızdır,
Doldur ver, yara sızdır.
El gülər, mən ağlarım,
E1 sanar yarasızdır.

– Yazdınmı qardaş?

– Yazdım!

– Aha, bu ikincisini də yaz!

Dedim yüz min qafiyədən, qəzəldən,
Mənim dərdim, pünhan tutma tez eldən,
Bir sevdanın cununuyam əzəldən,
Alışban yana-yana.

Ay qabağı,
Bulutdur ay qabağı.
Yetimin yüzü gülməz,
Açılmaz ay, qabağı.

Alır İrfani son qitəyi. Süleyman paşaya baxalım nə söylər?

İrfani məhrumdur, binəva quldur,
Eşqim qədimidir, arızdə güldür.
Ya çırağ et, ya bağışla, ya öldür,

Möhür dəsti Süleymana.

Dağ itdi,
Duman bastı, dağ itdi.
Biz də bir oymak idik,
Fələk vurdu dağıtdı.

Əfəndim, xidmətçi yazdı bu sözləri. Qoydu o zamanın zərfinin içərsinə. Kimə götürdü ilk-öncə? Sultana, Xürrəməzaya. Xürrəməzay məktubu oxuduğu zaman axşam olmuşdu. Doğrudan-döğrüyə paşa qonağına gəldi:

– Paşa həzrətləri!

– Buyur, xanım Sultan!

– Paşa həzrətləri! Yarın şəhərin kadısını, müftüsünü, alimini, üləmasını topla! Mən səndən ayrılıyorum!

– Allah Allah! Xanım Sultan sən dəlimi oldun? Biz birbirimizi sevərək evləndik. Yurdumuz var, yuvamız var! Mən Süleyman paşa oldum, sən Xürrəməzaysın!

– Yoox, paşa! Sənin beyin mərkəzlərin boşdur. Sənin ağlın kəsməz bu işə! Sən eşqin, meşkin, sevdanın nə olduğunu bilseydin, İrfaniyi sevdliyindən ayırmazdın. Ya İrfaniyə sevgilisini verəcəksən, muradına erdirəcəksən, ya da mən səndən ayrılacağam!

Paşa, böylə bir düşündü:

– Əvət, məntikli!– dedi.

Sabahleyin divan quruldu. Süleyman paşa, əmir verdi cəlladlara. İrfaniyi qolları bağlı olaraq gətirdilər huzura. Paşa dedi ki:

– İrfani! Mənim üzərimdə bir əmir vardır. Üzərimdəki, sənin amcan Kars paşasıdır. Ondan gələn fərیمان üzərinə sevdliyini əlindən alıp babasına verəcəkdim. Bunu yapmayacağım. Ama, canımı qurtardım üçün səni buradan sürgün edəcəyəm!

– Nerəyə?

– Dəmirçilik köyü vardır, Arpaçay sınırları içərsində. Orasının tapusunu sənə veriyorum. Sevdini də yanına verəcəyəm! Səni oraya sürgün ediyorum!

İrfani, buna məmnun oldu, sevindi. Xürrəmzay dedi ki:

– Paşa, bu olmadı!

– Ya nasıl olacaq xanım?

E... olurmu canım? Bu qız, mənim qızım kimi! Paşanın qızı, böyləmi evlənir? Düyünü böyləmi olur?

Süleyman paşa, əmir verdi. Yeddi qat davul, zurna ilə, dəm-ü devran ilə, İrfaninin düyününü tutdular. Düyündən sonra İrfaniylə xanımını sürgün olaraq göndərdilər. Nəyə? Dəmirçilik köyünə. Hasan paşaya da bir fərman göndərip durumu bildirdilər.

[Dəmirçilik xarabasını, mən gördüm. Orası mənim məmləkətim.] İrfaniyi paşa sevdiiylə bərabər Dəmirçilik xarabasına sürdülər, ama oraya gedincə İrfaninin} xəyalına türkmən qızı düşdü. Ocağın batmasın Mələk Sultan! Hər duvara baxdığına, hər daşa baxdığına, hər axarsuya baxdığına onun yüzünü görüyordu.

Bir sabah erkəndən sabah namazını qılmaq üçün qalxdı. Təbi bu alim adam, hafız adam, dindar adam! Evdən dışarıya çıxdı. İlkbahar mövsümüydü. Nə zaman? İştə nisan ayları filan. Bu mövsümdə bizim oralarda durnalar keçər, qatar qatar... [Hətta derlər ki, yerdə bir saltaşını tərsinə döndərirərsə durnaların qatari pozulur. Böylə bir inanış da var.] İncədən bir rüzgar əsior. Quşlar yavaş-yavaş ötüşməyə başlamış. İrfani xoca, böylə bir gökyüzünə baxdı ki, bir qatar durna keçiyor. O durnaların, gözəl səsləri duyuluyor.

Ölindəki əbdəst güyümünü qoydu bir kənara. Oturdu bir daşın üzərinə:

Durnalar! Nəyə gedəcəyinizi bir də yeryüzündən, İrfanidən dinləyin! – dedi.

[Şimdiyə qədər bir çox durna dastanı söylənmişdir, ama İrfaninin durna dastanı, bir sanat, bir coğrafiya əsəridir. Bir atlasdır, bir xəritədir. Yaşadığı bölgədə durnaların gedəcəyi yerləri təkər - təkər sayaraq durnaları, sevdiyi türkmən qızının köyünə ulaştırır.]

Orda İrfani, burda da vəkalətən mən söyləyəyim, siz dinləyin! Allah həpinizi var etsin! Sağ olun!

Sabah namazını Zarşat düzündən,
En Qaraçayıra yolasan durnam.
Aş Lavaş gölünü, bağla qatarı,
Məkanın Daşbaşı, görəsən durnam.

[Zarşat, Arpaçayın əski adı. Tarixdəki adı. Onun üzərində bir düzlük var. "Sabah namazında Zarşat düzündən". O civarda Qaraçayır vardır. "Qaraçayıra enin. Yolasan durnam". "Aş Lavaş gölünü". Derlər ki, Koroğlu, Yaxını təpəsinə gəlmiş. Keleşlərinə yaxni yedirmiş. Bir də bizim köyün ilərsində, Çıldır gölünün kənarında kiçik bir göl vardır. "Lavaş gölü" deriz biz oraya. Koroğlu, orda keleşlərinə lavaşın arasına ət qoyup ziyafət vermiş. "Aş Lavaş gölünü, bağla qatarı/ Məkanın Daşbaşı". Daşbaşı, Çıldır gölünün ilk köyüdür].

Durnalar gökyüzündə dadlı-dadlı ötərkən, yeryüzündə də İrfani alır ikinci yol göstərməyi:

İrişdi, Külverən qalır sağ yana,
Çıx Qızılverana, en Kamervana,
Albız ıssızlıqdır, Cala virana,
Orda da bir zaman qalasan durnam.

[“İrişti, Külverən”. Külveren köyü, virana, xarabadır şimdi. “Qalır sağ yana / çıx Qızılverana”. Qızılverana yüksəktə bir köy. “En Kamervana”. Aşağıda, düzlükte bir köy. “Albız ıssızlıqtır”. Albız, çox tarixi bir xarabadır. Albız və Qalaça.

Bir hekayədə adları keçəcək. O Albız əskidən yeşillikmiş. Kışkı uzun sürdüyündən xalqı köç etmiş diyorlar. Orda bir quyu

gördüm mən. Bir adam üzərinə əski yazıyla yazmış: “Mən burayı zəyrəklə” (yəni kətan toxumuyla) doldurdum. Məndən sonra afayla doldurana eşq olsun!" İçərisi kim bilir kaç ton zəyrək alır? O zaman Cala köyü viranaymış. Şimdi orası Doğruyol nahiyyəsi.
Büyükçə bir köy.}

Durnalar, iyi dinləyin!

Alır İrfanı bir daha:

Səfil Ağcaqala döndümü yaza,
Uğrama Kakaça bəlkə yol aza,
Oralar susuzdur, keç get Cambaza,
Qarasuda məskən salasan durnam.

[Ağcaqala tarixi bir adadır. Səlcuqlu Sultam Alparslanın Malazgirtdən öncə 1064-də Anadoluya ilk girdiyi yerdir. Manca-naqlarla, yağlı paçavralar atarak o qalayı fəth etmiş. O qalanın, o Ağcaqala adasının dörd yerdən yeraltı girişi var dır. Bəlkə saraydır, bəlkə kral məzarıdır, bəlkə də xəzinədir. “Yaz gəldiyi zaman, günəş ilk öncə Ağcaqala adası’na vurur”. Onun üçün İrfanı diyor ki: “Səfil Ağcaqala döndümü yaza? uğrama Kakaça”. Kakaç da bir köydür. Tam Çıldırın sınırındadır. “Sakin Kakaça uğrama. Yoluna ağlarsın. Yəni mənim köyümə gedəməzsən.” “Oralar susuzdur, keç get Cambaza.” İki köy var: Aşağı Cambaz, Yuxarı Cambaz. Orda bir su axar. Kışın donmaz: Qarasu. “Qarasuda məskən salasan durnam.”]

Durnalar uçarkan alır İrfanı bir daha:

Zinzallar çəkilməmiş yücədən yücə,
Xəbər al Çamdırı, gör halı necə,
Suxara mamurdur, varin bir gecə,
Dost köyünə salam salasan durnam.

[Zinzal köyünün yeni adı Güvenocak. Bu köyün bir parçası yox. Xarabası var. Bir parçası isə duruyor. Çox dadlı bir köy. Biri aşağıda, biri yuxarıda. “Xəbər al Çamdırı”. O köyün adı şimdi Daş-

dəyirman. “Gör halı necə”. Müsafirpərvər bir köydür. “Suxara mamurdur.” Aşıq Şenlikin köyüdür. Şimdiki adı Yaxınsu. Çıldırın en büyük köyüdür. Bələdiyyəsi vardır. Suxara, bugün olduğu kimi o zaman da şenlikmiş. “Varın bir gecə / Dost köyünə selam salasan durnam”. Orda çox yaxınlarım, dosdclarım var diyor, İrfani xoca.]

Durnalar, İrfaninin kəndi köyünə yaxlaşırkən gökyüzündə həzin-həzin uçuyorlardı:

Aldı bir daha:

Purut süvaridir, Köyhas piyadə,
Urtayla, Meredis qalması yada,
Qırx Çataxbaşını, keç Zurlunadan,
Gündüzhev öz köyüm, biləsən durnam.

[“Purut süvaridir, Köyhas piyadə.” Purutlular çox iyi ata minərlər, köyhaslılar yavaş. Köyhas- Köğasın yeni ismi Saymalı. Çıldır qaza mərkəzinin əski adı Zurlunadır. Çataxbaşını Meredis obir tərəfdə, Çıldıra yaxın iki köy. “Gündüzhev öz köyüm biləsən durnam”.]

Kəndi köyünə gəldiyi zaman alır-alır İrfani bir daha:

Yolun düşər Otağvanın sağına,
Uğra Ardahana, öylə çağına,
İkinci namazı çıx Cin dağına
Qarışkamaraya minəsən durnam.

Gündüzhev yaxınında Otağva deyə bir yer var. Yolu böylə ziqzaqlıdır. “Yolun düşər Otağvanın sağına / Uğra Ardahana öylə çağına”. Öylə üzəri ancaq Ardahana varırsınız, diyor. “İkinci namazı çıx Cin dağına”. Sevdiiyinin, türkmən qızının məmləkəti orası. Acara bölgəsi. “Qarışkamaraya minəsən durnam”. Şavşat dağları civarı.]

Durnalara sevdiiyinin köyünü tərif edən İrfani, baxalım burda sevdiiyinə nə söylər?

Yürü durnam, yürü dönmə izindən,

Aləmi mat etdin, xoş avazından,
Əsli Xırmandalı, türkmən qızından,
Yarımdan bir xəbər alasan durnam.

Tez pərvaz eyləyin, tez qanad çalın,
O nazlı yarımdan bir xəbər alın,
İrfani xoca da bekliyor yolun,
Bəlkə bugünlərdə gələsən durnam.

Yaralar,
Söz var can yaralar.
Əzrail canım alma,
Gələcək bir yar alar.

Yar diyarı,
Sel basdı yardı, yarı.
Alçalsın yücə dağlar,
Görülsün yar diyarı.

Gökyüzündə durnalar həzin-həzin, incə-incə ötərək keçip
getdikdən sonra təbii İrfani xoca da dönüb evinə gəldi. Eşq,
sevgi, hayat, dünya bu.

[Bir gün Məcnuna sormuşlar:

Leyla, bu qədər qara-quru, bu qədər çirkin bir qızıdır! Sən
bunun üçün niyə çöllərə düşdün?

Məcnun demiş ki:

Siz Leylayı kəndi gözünüzlə görüyorsunuz. Bir də mənim
gözümle görsəniz?]

İştə İrfaninin sevgilisini də İrfaninin gözüylə görmək la-
zım. İrfani, burda Dəmirçilik köyündə sevdiyi qızla, ancaq türk-
mən qızını da unutmuyaraq yaşar və vaxdı gəlincə Haqqa ruhunu
təslim edir. Arpaçayın Kümbət köyündən Hacı Yunusun söylədi-

yinə görə, məzarında hər zaman bir qarip quş ötər, əsil sevdini türkmən qızını çağırırmış.

İrfani ilə türkmən qızı hekayəsi burada sona erdi. İrfani xocanın ağlına doğduğu yer, Çıldır gəldi. Aldı son sözünü. Vəkə-lətən mən söyləyəyim. Sağ olun! Var olun!

Yıllar boyu qışlasında qışladıq,
Görən mamur olsun eli Çıldırın.
Hoçuvandan bəri gəlir dərəsi,
Əsər, əksik olmaz yeli Çıldırın.

Yaz olanda gəlir qələm qaşlılar,
Güz olanda gedər siyah saçlılar,
Zərdən- zərgüslular, yaşıl başlılar,
Dolmuş sona ilə gölü Çıldırın.

İrfani yalvarır Qanı Xudaya,
Səni sevməyənlər gəlsin qadaya,
Türkmən qızın alıp keçəm adaya,
Daha uğramasın yolu Çıldırın.

Allah dövlətimizə, millətimizə zaval verməsin! Allah sizlə-ri var etsin! Sağ olun, var olun! Ömrünüz uzun olsun! İçimdən gələn bir müxəmməslə sözlərimi bağliyorum. Ondan sonrası da Allah kərim!

Eşqə düşən dərdli Aşıq Kərəm kimi külə bənzər.
Məcnunun çəkdiyi fıqan Leyla üçün çölə bənzər.
Aşığın olmaz məkanı, qurbət eldə çürür canı,
Sorarsan qərip insanı, eşqi bülbül, gülə bənzər.

Bulunmaz eşqin ilacı, qənaət başımın tacı,
Bəzi söz zəhərdən acı, bəzi söz də bala bənzər.
Şərəf der ki, keçən zaman qəriplərə yoxdur məkan,

Aşığa bulunmaz məskən, hər yer qürbət elə bənzər.

Mətin Türk Dil Kurumunun 2008-ci ildə Ankarada nəşr etdiyi “Aşiq Şeref Taşhovadan derlenen halq hikayeleri” kitabının 185-206 səhifəsindən alınmışdır. Mətni yazıya alan və çap üçün hazırlayanlar: Prof. Dr. Fikret Türkmən, Nail Tan, Dr. M.Mete Taşhovadır. Toplayıcılar mətnin sonunda belə bir qeyd vemişlər: “Hikayenin kaynağı: Aşık Şeref Taşhovanın derleyip təsnif etdiyi, türkülerini söylədiyi, bu türkülerin könlərinə uyğun makam və ezgilərini belirlediği bir hikayedir. Çıldır’ın eski adı Gündüzhev/Kunduzhev: yeni adı Sazlısu köyünde, bundan 150-170 yıl önce yaşamış bir olayın hikayesidir. Taşhova İrfani Hoca’nın sülalesindən Kerim Ağ’a’dan dinlemiş. İrfani Hoca Aşık Şenlikden önce yaşamış: arif, şair, bir kişidir”.

XƏSTƏ HASANIN QARDAŞI OĞLU DƏLİ BAYRAMI TÜRMƏDƏN AZAD ETMƏSİ

“Xəstə Hasan özü Əspincə rayonunun Levis kəndinnəndi. Xəstə Hasan 17-18 yaşında olanda Xavet kəndində Qaranlıx də-rədə ona ilahi tərəfinnən qüvvə verilir. Xəstə Hasan kəndin dana-larına gedərdi. Xəstə Hasanın sevgisini bəylər Qırqına (Dırqına–Ə. Ş.) kəndində əlindən alerlar və qoymullar ki, Xəstə Hasan qızı alsın. O, özgəsi ilə evlənir.

Həmin Levis kəndində bir dənə gəlin varıydı. O, Xəstə Hasa-nın sevgilisinə oxşuyurdu. Həmişə onu görəndə Xəstə Hasan söz deyərdi, bacı xülusunda. Amma elə söz deyərdi ki, heç toxunan söz olmazdı. Ona görə də gəlinin qaynatası, qaynanası və həyat yoldaşı da icazə verirdilər Xəstə Hasan onnara gəlsin.

Beləliklə, Xəstə Hasan gəlif çatmışdı 65-70 yaşına. Həmin gəlinin adı da Fədi idi. Bir gün Xırtızdılar tərəfindən ərik gətir-mişdilər Levisdə satmağa. Xəstə Hasan, Pıçan kişi və başqaları 4-5 nəfər ərik alırlar. Əriyi Hasanın şinelinin ətəyinə töküllər və oturuf yeməyə başlayırlar. Bu vaxt həmin Fədi arvad da ərik al-mağa gəlir. Ounun gəlməsini yanındakı kişilər Xəstə Hasana maxsus deyirlər ki, Fədi də ərik almağa gəlir. Xəstə Hasan baxıb görür ki, doğrudan da Fədi ərik almağa gəlir. Onda Xəstə Hasan eşqə gəlib görək nə deyir:

Könül, səni müjdəliyim savaxdan,
Budur üzü xallı yarın gələyur.
Alı al yanaxdı, qaymax dodaxdı,
Dodaxları ballı yarım gələyur.

Gözəllik dünyada sənə yaraşır,
Zülflərini qaldırır gərdənə aşır,
Yel dəyəndə incə belə dolaşır,

Ağ buxağı xallı yarım gələyur.

Belə deyəndə Fədi hirslənif, hirsle Xəstə Hasanın üzünə baxır. O vaxt Xəstə Hasan deyir:

Xəstə deyər, niyə baxdın üzümə,
Malım yoxdur özüm qurban özünə,
Bivəfasan, inanmıram sözünə,
Yüz min fitnə-felli yarım gələyur.

Bu sözü belə deyəndə Fədi hirslənir ki, camaatın içində niyə belə deyirsən. Fədi hirsle gəlib nöbata durur ki, ərik alsın. Bu vaxt Xəstə Hasan əriyi yeyif çiyidini isə Fədiyə atır. Çiyid Fədinin əlindəki qava dəyib səs eliyir. Səs çıxanda hamı dönüf Fədiyə baxır. Fədi əlini silkləyir və deyir ki, yaxşı, bir də sən bizim qapıya gələrsən. Onda yenə Xəstə deyir:

Ərkinən daş atdım o nazlı yara,
Ayrılanıf mana “dəlisən”-dedi.
Dedim: bir busə ver, o gül üzünən
Dirşəyin göstərif: “Alısan” – dedi.

Dedim: Qurban olum sənin əyninə,
Üzüm sürtüm köynəyinin əyninə.
Bir rusxat ver, əl aparım qoynuna,
“Əcəlin yetməmiş, öləsən!” – dedi.

Xəstə deyər: Bu qız dağ ceyranıdı,
Doqqazdan gələndə məni tanıdı,
Əlini köksünə çəkif yanıdı,
“Bir bizim məhliyə gəlisən” – dedi.

Həmin bu sözləri Xəstə Hasan deyəndə Fədi hirslənif əriy almadan gedir. Bunu görən Xəstə Hasan Fədinin könlünü almaq üçün deyir:

Şükür ayax qoyub yar bizim yerə,
Kırpıqları oxdu, qanım da getdi.
Camalın şöyləsi yırıb aləmi,
Sanasan məleykə donunda getdi.

Eldə belə gözəl olmaz həmişə,
Hüsnün şöləsindən gözdər qamaşa,
Küllü Alosmana saldı tamaşa,
Üşgüllü vəzirin yanında getdi.
Xəstənin yarısın, ay gözəl Fədi,
Artırdın dərdimi eylədin dəli,
Göylərin ölkəri, elin sərdəri,
Sən getdin, cəsətdən canım da getdi.

Bu söz Fədinin könlünü almaxdan onu daha da ajıxlandırdı. Gedif ailəsinə pis qandırdı. Ailəsi belə bir qərara gəlir ki, Xəstə Hasanı gülləliyələr. Sonradan fikirləşirlər ki, Xəstə Hasan qocadı, onun əvəzinə qardaşı oğlu Dəli Bayramı tutduraq ki, türmədə ölsün, özü də cavandı.

Səhəri qalxdılar məxsus Dəli Bayramla döyüşdülər. Levisin kənd-koxası var idi. Adına Üşgüllü Vəzir deyirdilər. Həmin Üşgüllü vəzirə 500 manat pul verdilər ki, Dəli Bayramı tutdursun. Üşgüllü Vəzir də pulu alıf gəldi Xosbuya bəylərinin yanına, günahın hamısını Dəli Bayramın boynuna qoydular, elə də Dəli Bayramı tutdular və ona səkkiz il iş verdilər. Bu zaman Dəli Bayramın atası, anası Xəstə Hasanın yanına gəlif dedilər ki, bu işi sən elədin, sən də qurtar. Xəstə Hasan bəylərə minnətə getmədi, o vaxta qədər ki, aradan 5-6 ay keçdi.

Oruclux bayramına bir gün qalanda sazını götürüb Xosbuya bəylərinə minnətə gəldi. Gördü 40-50 bəy kefdədi. Xosbuya bəylərinin başçısı Dədə bəy idi. Xəstə Hasanı içəri çağırdı, xəbər aldı ki, nə yaxşı gəlifsən. Onda Xəstə Hasan belə dedi:

Aləm bilir eşq atəşi məndədi,
Bilmiyənnər xələf sanar, əfəndim.
Bir yar ki, yarınnan ilqar eylədi,
İlqarından necə dönər, əfəndim.

Onda Dədə bəy bəylərə dedi ki, nə başa düşdünüz?

Dedilər:

– Heç bir şey. Yəqin bunun sevgilisi var.

65-70 yaşında olduğuna baxmayaraq xəbər aldılar:

– Xəstə Hasan belədirmi?

Onda dedi:

Aləm bilir sənin adın Dədə bəy,
Nəslin olub əvvəlindən zadə bəy.
Öldür məni, verməyinən yada bəy.
Hər görənlər əhsan sanar, əfəndim.

Dedilər:

– Yox, deyəsən bunun başqa xahişi var.

Aldı görək Xəstə Hasan sözünü necə tamamladı.

Mən Xəstəyəm, bağda bostan əkərim,
Qırqnada bir gözələ nökərim,
İndi canı dildən bir ah çəkərim,
Tamam çarşı bazar yanar, əfəndim.

Bu sözün deyildiyi vaxtda Üşgüllü Vəzir içəri girdi.

Xəstə Hasanın Xosbuya getdiyindən xəvər tutan Fədinin qaynatasıgil bildilər ki, o Dəli Bayramı qurtartdırmağa gedif. Tez Üşgüllü Vəzirə dedilər ki, Xəstə Hasan Dəli Bayramı qurtarmağa gedif, get qoyma. Üşgüllü Vəzir gəldi ki, Xəstə Hasan saz əlində oxuyur. Üşgüllü Vəzir onun gəlif bura çıxmasına, bəylərin məclisində oxumasına bərk hirsələndi. Hirs başına elə vurmuşdu ki, içəri girəndə salam verməyi də unutdu. Keçif lap yuxarıda oturdu. Bəylər çox pərt oldular ki, niyə salam vermədi. Onda Xəstə Hasan sazı götürüb görək nə dedi:

Bəyzadalar məclisinə gələndə,
Axlı kamil olan əyağı gözdər.
Ustadından nəsyət alan kimsələr,
Axlı kamil olan əyağı gözdər.

Bütün bəylər aşığın sözünə "Əhsən" dedi və güldülər. Xəstə Hasan sözünün dalını dedi:

Dəli könül, öz yerində paşasan,
Qanlı fələk kimi qoydun yaşasən,
Ay annamaz, niyə çıxdın başa sən,
Axlı kamil olan əyağı gözdər.

Üçgüllü Vəzir alt oldusa da bir söz demədi. Bəylər yenə güldü. Dədə bəy dedi:

– A Xəstə Hasan, sənə halal olsun. İndi ki, belə gözəl sözlər oxuyursan nə istəsən verəjəm. Xəstə Hasan işi belə görüb sazı götürüb görək nə dedi:

Xəstə Hasan dəryalara dalanda,
Şirin canı eşq oduna salanda,
Ömür keçif vədə tamam olanda,
Bu yazıq canım o ağı gözdər.

Bü sözdən bəylərin çox xoşu gəldi. Üçgüllü Vəzir çox pis oldu və heç bir söz deyə bilmədi. Dədəbəy dedi:

– Ay aşix, nədir mətləbin aç de? Nə desən mənim gözüm üstə! Pul desən pul, mal desən mal. Onda Xəstə Hasan görək nə dedi:

Əzəl bahar, yaz ayları gələndə,
Bülbul sitəmindən gül azad olur.
Dəstəsindən ayrı düşən sonalar,
Şana dəyməmişdən tel azad olur.

Al, yaşıl geyinif gəlinnər, qızdar,
Sürmələlif qaş-kirpiklər, o gözdər,

Gəlməsə durnalar, ötməsə qazdar,
Üzməsə sonalar göl azad olur.

Xəstə Hasan xocaların-xocası,
Könlüm öyü övliyalar bacası.
Bu gün əziz gündü, bayram gecəsi,
Bəylər sitəmindən qul azad olur.

Bəylər dedilər ki, qul kimdi, kimi azad eləmək lazımdı?
Xəstə Hasan susanda Dədə bəy deyir:

– A Xəstə Hasan, nə qul, nə adam? Sözdü adama oxşuyur-
san, açıx de görüm nə istəyirsən?

Xəstə Hasan deyir:

– Qardaşım oğlu Bayramı 5-6 aydı tutuflar. Səkkiz il də işi
var. Onu sizdən istəyirəm.

Bəylər bir-birinin üzünə baxıllar. Dədə bəy deyir:

– Xəstə Hasan, savax bayram günündü, gəlif çalib-oxuyar,
bəylərin könlünü şad edərsən. Sonra da qardaşın oğlunun nədən
tutulduğunu öyrənərik.

Xəstə Hasan razılaşır. Ordan yol alır qonaqçısının öyünə.
Qonaxçısının da uşağı olmurdu. Qardaşı qızını qızdığa götürmüş-
dü. Gecəni rahat yatdı, səhər əl-üzünü yuyuf əyləşdi süfrəyə. Qız
da çay-çörək gətirir. Öy sahibini çay-çörəkdən sonra hörmət olaraq
deyir:

– Aşıx, bir qalyan çəksən pis olmaz.

Xəstə Hasanın də fikri qardaşı oğlunun yanındaıdı. Dər-
dini dağıtmaq üçün deyir:

– Olsa, pis olmaz.

Öy sahibinin bir sulu qalyanı vardı. Qıza deyir ki, a bala
onun suyunu təzələ gətir çəkək.

Qız da qalyanın suyunu təzələmək istiyəndə əlindən salıf
sındırır. Kişi hırlənib qızı döymək isdiyir. Xəstə Hasan görür öy

sahivi qonax hörməti gözdüyən adam döyül, onu sazsız başa sala bilməyəcək. Əl atıb saza, deyir:

– Qardaş, ürəyimə üç kəlmə söz gəlib, izin ver, onu deyim.

Alır Xəstə Hasan:

Səhərdən uğradım bir gözələ,
Saraldı rəngi döndü xəzələ.
Özün dedin: götür suyun təzələ,
Əldən düşdü, qalyan sındı neynəsin?!

Bizim yerlər çayır, çəmən, meşədi,
Al yanağa qızıl güllər döşədi,
Altın döyül, gümüş döyül, şüşədi!
Əldən düşdü, qalyan sındı neynəsin?!

Xəstə deyər: nə istərsən bu qızdan,
Tər tökülür al yanaxdan, o üzdən,
Kəs qiymətin indi alıynan bizdən,
Əldən düşdü, qalyan sındı neynəsin?!

Öy sahivi tutduğu işdən peşiman olur. Xəstə Hasan oradan gəlir bəylərin yanına. Dədə bəy deyir:

– A Xəstə Hasan, İrfanı adlı aşix eşidifsənmi?

Xəstə Hasan deyir:

– Dədə bəy, onun adını eşitmişəm, əmbə özünü görməmişəm.

Dədə bəy deyir:

– O, necə aşıxdı?

Xəstə Hasan deyir:

Özünü görməsəm də sözdərinnən bilirəm ki, çox zor aşıxdı.

Dədə bəy deyir:

– Bu bəylərin yanında deyirəm. İrfanı indi gələjək məclis aparmağa. Sana üç kəlmə qıfılbənd deyəjək, əgər onu açsan, qar-

daşın oğlu Bayramı buraxajam. Yox, aç bilmədin heç, o sözü bir də dilinə alma.

İrfanini gətirirlər məclisə. Məclis başlayır. Dədə bəy İrfaniyə deyir:

– Xəstə Hasana bir qıfılbənd deyəjən. Qıfılbəndi üzdən de-sən, sənün üçün pis olajax.

Aldı İrfani:

Aradım, yoxladım könül şəhrini,
Gördüm bu könlümdə yenə dörd qaldı.
O dördün birini qaldırdım atdım,
Baxdım gerisində yenə dörd qaldı.

Xəstə Hasan gülümsəyib görək nə dedi:

Ol yaradan bu dünyanı xəlq etdi,
Nişangahı dörd qıvladı, dörtdü, dörd.
Yoxdan var eylədi cəmi insanı,
Abı ataş, xaki baddı, dörtdü, dörd.

Aldı İrfani:

Oxudum, oxudum mətləbə çatdım,
Bir bəzircan tafdım yarsını satdım,
İndi də o dördün ikisin atdım,
Yenə baxdım gerisində dörd qaldı.

Aldı Hasan:

Yoxdan var eylədi cümlə aləmi,
Endi fəriştələr, çəkdi qələmi,
Məhəmmədə gəldi haqqın salamı,
“İncil”, “Tövrət”, “Zabur”, “Quran” dörtdü, dörd.

Aldı İrfani:

İrfani der bu sözləri alana,

Eyvallahım var təcnişi bilənə,
Üçün[ü] atdım, birin[i] aldım qələmə,
Dört dən dörd tulladım, yenə dörd qaldı.

Aldı Hasan:

Dövr edər bu dünya dönər, ha dönər,
Bir gün olar çıra bəndindən sönər.
Xəstə Hasan sinənə Əzrayıl qonar,
Dörd kimsə aparar, yenə dördü, dörd.

Məclisə toplananlar Xəstə Hasanın bu cavabına mat qaldı.
Hamı onun hünərinə “Əhsən” dedi. Üşgülü Vəzir gördü işi şuluxdu, məsələ açılsa, biavır olajax susdu. İşin gedişini belə görən Dədə bəy dedi:

– Hasan, de görüm sənin tayın aşix bu dünyaya gəlif, gəlmiyif?

Onda Xəstə Hasan aldı və belə dedi:

Abı çeşmin çaylarında, ördək birdi, qaz da birdi.
Süsən, sünbül, tər bənövşə, bülbul ötər yaz da birdi.
Vaqif hər dərt dən qanandı, Gövhərinin qiyməti yox.
Qul Qaranım qərəz eylər, Aşix Ömər sözdə birdi.

Qurbanı haqq aşığıydı, o da xamnan sökər.
Çöllü fidan qələm alıf, o xəttinə bir xətdə çəkər.
Qul İsmayıl baş tacıdı, o canını candan əkər.
Aşix Polat kamil usda, Dəli Tamı sazda birdi.

Molla Xəlil həvəs ilə, işdi eşqin badasını.
Kofdadı bir dəryadı, keşmək olmaz adasını,
İrfanıya da veriflər, onlardan ziyadasını,
Kərəm yandı eşq oduna, od da birdi, köz də birdi.

İşdim eşqin badasını, həm oxuyam, həm yazam.
Böylə getməz bu zamana, vallah düzələcək ayam.
Min iki yüz on dörd sənə, tarixim yoxdur ki, sayam.
Yüz min aşix gəldi-getdi, Xəstə Hasan yüzdə birdi.

Belə deyəndə Dədə bəy açarı verdi Xəstə Hasana dedi:

– Xəstə Hasan, sən həqiqi haqq aşığısan. Həm sözdərə cavaf verdin, həm də aşixların hamısının haqqın özünə verdin. Öləninin də, qalanının da. Sən haqqı nahaqqa verməzsən! Götür açarı apar, qardaşın oğlunu da azad elə, onnan baravar kimi də isdəyirsən azad elə!

Beləcə Xəstə Hasan Dəli Bayramı və yanındakı yoldaşlarını da qaladan azad elədif, qardaşı oğlunu da götürüf gəlir Levisə.

**Söylədi: Aşıq İsgəndər Ağbabalı,
mart 1983-cü il, Naxçıvan şəhəri.**

Mətin “Axısqaı Xəstə Hasan. (Şeirləri və şeirlərinin yaranması haqqında söhbətlər)” kitabının (“Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 2012, 248 səhifə) 196-205-ci səhifələrindən alınmışdır.

SÖZLÜK

Abu – [f] – (ab) – su.

Alan-sahə

Ariz– [f] – 1.danlayan, 2.geniş, böyük, çox.

Əhmər (Ahmer) – [ə] – qırmızı.

Bad əsəri – [f] – küləyin, nəfəsin təsiri.

Bâran– [f] – yağış.

Bâri – [ə] – Mükəmməl, tam üstün.

Baz – [f] – laçın, tərən.

Bây – özündən əmin, qəmi kədəri olmayan.

Bəhr (bahr)– [ə] – dəniz.

Bəsin(bəsi) –[f]– çox, olduqca çox.

Bilüнди– bilindi.

Cəbəl-i Kafa, cəbəl– [ə] – dağ.

Cəng – [f] – vuruş, döyüş.

Cər – [f] – yarıq, çatlaq.

Cifdər – [ə] – leş, sərvət.

Cüda– [ə] – ayrı düşmüş.

Çəhrə-tərəs – [ə] –təhqir ifadəsidir, çöhrəsi murdar olan.

Çıraq – şeyird.

Didəm –[f] –gözyaşı.

Dəlal – [ə]- naz, işvə.

Dal – ərəb əlifbasının – 10 – cu hərfi – D d.

Donatım- Təchiz etmə

Əbru – [f] – qaş.

Ədna – [ə] – ən alçaq.

Əlif – ərəb əlifbasının 1-ci hərfi – a, ə. e, o.

Əntari– [ə] – qadınların geyindiği bir parçadan ibarət pal-
tar.

Fasıl – [f] – qisimlərə ayıran, bölən, ara, bölmə

Fələmənək – Quzey-batı Avropada Ren çayı ətrafındakı “Çuxur ölkələr”də yer tutan Hollandiya və Belçikanın yaranmasına kimi varlığını davam etdirən müxtəlif dükalıklar və sonradan yaranan dövlətə 1830-cu illərə kimi verilən ad.

Firəngi – Osmanlıların ümumiyyətlə Fransızlara verdiyi ad.

Firğan – [ə] – (firəğ) – ayrılıq, hicran.

Giriban– [f] – yaxa.

Gərdiş – [f] – dövrən.

Giryan– [f] – ağlayan.

Guş – [f] – qulaq.

Hacil – [ə] –mahcub.

Hasut – [ə] – qısqanc.

Hatəm– [ə] – qət edən, əmr edən, qanun verən, Şərqdə əfsanələşmiş səxavətli bir insanın adı, məcazi mənası səxavətli, əliaçıq.

Hatif – [ə] – qışqıran, qeybdən gələn səs, vicdan səsi.

Havf – [ə] – qorxutmaq, qorxu.

Həbib – [ə] – sevgi, dost.

Həp–daimi.

Xaki – [f] – torpağa bağlı, torpağ rəngi, dünyavi, adam, bəşər.

Xəlvət– [f] – tək qalmaq, yalnız qalmaq.

İssızlıq – tənhalıq.

İhrak – [ə] –atəşə atmaq, yandırmaq

İkrar– ilqar

İltica – [ə] – sığınma, birinə pənah aparmaq.

İlزام– [ə] – məcbur etmə, boynuna vəzifə qoyma, söyləyəcək söz buraxmamaq.

İtdi – itələdi.

Kaba - böyük.

Kabə kəvseyn – [ə] – iki yay, yəni qaşların arasındakı məsafə.

Kahdı – [ə] – açılmamış nərgiz çiçəyi, qoyunun ağ quzusu.

Kənəzə (kənz) – [ə] – xəzinə, dəfnə.

Kaf – fars əlifbasının 25 -ci hərfi.

Keleş-igid

Ket vurmaq – Engel olmaq, işi çətinləşdirmək.

Kundura- ayaqqabı, çəkmə

Qaf – fars əlifbasının 26 –cı hərfi – Q q.

Qapud – palto

Qədd-i ararım (kaddi arar) – [ə] –qəddi qamətli, qaməti gözəl olan.

Qədd-i surahım – [ə] –gözəl qamətli.

Qəm– [ə] –qüssə, kədər.

Qəzəl demək-qəzəl oxumaq, baş-beyini aparmaq.

Ləb – [f] – dodaq, kənar, sahil.

Ləl-i rüxsarım – [f] – qırmızı yanaqlı.

Mahitab – [f] – ayın aydınlığı, aydın gecə.

Mamur – [ə] –abad.

Mehrab – [ə] – Məscitlərdə qiblə tərəfdə divarda qayrılmış və pişnamazın önündə durub namaz qılınan oyuq, ədəbiyyatda sevgilinin qaşlarına işarədir .

Mey – [ə] –alkollu içki.

Meyi gülğün – [f] – gül rəngində olan şərab.

Məsrur – [ə] – sevincli.

Məğrub – [ə] – batı.

Mələmet– [ə] –ayıplama, rüsvaylıq.

Məşhər – [ə] – göstərmə, sərgi.

Məşruğ – [ə] – doğu.

Məşuq – [ə] – sevgili.

Məzə – [f] – ləzzət, zövq, maraq.

Miltan – köynək.

Mim – fars əlifbasının 28 -ci hərif.

Möhnət– [ə] –dərt, sıxıntı.

Möcizat– [ə] –möcizələr.

Mövlam(mövla) –[ə]– 1) sahib, yiyə, ağa 2) təhkimçilikdən azad olmuş 3) havadar.

Mövlana – [ə] – şərqdə hörmət üçün bəzi İslam alimlərinə və şairlərə verilən ad.

Muattar– [ə] –gözəl qoxulu.

Muy– [ə] –saç.

Mücəvvəf – [ə] – içi boş şey, içi oyuq.

Müjdəliyəm(mojde) – [f] – xoş xəbər.

Müjgan – [f] – kipik.

Mülk-i fənada – [ə] –fani dünya.

Müşgül – [ə] –çətin, ağır, əngəl, maneə.

Müştaq– [ə] – gözləyən.

Müşkü əmbər – [ə] – ətirli.

Müyəssər – [ə] – 1.asanlıqla olan, asan olan. 2.nəsib.

Namə – [f] – məktub, əsər.

Navçılar (nav) – [f] – kanal, arx.

Növrəstə növcavan– [f] –çox gənç.

Paçavra-cındır, əski

Rengân – [f] – rəngli, boyalı.

Rizvan–[ə]–Cənnəti idarə edən mələk. Malik də Cəhənnəmi idarə edən mələkdir.

Rüzgar – [f] – zaman, vaxt, külək, hal, yel.

Şakıyıp –oxuyup, söyləyib.

Semek – [ə] –balıq.

Səncileyin –sənin kimi.

Səyyad – [ə] – ovçu.

Sər-ta-səri – [f] – başdan başa, tamamilə.

Siğə – [ə] – müvəqqəti evlənmə.
 Simiyânə – Süryani dilində hüquq, haq.
 Sin – fars əlifbasının 15 – ci hərfi.
 Sinə – sinmək feili
 Sitəminnən(stəm) – [f] – zülm, əziyyət, cəfa.
 Sırr-ı yar – [ə] –sevgilinin sirri.
 Şəms – [ə] – günəş, gün.
 Şimar – [f] – (şümar) – say, hesab, yara.
 Şuh-i huban – [f] – gözəl dilbərlər.
 Şuh-i Türkman– [f] –Türkmən gözəli.
 Ta'at – [ə] –itaət.
 Tekdir – [ə] –danlama.
 Terahhüm – [ə] – mərhəmət göstərmə, yazığı gəlmə.
 Tərahün – [ə] –qarşılıqlı olaraq girov vermək.
 Tıfildan– [ə] –uşaqlıqdan.
 Tiği – [f] – qılınç, xəncər, ülgüc.
 Tolansın– dolansın.
 Ucundan– [t] –üzündən.
 Vâlâ – [ə] –yüksək, ali.
 Vazgəl– vaz keç.
 Vəçh– [ə] –üz, üst, ön.
 Vuslat – [ə] – vüsal, qovuşma.
 Zəhrimar – [f] – ilan zəhəri, söyüş.
 Zal – fars əlifbasının 11- ci hərfi –Z z.
 Zülf – [f] – saç, tel, hörük .
 Zülfi muy – [f] – iki tərəfə tökülən saç, hörüklər.

ƏLAVƏLƏR

Əlavələr bölməsinə kitablarda şeirlərinə və haqqında bilgilərə rast gəldiyimiz Gürünlü İrfaninin, Çorumlu (Dodurgalı) İrfaninin, Sungurlu İrfaninin əsərlərini və “İrfani”, “Urfani” havalarının not yazılarını daxil etdik. Şeirləri qaynaqlardakı ardıcılıqla deyil tərtib etdiyimiz kitabda olduğu kimi, şeirlərin başlıqlarının əlifba sırasına görə düzdük. Hər şeirin sonunda da alındığı qaynaq göstərildi. Mətinləri qaynaqlardan necə varsa o cür də, yəni orfoqrafiyasına toxunmadan verildi. Alevi-Bektaşî şairləri kitabında İrfanilər haqqında qısa bilgi verdikdə hamısının sonunda aşağıdakı abzas təkrarlanır.

“Ayrıca 1800’lü yıllarda yaşayan Dodurgalı İrfani, 1800’lü yıllarda yaşayan, asıl adı Abdullah olan Gürünlü İrfanı: 1800’lü yıllarda yaşayan Ermeni kökenli (Qriqorian inançlı türklər) uzun iller erməni adlandırılmışlar. Onlar erməni xalqının soykötünün əsasını təşkil edən haylardan demək olar ki fərqləndirilməmişlər. Yəni dini inancəsə göyürülmüşdür. Buna görə də türk dilində çalib oxuyan, şeirlər yazan aşıklardan hansının qriqorian inancılı türk, hansinin də hay soylu olduğunu müəyyənləşdirmək olmur. Erməni kökenli İrfani(Urfani də belələrindəndir-Ə.Ş.) bir çox aşıkların soyca türk olub) bir İrfani (Urfani), Anamurlu, asıl adı Ali Osman Şımşek olan Ardanuclu İrfani(1921), asıl adı Gazi Sarısakal olan Sungurlu İrfani (1929-1968) ve asıl adı Orhan Şabadoğlu olan Kul İrfani mahlaslı aşıklar bulunmaktadır”. Biz bu parçanı aşıklar haqqında verilən bilgilərin sonundan çıxardıq.

Doğan Kaya İrfaninin Çorumlu, Abdullah Ercan (14. Yüzyıldan günümüze Çorum şairleri, İstanbul, 1991, yayınlayan: Hitit Festival Komitesi, Çorum) Osmancık, Alevi-Bektaşî şairleri kitabını hazırlayanlar Dodurgalı olduğunu yazırlar, Aşığın haqqında verdikleri bilgi demek olar eynidir. Her üç qaynaqda İrfaninin

Mehmet Dede Tekke köyünde yaşadığı gösterilir. Dodurga, Os-
mancık Çoruma bağlı olmuştur. Güman edirik ki, aşık gah doğul-
duğu ilin, gah da ilçenin adı ile adlandırılıb. Buna göre de Ço-
rumlu-Dodurgalı adlandırılan aşığın şeirlerini de bir başlıq altında
alifba sırası ile verdik. Şeirlerin sonunda da qaynağını gösterdik.

GÜRÜNLÜ İRFANÎ

Doğan Kaya yazır: Sivas'ın güçlü âşıklarından birisidir. 18. yüzyılın son çeyreğinde Gürün'ün Çevirme köyünde doğmuş, 19. yüzyılın ortalarında ölmüştür. Babaahmetler sülâlesindendir. Bazen ticaret dolayısıyla Kahramanmaraş ve Gaziantep'e gittiği bunun dışında genellikle ömrünü köyünde geçirdiği söylenir. Çevresinde çok sevilip sayılan birisi olarak bilinmektedir. Asıl adı Hacı olduğundan çevresinde “Hacı Baba” olarak tanınmıştır.

Şiirleri teknik yönden oldukça kuvvetlidir. Pek çok şiiri, Çıldırılı İrfanî ve Erzurumlu Emrah'ınkilerle karışmıştır. Türkçeyi kullanmada ve ele aldığı konuyu yansıtmada son derece başarılıdır. Bilinen on beş kadar şiiri vardır. Ancak şiirlerinin tamamının yer aldığı bir cönkün rahmetli Prof. Dr. M. Kaya Bilgegil'de olduğu söylenir. Şiirlerinde tabii bir üslup hâkimdir ve zorlama yoktur.

Kaynakça: N. T. “Halk Edebiyatı Sayfası”, *Ortayayla*, Sivas, Nisan 1937, s. 30-31. / Sait Uğur, *İçel Folkloru*, C. III, Ankara, 1948, 49. / Vasfi Mahir Kocatürk, *Saz Şairleri Antolojisi*, Ankara, 1963, s. 271. / Eflatun Cem Güney, *Halk Şiiri Antolojisi*, İstanbul, 1980, s. 110-111. / Nizamettin Onk, “İrfanî Hoca”, *Türk Folklor Araştırmaları*, S. 359, Haziran 1979, s. 8687-8691. / Ensar Aslan, “İrfanî”, *Köz*, S. 5, Ağustos 1980, s. 23-34. / İbrahim Aslanoğlu, “İrfanî”, *Sivas Folkloru*, S. 51, Nisan 1977, s. 23-26. / Rasim Deniz, “İrfanîler”, *Erciyes*, S. 66, Haziran 1983, s. 8-9. / Rasim Deniz, “Çıldırılı İrfanî Hoca”, *Erciyes*, S. 69, Eylül 1983, s. 12-15. / İbrahim Aslanoğlu, *Sivas Meşhurları*, C. I, Ankara, 2006, s. 533-542.

KAYA Doğan. (1994). Sivasta Âşıklık Geleneği ve Âşık Ruhsati, Sivas.

Alevi-Bektaşî şairleri kitabında yazır: Yaşam ve eğitimine ilişkin kesin bir bilgi yoktur. Genel olarak 1700’lü yılların son çereğinde Gürün’ün Çevirme köyünde doğduğu ve 1800’lü yılların ortalarında öldüğü kabul edilmektedir. Asıl adı Abdullahdır.

Aşık edebiyatında, özellikle Alevi-Bektaşî geleneğinde “İrfani” adının-mahlasının yaygın olarak kullanması nedeniyle birçok karışıklık ortaya çıkmaktadır. Orta ve Doğu Anadolu aşıkları tarafından yaygın olarak bu güne taşınmakta, aynı adlı öteki aşıkların bulunması nedeniyle hırırlerde de bazı karşılıklar olmaktadır. Bu karışıklık özel olarak da Çıldırş İrfani ve Bayburtlu Emrah şiirlerinde daha fazladır.

Gürün’lü İrfani gelenekten olmamasına karşın şiirleri Alevi-Bektaşî çevresinde de söylenmekte ve bu çevrede kabul görmektedir.

Birçok aşık ve sanatçı tarafından bestelenen ve yorumlanan Gürünlü İrfani’nin şiirleri gazete, dergi ve araştırmalarda aktarıldı. Gürünlü İrfani’nin köyünde öldüğü ve orada da torpağa verildiği tahmin edilmektedir. Ancak mezarının yerine ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır. (**Alevi-Bektaşî şairleri, seh. 145**)

BAĞLANDI¹⁵

Yeni baştan derde düştüm ohlandım
Deli gönül bir sevdaya bağlandı.
Özü şirin sözü şirin şuh güzel

¹⁵ Bu şiirin altında “Çıldırş İrfani, Karacaoğlu(1606-1689) ve Narmanlı Sğmmani(1860-1915) mahlaslı çeşitlemeleri de olan Çıldırş İrfani(ya da Urfani) banzer şiirinde aşağıya aktarılan bir dördlük daha bulunmaktadır. Şirin söyler, şirin güler naz eyler,
Her kemiği yüzbin türlü saz eyler,
Al rala altından tel pervaz eyler,
Könül Mecnun bir Leylaya bağlandı.

Kipriği ok kaşı yaya bağlandı.

Bir bekara cilve vermiş özüne
Kudret sürmesini çekmiş gözüne.
Dökmüş siyah kakül beyaz yüzüne
Sanarsın ki bulut aya bağandı.

İrfani yeniden buldu bir devlet
Dahi ağyarınan eyleme ülfet.
Gönül içindedir gizli muhabbet
Şimdi gönül sunaya bağlandı.
(Alevi-Bektaşî şairleri, seh. 146)

ÇÜRÜYİYİM Mİ

Gelir misin, gelmez misin, bir haber,
Böyle ayak ayak yürüyeyim mi?
Aşkın zincirini taktın boynuma,
Yoksa mahşerecek çürüyeyim mi?

Efendim savruldum ince tuz gibi,
Cihana gelmemiş yanmış biz gibi,
Ağustos ayında karlı buz gibi,
Yar seni gördükçe eriyeyim mi?

Zerre kadar yoktur yarin imanı,
Yedi yıldır kestim ahd-ü amanı,
Yüce dağ başında aşkın dumanı,
İnip düz ovayı bürüyeyim mi?

İrfanî bahçende bir gül biterse,

Şakıyıp dalında bülbül öterse,
Benim vadem senden evvel yeterse,
Topraklar altında çürüyeyim mi?

**Doğan Kaya, Alevi-Bektaşî şairleri, s h. 147-deki řiirle
aynıdır.**

DE GELSİN

Bad-ı saba selam söyle o y re,
Garip gönlüm řeh-levendi de gelsin,
Azalarım bir birinden ayrıldı,
Odur bu sinemin bendi de gelsin.

    gündü vademiz on güne yetti,
Belki hayal ola beni unuttu,
  tiđim badeler hezara bitti,
 la  k r etmiyor kendi de gelsin.

Yaz arz-ı halimi řuh didarına,
Bugünkü fırsattır koyma yarına,
Sefil ** rfan **’yi aşkın narına,
Dilden cevap söyle “Yandı” de gelsin?

(Doğan Kaya)

D LBER

Asla mislin gelmemiřtir cihana,
Međer sensin dünya güzeli dilber.
Seraser yakıřır usul boyuna,
Cismin cevahire bezeli dilber.

Ařkına d řeli ummana daldın,
Bu garip bařımı sevdaya saldın,

Sen bu sallanışı satın mı aldın,
Böyle salınmazdın ezeli dilber,

Aşkına düşeli olmuşum sersem
Gülün gonca iken nolurdu dersem
Az gelir ne rütbe sadaka versem
Sana kurban olsun Kazeli dilber.

İrfanım de der ki düşümüşü aha,
Hüsün kıymetlidir yetişmez paha,
Çevirdin meşrebin bir başka daha,
Ayrılık namesin yazalı dilber.
(Alevi-Bektaşî şairleri, sâh. 147)

EYLER

Kime vâsf-ı halim beyan eylesem,
Her biri bir türlü rivayet eyler.
Nazlı yâre derdim ayan eylesem,
Benden rakiplere şikâyet eyler.

Âlemde sevmişim bir yüzü mahı,
Terahhum babında eylerim ahı,
Merhamet kılmazsan hubların şahı,
Acep bize kimler inayet eyler.

İrfanî geleli yalan dünyaya,
Giriftar olmuştur aşk u sevdaya,
Rakiplerden el çek desem sunaya,
Yakasını yırtar kıyamet eyler.

(Doğan Kaya)

GAFİLİN

Gel kardaş, gafletten uyan duy beni,
Sarpa gider yolu taştır gafilin,
Düşünmeyen başın kuru bedeni,
Boşa taşır içi boştur gafilin.

Dünyadan habersiz ömrü aşınır,
Doğru söze ensesini kaşınır,
İşi gücü boğazını düşünür,
Muradı ekmekle aştır gafilin.

Kendisinden başkasına inanmaz,
Düşüncesi yoktur halına yanmaz,
Uyur gezer ürüyadan uyanmaz,
Yaşamı hayaldir, düştür gafilin.

Gönül verip bir topluma giremez,
Girse bile düşünceye eremez,.
Ömür boyu gerçekleri göremez,
Gözü bakar, ama şaştır gafilin.

Boş laf çoktur peş peşine sıralar,
Akli ermez doğruları karalar,
Kul İrfanım bu sinemi yaralar.
Derdi her dertlere baştır gafilin.
(Alevi-Bektaşî şairleri, seh. 150)

GEL SENİNLE DANIŞALIM¹⁶

Gel seninle danışalım sevdiğim,
Danışan dağları aşar mı aşar,
Danışmadın yola çıkarsa kişi,
Yanılır yollarda şaşarmı şaşar.

Altın ile tunç bir olur mu kabul,
Kamil ile konuş olursun kamil,
Cahilden uzak dur olursun cahil,
Kişi ayarından düşer mi düşer.

Cahilden uzak ol kamile yakın,
Sözünden hisse al gücenme sakın,
Hasmın karıncaysa merdane takın,
Ummadık taş başa düşer mi düşer.

Ehl-i marifetten olsa bir kişi,
Keremdir ihsandır hep onun işi,
Dost elinden dolu içse bir kişi,
Kırklar meydanında coşar mı coşar.

İrfaniyem der ki bu da böyle olur,
Kişi ettiğini eliyle bulur,
Alicı kuşların ömrü az olur,
Akbaba zararsız yaşar mı yaşar.

(Alevi-Bektaşî şairleri, seh.148)

¹⁶ Sunğurlu İrfani(1929-1968) adına da kayıtlı olan şiirin Pir Soltan (?-1588) ve Aşık Ferabi (1934-1969) mahlaslı çeşitlemeleri bulunmaktadır.

GEZER

Aşkın alâmeti olunca serde,
Dolanır bir zaman mecalsiz gezer,
Bulmazsa cananı ruh-ı revanı,
Dünyadan el çeker infial gezer.

Gözüne görünmez taç ile kaba,
Dünyayı verseler bir pula caba,
Bir teber, bir külah, bir eski aba,
Sevdaya düşenler bu misâl gezer.

Şirin canı yanar aşk-ı nar ile,
Ömrünü geçirir ah ü zar ile,
Gâh ayık dolaşır, gâh humar ile
Kendi kendin bilmez ne hayâl gezer.

İrfanî'yem ben bu sırra eremem,
Takatim yok bunca sabra duramam,
Çoktan beri avcısıyım vuramam,
Gönlümün evinde bir maral gezer.

(Doğan Kaya)

GETİRİR

Gel benim sevdiğim hercai dilber,
Yanağın bağlardan lale getirir,
Dolaştım dünyayı bulunmaz dengin,
Korkarım başıma bela getirir,

Kınalı keklige benzer sekişin,
Zay etti aklımı melül bakışın,.

Her kim görse senin bu salınışın,
Eğer kafir olsa yola getirir.

Kahpe felek ne düşmüşsün kastıma,
Dağlar sen kavuştur beni dostuma,
Salını salını gelse üstüme,
Ölmüş İrfaniyi dile getirir.

**Doğan Kaya, Alevi-Bektaşî şairleri kitabındaki seh. 146 şairle
eynidir.**

HACI BEKTAŞA

Bugün canlar cemden önce özüyle,
Görüşüp geldiler Hacı Bektaşa.
Güzel pirimizin aydın iziyle,
Derişip geldiler Hacı Bektaşa.

Gönül birliğiyle çıktılar yola,
Yolumuz zehiri döndürür bala,
Taptuk, Emre Yunus, Güvenç Abdala,
Karışıp geldiler Hacı Bektaşa.

Yolumuzda olmaz kavga kan ile,
Küs duramaz canlar başka can ile,
Yetmiş iki millet tüm cihan ile,
Barışıp geldiler Hacı Bektaşa.

Pir yolunda yer yok gaflet anına,
Art niyetle varılmaz yanına,
Öz birliği ile pir divanına,
Doruşup geldiler Hacı Bektaşa.

Yüzeysel bakılmaz şeikle şemale,
İbadet yapılır cemal cemale,
İnsan sınıfında üstün kemale,
Erişip geldiler Hacı Bektaş.

İnsanlık yoluna doğru git diye,
Yolcu isen menziline yet diye,
Gerçek dostta niyaz ibadet diye,
Sarışıp geldiler Hacı Bektaş.

Kul İrfanım arınmışlar keminden,
Pirimin nefesi aşkın deminden,
El-ele hakka kırklar deminden,
Örüşüp geldiler Hacı Bektaş.
(Alevi-Bektaşî şairleri, seh, 150-151)

İLİMİZ

Gökte uçan bölük bölük turnalar,
Yok mu sizin meskeniniz iliniz,
Mevlâ'yı seversen arzıhal eyle,
Uğrar ise dost iline yolunuz.

Coşkun sular gibi çağlayamadım,
Gitti kömür gözlüm eyleyemedim,
Elden ar ettim de ağlayamadım,
Çöllere oldu meskenimiz ilimiz.

İrfanî der daldan üzüldü,
Ak gerdana çifte benler düzüldü,

Ta ezelden takdir böyle yazıldı,
Felek бүktü kemendimiz belimiz.

(Doğan Kaya)

KULUNDUR SENİN

Bir şuh-i canana meyil vereli,
Görenler der gene aklı zaildir,
Kendini bilmezler zemmeyle beni,
Hiç demezler bir Türkmen'e maildir.

Beni derde saldı o kaşı keman,
İsterim nûş edem vermedi aman,
Derler can evinde ol huri qılman,
Gamzeleri cellât gözü haildir.

Meftunu olalı o vefasızın,
Daim kastındadır bu şirin canın,
Bu Sefil **İrfanî** kulundur senin,
Yüz çevirmez her ne dersin kaildir.

(Doğan Kaya)

OLMADI

Gezer iken derde düştüm qaziler,
Şu benim derdimden bilen olmadı,
Meğer Hak'tan imiş kara yazılar,
Ağlarım gözyaşım silen olmadı.

Nice aklım fikrim gitmesin yada,
Günden güne oldu hicrim ziyade,

Dediler cananım dil verdi yada,
Belki gerçek oldu yalan olmadı.

Benim qayretimi çekmedi eller,
Çeşmin katresinde cuş verir seller,
Kesildi haberler bağlandı yollar,
Dost köyüne gidip gelen olmadı.

Kesilemez oldu aşkı narımın,
Tesiri elbette arttı zarımın,
Kendi lisanında nazlı yarımın,
Bir teselli haber alan olmadı.

İrfanî okuyor esma müsemma,
Gene bulunmuyor derdine deva,
Aşka düşüp sevda çeken çok ama,
Bencileyin rüsva olan olmadı.

(Doğan Kaya)

UYANAMADIK

Azizim ne derin uyku var bizde,
El uyandı bizler uyanamadık.,
Her bahar fidanda açan filizde,
Gül uyandı bziler uyanamadık.

Uyku bizim derdimizi üretti,
Şiddet ile cehaleti yarattı,
Gelen aylar giden ayı arattı,
.... uyandı bizler uyanamadık.

Kaba güç çoğaldı kavgalı kanlı,
Sözlerim gerçektir doğrudan yanlı,
Aydın toplumlarda can olan canlı,
Kul uyandı bziler uyanamadık.

Uyananın menzilini aldığı,
Arayıp derdine çare bulduğu,
İlimle Merihe gidip geldiği,
Yol uyandı bizler uyanamadık.

Kul İrfanim çağ yolunun izinde,
Yürüyenin uyku kalmaz gözünde,
Ozanların uyarıcı sazında,
Tel uyandı bizler uyanamadık.
(Alevi-Bektaşî şairleri, seh. 151)

YETİŞ

Derdimin dermanı yarem ilacı,
Medet bu dert beni almadan yetiş,
Yetişir ağlattın bu ben muhtacı,
Derdimiz sad-hezar olmadan yetiş.

Kurudu damarda ilikte kanım,
Hicr ile yanarım nare giryanım,
Vadem erişmeden çıkmadan canım,
Ecel peymanesi dolmadan yetiş.

Elbet böyle olur takdirin işi,
Akıttı didemden kan ile yaşı,
Aldı **İrfanî**'yi aşkın ateşi,

Hasret kıyanmete kalmadan yetiş.

Doğan Kaya, Alevi-Bektaşî şairleri, säh. 148-deki şiirle aynıdır.

Doğan Kaya. Sivas aşıkları,

Qeyd: Doğan Kaya İrfanilerle bağı sorğumuza yazdığı cava-bı da buraya elave etmeyi münasib saydıq. “Eli müellim, İrfaniler konusu biraz çetindi. Çünkü Gürünlü İrfanî ile Doğulu İrfanî'nin bazı şiirleri birbirine karışmış. Gürünlü İrfanî'ye ait bir cönk, rahmetli Prof. Dr. Kaya Bilgegil'de idi. Rahmete gittikten sonra o cönk hanımına kaldı. Arkadaşımız Sabri Koz o cönkü görmüş ve almak istemiş. Çok para istemişler o da alamamış. Şimdi eğer satmadıysa o cönk Bilgegil'in hanımında duruyor. Cönk elimize geçse bütün mesele hallolacak, hangi şiir kime ait belli olacak. Gürünlü Muhammed Sezai Alpay (Layıkî) (1892-1950) İrfanî'nin nevesidir. Layıkî'nin oğlu, Hakkı Cengiz Alpay (1922-1991) kuvvetli bir şairdir. Şair Emin Alpay (1949-) ile Şair Şahin Alpay (Hilalî) (1943-) de İrfanî'nin sülalesindendir.

Yunus Zeyrek'in sözünü ettiği Çıldır'daki şairler hakkında bil-gim yok. Benim görüşüme göre o şairler Doğulu İrfanî'nin nevele-ridir”.

ÇORUMLU (DODURGALI) İRFANİ

Abdullah Ercan yazır: “Çorumun Osmancık ilçesine bağlı Mehmet Dede Tekkesi köyündendir. 19. yy. da yaşadı. Halk şairidir. Şiirlerinin İrfani mahlasıyla yazdı. Güçlü bir şiir tekniği vardır. Bir inanç sisteminin kimi öğelerini açıklayan Türkçe ve Arapça deyimleri, özdeyişleri kullanış biçiminde oldukça iyi bir öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır. Koşmalarında kusursuz bir şiir dili, güçlü bir anlatım tarzı vardır”. (14. yüzyıldan günümüze Çorum şairleri, İstanbul. Yayınlayan: Hitit Festivali Komitesi Çorum, 1991, sah. 169-171)

Alevi-Bektaşî şairleri kitabı yazır: “Doğum yeri, yaşamı, asıl adı ve eğitimine ilişkin kesin bir bilgi yoktur. Büyük bir ihtimalle 1800’li yıllarda Osmancık’ın (Sonradan Dodurga’ya bağlanan) Mehmet Dede Tekke köyünde yaşadı.

Aşık edebiyatında, özellikle Alevi-Bektaşî geleneğinde “İrfani” adının-mahlasının yaygın olarak kullanması nedeniyle birçok karışıklık ortaya çıkmaktadır. Anadolu ve ya Balkanlarda bulunan bazı Alevi-Bektaşî yazmalarında bu tür şiir örnekleriyle karşılaşilmektedir.

Amasya, Çorum, Merzifon yörelerindeki zakırlerce bilinen Mehmet Dede Ocağına bağlı olan İrfani’nin şiirleri değişik gazete, dergi ve araştırmalarda aktarıldı...

Dodurgalı İrfani’nin nerede öldüğü ve nerede toprağa verildiğine ilişkin herhanki bilgi yoktur”. (**Alevi-Bektaşî şairleri, seh. 142**)

BU İŞE

Adi kötü dese kusura kalmam,
Hak olmuş özümü benliğe salmam.
Dünyayı bir pula verseler almam,
Kanaat tacını vurmuşam başa.

Gerçek olan yola koymuşam seri,
Kimi serseri der, kimisi deli,
Şu yalan dünyadan olmuşum beri,
Ar namus şişesini çalmışam taş.

Bundan sonra melamettir işimiz,
Gözümüzden aktı kanlı yaşımız,
Şu alemde bulamadık eşimiz,
Çok musibet gelir belalı başa.

Urfanim der sadıklara aşk olsun,
Dillerim Allah'dan çileler dolsun,
Üçler, beşler, kırklar, yediler gelsin,
Ta ezelden kail oldum bu işe.

Sivasdaki Cumhuriyet Üniversitesinin Doç.Dr. Doğan Kanyan'ın <https://www.turkudostlari.net/soz.asp?turku=5203> sayıdan alıp göndirdiyi şiir “Çorumlu Halk Ozanları” (Hüseyin Çırakman, Alev Yayınevi, Birinci Basım: Mart 1992, s.234) kitabında nêşr olunmuşdur.

ÇIKAR

Gizli aşka düşüp sevda çekenler,
Elbet onlar bir gün ayana çıkar,
Çek gönül bir zaman derdi-mihneti,
Bilmem bunun sonu ne yana çıkar.

Kaşlarının benzer hilale yayı,
Cemalin andırır bedirden ayı,
Sarsalar çar köşeyi dünyayı,
Ancak böyle güzel bir tane çıkar.

Böyle imiş bize takdirin işi,
Akıttım gözümde kan ile yaşı,
Sardı İrfaniyi aşkın ateşi,
Bu sevdanın yolu hicara çıkar.
(Alevi-Bektaşî şairleri, s h. 143)

DEDİM

Bir güzelin sevdası var başımda,
Buna nasıl dayanır bu can dedim.
Gündüz hayalimde, gec  d ş mda
Onulmaz bu yarım bir zaman dedim.

Kırk çiçekten kırk cins ilaç derilse,
Yarelerim tımar görüp sarılsa,
Aflatun sa alsa, Lokman dirilse,
Diner mi ba rımdan akan kan dedim.

O zalim aklımı başımdan aldı,

Başımı taşlardan taşlara çaldı,.
Sonunda üstüme bir sultan oldu,
Fermanına uydum elaman dedim.

Dalmışım, İrfani aşkın gölüne,
Kul köleyim zülfünün teline,.
Meğer ben düşmüşüm kafir eline,
Bilmedim ben ona Müslüman dedim.

**Ercan Abdullah seh. 169, Alevi-Bektaşî şairleri kitabının
143 səhifəsində çap olunmuş şeirle aynıdır.**

PİRİMİZ VAR

Güttüğümüz Hak erenler yoludur,
Ta ezelden bizim desturumuz var,
El ele el Hakka varır bellidir,
Muhammet Aliden düsturumuz var.

Menarefe hakkın yolu demişiz¹⁷,
Biz la feta illa Ali demişiz¹⁸,
Evlad-ı resule beli demişiz,
On iki İmamdan bir nurumuz var.

Her şeyde gerçekten nişan ararız,
Edeb haya ilim irfan ararız,
Tefrika bilmeyiz insan ararız,
Güruh-i naciyyiz umurumuz var.

¹⁷ Mən arəf nəfsə fakat arifə Rəbbə: “Kəndini bilən Tanrıyı bilir”

¹⁸ La fəta illa Ali la seyfa illa zülfükar: “Ali gibi yiğit, Zülfikar gibi kılıç yoktur”

Demi ile devranına hu deriz,
Kırklar meclisinden gelir geçeriz,
Atalardan kaldı dolu içeriz,
İrfani hünkardan bir pirimiz var.

Ercan Abdullah seh. 170-171, Alevi-Bektaşî şairleri, seh. 144.

TAŞIM VAR

Gitme yarım bir mevlayı seversen,
Eylen gülüm, sana bir deyişim var,
Aklım, fikrim birbirine karıştı,
Yine bu gün efkarlıyım cuşum var.

Halimi arz edem gonca fidana,
Mevlayı severse girmesin kana,
Aşk bir yana çeker, sevda bir yana,
Ben de bilmem ne belalı başım var.

İrfani der pek perişan şu halim,
Cevrini çekmeye yoktur mecalim,
Dar vakitte eyvah kırdılar dalım,
Halden anlamaz bir bağı taşıım var.
(Alevi-Bektaşî şairleri, seh. 144)

SUNGURLU İRFANİ

1929-1968. Sungurlunun Kemallı köyünde doğdu. Asıl adı Gazi Sarısakaldır. İlkokulu köyünde okudu.

Aşıklık geleneği ve deyişle küçük yaşlarda ilgilenmeye başladı. Bağlamasını, aileleri birbirleriyle keçinememesine karşın bir hüsumete tepki olarak iyi arkadaş olduğu Aşık Yarebülbüle (1936) hediye etti.

Aşık İrfani gençliğinde Alevi-Bektaşî inancını benimseyerek Hacı Bektaş dergahını ziyarette gitti. Daha sonra da Çelebileri kendine mürşit kabul etti. İlk dönemlerde Yarebülbulün bağlaması eşliğinde cemlerde deyişler okudu, ancak kendisi bağlama çalmadı.

Dönem dönem Merzifon ve çevresindeki dostlarına giden İrfani, orada meclislere katıldı. Halil Öztopraktan (1892-1967) Davut Sulariye (1925-1985) bir çok aşıkla görüştü ve deyişmelerde bulundu.

Samsunda deniz kenarında bankda ölü olarak bulundu. Ölüm nedeni anlaşılmayan Aşık İrfani Samsunda toprağa verildi.

Sungurlu İrfaniye ilişkin Ali Nail Ulusoy tarafından hazırlanan “Ali Raif Ulusoy ile Aşık İrfani(2013) adlı bir kitap bulunmaktadır. (Alevi-Bektaşî şairleri, s. 152)

ADULAR KEM DESE

Adular kem dese kusura kalmam,
Gayrı bakmam öyle göz ile kaşa,
Dünyayı bir pula versilir almam,
Kanaat tacını vurmuşam başa.

Kerbala yoluna koymuşam seri,
Gfe-ş dünyadan olmuşum seri
Kimisi der deli, kimisi serseri,
Ar namus şişesin çalmışam taş.

Senden sonra melamettir işimiz,
Didemizden akıtırız yaşımız,
Bu alemde bulamadık eşimiz,
Çok müsibetler gelir belalı baş.

Dostun cefasını sefa bilmişiz,
Tekdiri hudaya kail olmuşuz,
Erenler şahına ikrar vermişiz,
Zahit dara çekse dönmesem haşa.

İrfani'yem sadıklara aşk olsun,
Dilerim Allahtan çileler dolsun,
Üçler, beşler, kırklar, yediler gelsin,
Ta ezelden kail olduk bu işe.

(Alevi-Bektaşî şairleri, sâh. 153)

ÇIKTI

Gel deli gönül üzülme,
Boş yorulup haydan çıktı,
Şu faniyi baki bilme,
Ecel oku yaydan çıktı.

Ecelin oku ermeden,
Varup sineni delmeden,
Öldür nefsini ölmeden,
Gir savaşa, meydan çıktı.

Ölüm haktır haktır dersin,
Gaflet basar geri korsun,
Aç gözünü sen de ersin,
Bu saadet paydan çıktı.

Zalimdir nesin çerisi,
Onları basmak er işi,
Baş kaldırmaz her kişi,
Sahipkıran soydan çıktı.

Yürüdü Mehdi leşkeri,
Gaf İrfani ser askeri,
Ayan etti bu esrarı,
Bu coşkunluk meyden çıktı.

(Alevi-Bektaşî şairleri, s̄h. 153-154)

EL AMAN

Destur pirim ikrarımı yedeyim,
Ana sultan himmet eyle el aman,
Bu illerden terk-i diyar edeyim,
Ana sultan himmet eyle el aman.

Gene çöktü gam kasavet bulutu,
Aktı çeşmim yaşı seller yürüdü,
Açamadım otuz iki kilidi,
Ana sultan himmet eyle el aman.

Koyma beni anasırdı girdapta,
Savaş olur, kan dökülür bu barta,

Yol görünmez yetmiş iki hicapta,
Ana sultan himmet eyle el aman.

Bir kul olup meydanında satıldım,
Beli dedim kervanına katıldım,
Evvel ütmüş iken şimdi ütıldüm,
Ana sultan himmet eyle el aman.

İrfani'yem düştüm aşkın peşine,
Bin bela olur yorma boşuna,
Çıkamadım Kafdağının başına,
Ana sultan himmet eyle el aman.
(Alevi-Bektaşî şairleri, s h. 154)

GEL TALİP

Gel talip biçare düşme gaflete,
Beyhude yabanda gezmedi ise,
Sorusuz hesapsız geçen sıratı,
Hakikat abdestin bozmadı isen.

Hakikatte gerçekleri överler,
Güzel olanları elbet severler,
Suçluları  elik ile döverler,
Defterine hile yazmadı ise.

Hile ile hak sevilmez dediler,
Hile ile hakkı seven ad ler,
Birlik lokmasını kimler yediler,
Yorulup yolundan azmadı isen.

İrfani'm der ikrar verdim Veli'ye,
Gümanım yok şek getirmem Ali'ye,
Meftun oldum destindeki doluya,
Levhi kaleminle yazmadı isen.
(Alevi-Bektaşî şairleri, säh. 154-155)

GELDİM

Tabibim var muaneci,
Ondan böyle ele geldim,.
Ondadır dertler ilacı,
Hal içinde hale geldim.

Bilirim günah çok bende,
Her dertlere derman sende,
Kimim var ki gidem kande,
Yolcu idim yola geldim.

Müstehak oldum sitem et,
Ben kulunum pazara tut,
Dile öldür ya azat et,
Çeşmim yaşın sile geldim.

İrfaniyem naçar derler,
Dünyadan tez göçer derler,
Kanatlanır uçar derler,
Bülbül idim gülö geldim.
(Alevi-Bektaşî şairleri, säh. 155)

GÖNÜL ARZ EYLEDİ

Gönül arz eyledi kısmet getirdi,
Hey erenler bizi salın ellere,
Şu gamlı gönlümüz şaduman oldu,
Kurban olam hatır soran dillere.

Bu cömert gönlünüz açık eliniz,
İbrahim Halile benzer haliniz,.
Dost yoluna sebil olmuş varınız,
Hak muhtaç etmesin sizi ellere.

Gariplerin hallerinden bildiniz,
Dersiniz Hızırdanmı aldınız,
Bizi aşkın deryasına saldınız,
Dü çeşmimden akan kanlı sellere.

Gayretiniz Şah-ı Merdan gayreti,
Gayretkeş olanın edilir methi,
Sohbetiniz kaf İrfani sohbeti,
Bülbülü kondurduk gonca güllere.
(Alevi-Bektaşî şairleri, seh. 156)

NE DERSE DESİN

Muhabbet bağının gülü açıldı,
Varsın kelp rakipler ne derse desin,
Pir elinden dolu bade içildi,
Varsın kep rakipler ne derse desin.

Gerçekler başına gelir bu haller,
Adın ırmağında akıyor ballar,
Rıdvan bahçesinde açılmış güller,
Varsın kelp rakipler ne derse desin.

Onulmaz çaresi bir derde düştük
Çilesine sitemine alıştık.
Ehl-i beytin katarına karıştık,
Varsın kelp rakipler ne derse desin.

Sultan destur verdi meydana geçtik,
İrfnim der Kerbalede kan saçtık,
Ezel bölüşüp de biz size düştük,
Varsın kelp rakipler ne derse desin.
(Alevi-Bektaşî şairleri, seh. 156)

ANAMURLU İRFANİ

Sivasdakı Cümhuriyyət Universitetinin Doç.Dr. Doğan Kaya İrfanilər haqqında kitab hazırladığımı bildirdi. Bu işdə mənə çox köməyi dəymişdi, kitablardan, qəzet və jurnallardan İrfanilər haqqında olan yazıların surətini göndərmişdi. Ən sonda da aşağıdakı saytı göndərirdi. Mən də Anamurlu İrfani haqqında bilgilər əsasında kiçik bir tanıtma yazdım. Lakin şeirlərin orfoqrafiyasını və izahları olduğu kimi saxladım. Saytda şeirlər ərəb rəqəmlərinin sırası ilə işarələnmişdi. Kitabdakı əvvəlki şeirlərin düzlülüş qaydalarına uyğun gəlsin deyə biz onların qafiyələrindən başlıq secdik və əlifba sırasına uyğun düzdük.

<http://www.anamurunesi.com/kultur/unluler/Irfani.htm>

Anamurlu İrfani kimi tanınan aşığın əsil adını bilən yoxdur. Saytı hazırlayanların fikrinə görə aşiq ilçənin Gölgeli kəndindəndir. Anamur Mersin ilinə bağlı bir ilçədir. Adı Yunanca Ανεμούριον = *Anemourion* (yel dəyirmanı) sözündən alınmışdır.

Müəlliflərə görə bölgədə Orhan və ya İrfan adı Urfan-Orfan kimi deyilir. Bu şərh o qədər də inandırıcı görünmür. Çünki aşiq ləqəbini haradan aldığını belə açıqlayır: “İrfani’yim daldım irfan gölüne.”

Bəzi qaynaqlarda aşığın 1840-1894-cü illərdə, Anamur ilçə valiliyinin 1967-ci ildə çap etdirdiyi “İlik”də isə 1839-1871-ci illərdə yaşadığı yazılır. Adı, atasının adı dəqiq bilinməyən birisinin doğum və ölüm tarixini belə dəqiq söyləmək mümkün deyil. Çünki əldə elə bir ciddi qaynaq yoxdur. Şeirlərinin 19-cu yüzildə yazılmış cümlələrdə olması 18-19-cu yüzillərdə yaşadığı fikrini daha ağlabatan edir.

Aşığın Toros dağlarından və yörüklərin yaşamından bəhs edən şeirləri var. Saytı hazırlayanların yazdığına görə bölgənin sakinləri aşığın bəzi şeirləri toylarda, şənliklərdə musiqi ilə

oxuyaraq oynayırlar. Musiqi sədaları altında oxuyub oynayarkən oxunan şeirlərə nümunə kimi aşağıdakıları veriblər.

Varın söyleyin İrfaniye de,
Yârin övmesin... Yar yar yaar...
Tarasın zülfünü de, yere değmesin.
Ömrüm, a guzum...Yar yandım, aman.

Uzak yoldan geldim de,
Gayet yorgunum, yar yar yaar...
Yorgun değilim de, kaşlarına vurgunum,
Ömrüm, a guzum...Yar yandım, aman.

Düz bas kunduranı da,
Yer incinmesin... Yar, yar, yaar...
Ömrüm, a guzum...Sevmişim, aman,
Ömrüm, a guzum...Yar yandım, aman.

Saytı hazırlayanların verdiyi bilgiyə görə “Çekemem gönül” şeiri İçel Valiliyi Yayımının “İçel il yillığı” kitabının (1967) 79-cu səhifəsindən, qalan şeirlər isə İçel Valiliyi Yayımının “İçelli halk ozanları” kitabının(1997, hazırlayan Doğan Atlay) 56–83 səhifələrindən alındığı göstərilə də “Gül alır” və “Yavaş-yavaş” qoşmalarının alındığı qaynaq göstərilməyib.

GƏRAYLILAR

ALLAHIM

İnip, gelip bir ummana,
Ayrılıktır yol, Allahım!
Eksik deęil başımızdan,
Türlü türlü hal, Allahım!

Koç yiğitler alır, satır(8),
Aramızdan kalkmış hatır,
Ya yarimi bura getir,
Ya ben o'ra(9) sal, Allahım!

Sular akar İl ırmaktan
İy'lik akar(10) on parmaktan,
Öldüm yare yalvarmaktan,
Kurtar canım, al Allahım!

Yiğit idim, koçak gibi,
Keskin idim, bıçak gibi,
Vakti geçmiş çiçek gibi,
Sarardım soldum, Allahım!

İncili serpuş giyerler,
Tatlı cana kıyarlar,
Bir yar sevsem duyarlar,
Arif olmuş, el Allahım!

DURUR

Üç güzele selam verdim,
Selamımı alıp durur.
Ben seni candan sevdim,
Cümle alem bilip durur.

Evlerinin önü bostan,
Selam geldi nazlı dosttan,
Siyah perçem çıkmış festen,
Bak efendim, deyip durur.

Evlerinin önü harman,
Şeftalisi derde derman,
Ak göğsün üstünde ferman,
Ok efendim, deyip durur.

Bir mercan, bir inci,
Aslında severler genci,
Koynunda narı, turuncu,
Em efendim, deyip durur.

İbrişim kuşak belinde,
Cevahir kelim dilinde,
Süzülmüş bade elinde,
İç efendim, deyip durur.

İbrişim kuşak kuşanır,
Saçağı yere döşenir,
Uçkur çezmeye üşenir,
Çöz efendim, deyip durur.

NAZLANI NAZLANI

Dostun bahçesine girdim,
Tomurcuk güllerim girdim.
El göğüste selam verdim,
Alır nazlanı nazlanı.

Soyunsam girsem koynuna,
Hiç ölüm gelmez aynıma,
Beyaz kollarını boynuma,
Dolar nazlanı nazlanı.

Benim sevdiğim merdane,
Dilberler içinde bir dane,
Siyah zülfünü gerdane,
Döker nazlanı nazlanı.

OLDU

Akar gözlerimin yaşı,
Silinmez bir zaman oldu,
Kılıçlar fisebilullah,
Çalınmaz bir zaman oldu.

Cemaat gelip camiye,
Girip cami içine,
Cemaatle vakti Cuma,
Kılınmaz bir zaman oldu.

Diyarın fitnessi galip,
Kamus dünyayı alıp,

Tahsile ilme talip,
Bulunmaz bir zaman oldu.

Bakıp gördüm cihan halkın,
Eder yoktur dini talkın,
Kanun örf ile salgın(13),
Salınmaz bir zaman oldu,

Gerek zahit(14), gerek facir(15),
Bu dünya malını mucir(16),
Derunu ahrete acır,
Bulunmaz bir zaman oldu.

Okur ayatı Kuran'ı,
Senin hakkında üryani,
Eder sefil İrfani,
Bilinmez bir zaman oldu.

ŞİMDİ

Telli durnam kak(3), gidelim,
Yollar çimeç bağlar şimdi.
Sarı çiçek, mor menevşe,
Giyer bizim dağlar, şimdi.

Aşkın dolusun içtim,
Ne yaman bir derde düştüm,
Şu yerlerde çok eğleştim,
Kara gözlüm ağlar şimdi.

Okundu yeni nağmeler,

Bir gam geldi bağrım deler,
Dost, koynundaki memeler,
Emilecek, çağlar şimdi.

Yaylaları çakıl taşlı,
Güzelleri hilal kaşlı,
Arap atlı, eli kuşlu,
Gezer bizim beğler şimdi.

Gene bir gam geldi, tuttu.
Gurbet elin cevri yetti,
Ölen öldü, kalan getti,
Sağlar yolum gözler şimdi

QOŞMALAR

ALDI GETTİ

Bugün ben hubların şahını gördüm,
Olanca aklım ol aldı getti,
Yüzbin cefa ile ele geçirdim,
Yari ben büyüttüm, el aldı getti.

Yüzbin cefa çektim, bir daha gerek,
Akıbet, aşk bizi eyledi helak,
Beni bana komaz o kahpe felek,
Ağladım, cihanı sel aldı getti,

Şu yalan dünyaya geldim gezmeye,

Kast ettiler canı tenden üzmeye,
Garip İrfani'nin kabrin kazmaya,
Felek kazma, kürek, bel aldı getti.

AYRILDIM

Aşağıdan gelen Urum goyunu,
Selviye benzettim yarın boyunu.
Huri midir bilemedim soyunu,
Ayşa derler, ben bir kıزدan ayrıldım.

Keten gömlek giyer, etek dizinde,
Arzumanım kandı ala gözünde,
Böyle güzelm'olur Türkmen kızında,
Ayşa derler, ben bir kıزدan ayrıldım.

Keten gömlek gelir önü dilmeli,
Delmesinin üstü böyle olmalı,
Aramalı ona bir eş bulmalı,
Ayşa derler, ben bir kıزدan ayrıldım.

BENİ

Nice tan etmeyim ey gönül sana,
Eyledin acaib divane beni.
Sen de bencileyin yanasın böyle,
Sen düşürdün şem'a pervane beni.

Tanımadım gülü gülşen içinde,
Arif geçinirken ifan içinde,
Kimsede bulmadım insan içinde,

Müptela eyledin Türkmane beni.

Başıma getirdin türlü felaket,
Günbegün çektirdin bana nedamet,
Halk içinde kıldın rüsvay melamet,
Akıbet indirdin zindane beni.

İrfani'm eder sana bir ışmar,
Seversen ey gönül bir vefalı yar,
Yoktur sende sabra karar o'nda ar,
Düşürdün onulmaz hicrane beni.

ÇEKEMEM GÖNÜL

Sen bir bezirgansın, konar, göçersin,
Konduğun pınarın suyun içersin,
Cura şahin gibi yüksel uçarsın,
Ben senin cevrim çökemem gönül,

Kara bulut gibi göğe ağarsın,
Sulu sepken gibi yere yağarsın,
Nerde güzel görsem boynun eğersin,
Ben senin cevrim çökemem gönül,

Her nereye varsan birin bulursun,
Adını sormadan meyil veririsin,
Demedim mi sana pişman olursun,
Akıbet sözüme geldin mi gönül.

İrfani der ki bu böyle olmaz,
Güzelin ettiğin düşmanlar etmez,

Gönlüne zincirle bağlasan tutmaz,
Demir halkaları kırarsın gönül.

DARGINDIR

Yatamadım kasavetten, firaktan
Aşk ateşi çıkmaz oldu yürekten.
Dediler ki yarin gelmiş iraktan,
Değme yatsın, uykusuzdur
yorgundur.

Dostun bunarları çağlayıp akar,
Dudusu, kumrusu şad olup öter,
Kapı sövesine(12) yaslanmış bakar,
Değme baksın, o yar bize vurgundur.

Gurbet ele gettim, amma gelmeye,
Arayıpta nazlı yari bulmaya,
Almış hançerini beni vurmaya,
Değme, vursun o yar bize dargındır.

DARILIR M'OLA

Sabahtan uğradım ben bir güzele,
Bir kelam söylesem darılır m'ola.
Dellal olsam dokuz kaza Bozok'a,
Sencileyin güzel bulunur m'ola.

Memeleri dönmüş nara, turunca,
Titriyorum, ben o yari görünce,
Benim yarım bir şeftali verince,

Cennetin kapısı açılır m'ola.

Usuldur boyun da, incedir belin,
Dududan, kumrudan, tatlıdır dilin,
Başına sokunmuş bir tutam gülün,
Acep, bir el vursam darılır m'ola.

Vardım gördüm zülüflerin düzeltir,
Yarım gelir deyi yollar gözetir,
Yarin yanakları gülden tazedir,
El uzatıp dersem darılır m'ola.

DEDİM

Eflatun dirilip, Lokman sağ olsa,
O gelmez buraya, her zaman dedim.
Eğer bu derdime çare kalırsa,
Nice kimselere el aman dedim.

Yüzü kara olsun bilmem ne yarmış,
Meğer bu sevdadan bihabarmış,
Cevri çok insafı yok bi vefaymış,
Niçin ben ona da Mihriban dedim.

Aya benzetmiştim ol hüsn-ü vechin,
Gerdana dökülen tellerin senin,
Şu benim çektiğim hep senin derdin,
Hak-i yeksan işte sana can dedim.

İrfani'yim daldım irfan gölüne,
Eremedim güzellerin seyrine,

İtimat eyledim ruy-u diline,
Meğer kafir imiş, Müslüman dedim.

DIYEMEZ

Ah neyleyim, zalım nakas elinden,
Şu dünya varını elden koyamaz.
Gece, gündüz dünya deyi çalışır,
Ömrü geçer, hikmet nedir bilemez.

Görürmüsün bencil adam halini,
Varıp tutmaz bir düşkünün elini,
Kazanıp, kazanıp yemez malını,
Ele nasip olur, kendi yiyemez.

Sağlığında tevhit destan nesine,
Öldüğünde muhtaç olur Yasin'e,
Alırlar giderler makberesine(19),
Kalı benim malım, mülküm diyemez.

DURMASIN

Gurbet elde kimsem yoktur ağlaya,
Yavrum yoktur benim gönlüm eğleye.
Ala karlı, mor sümbülü yaylaya,
Güzelleri sökün etti Sılanın.

Benden selam edin benli dilbere,
Gelip de karşımda gülüp durmasın,
Ben güzel önmekten(11) bıkip usandım,
Haftada selamın salıp durmasın.

Güzel, gel senin ile yoktur pazarım,
Kaşın arsında kaldı nazarım,
Yol üstüne koyman benim mezarım,
Yar gelip gittikçe dönüp durmasın.

O yarin gerdanı gümüşten aktır,
Aradım cihanı akranı yoktur,
Hey kız göğsüne düğmeler diktir,
Esen sabah yeli değip durmasın.

Birinci bəndin sonundakı “Güzelleri sökün etti Sılanın” misrası yanlışdır. Görünür “Sılanın” qoşmasının variantlarından birində olmuşdur. Çünki bu şerin rədiffi Sılanın deyil durmasıdır-Ə.Ş.

GELDİ

Aklım gitti, kız güzüne baktıkça,
Dilberim yanağı gül oldu, geldi.
Leblerin ağzıma alıp emdikçe,
Dudağın lezzeti bal oldu, geldi.

Sevdiğim, hicabı aradan kaldır,
Ağlatma, bendeni murada erdir,
Gel sinem tahtına sultan ol, otur,
Rakipler çıkmağa tol oldu, geldi.

Bu güzellik sana kalmış atadan,
Böyle güzel hiç doğmamış anadan,
Yavrum seni hak saklasın hatadan,
Gönül bir sultana kul oldu, geldi.

GELDİN

Nezaketli yarım, ser beraberim,
Ey benim cananım, yar sefa geldin.
Sırmalı perçemlim, bülbül avazlım,
Kekili reyhanım, yar sefa geldin.

Dudu, kumru dilim, tavusum, bazım,
Şahinim, şahbazım, bağ-ı Şiraz'ım,
Ufacık sülünüm, ördeğim, kazım,
Üşküfi terlanım, yar sefa geldin.

Kolları salıncak, kaddi sürahim,
Mihrabım, minberim, hem kıblegahım,
Gamzeleri elmas, çeşm-i siyahım,
Kaşları kemanım, yar sefa geldin.

İrfani dinle, gel fetl-i dehanım,
Çifte şükufetli taze gülşahım,
Nerde benim kömür gözlü sultanım,
Efendim, sultanım, yar sefa geldin.

GELDİN Mİ

Çoktan beri intizarın çektiğim,
Eşim, dostum, musahibim geldin mi?
Mecnun oldum, dağ başını beklerim,
Mecnun'a teselli veren geldin mi?

Kırağı değmiş, yaprağını soldurmuş,
Yad el değmiş, gonca gülün yoldurmuş,

Yavru bizden muhabbetin kaldırmış,
Yad ellere meyil veren geldin mi?

Götürün turnalar yarime selam,
Belki vadem yete burada kalam,
Göz yaşı mürekkep, kirplikler kalem,
Ayrılık namesin yazan geldin mi?

İrfani der, zülüflerin düzgündür,
Yavru ile muhabbetim bozgundur,
O sebepten yarelerim azgındır,
Yaremin melhemini vuran geldin mi?

GETTİ

Bir küçücük nevrestenin elinden,
Olanca aklımız hep zaya getti.
Gece gündüz edasından, nazından,
Ömrüm sermayesi efvaya getti.

Size kurban olam gökte melekler,
Siyah zülfü mah yüzünde kelepler,
Küçücükten verdiceğim emekler,
Görmedim vefasın hebaya getti.

Benden selam olsun nazlı yarime,
Dahi gelsin baksın benim halime,
İrfani cehdetsin dostun yoluna,
Desin Mecnun'dur Leyla'ya getti.

GÖNÜL

Sen bir bezirgansın konar, göçersin,
Konduğun pınarın suyun içersin.
Cura şahin gibi yüksel uçarsın,
Ben senin cevrimin çekemem gönül,

Kara bulut gibi göğe ağarsın,
Sulu sepken gibi yere yağarsın,
Nerde güzel görsem boynun eğersin,
Ben senin cevrimin çekemem gönül.

Her nereye varsan birin bulursun,
Adını sormadan meyil veririsin,
Demedim mi sana pişman olursun,
Akıbet sözümde geldin mi gönül.

İrfani der ki, bu böyle olmaz,
Güzelin ettiğin düşmanlar etmez,
Gönlüne zincirle bağlasan tutmaz,
Demir halkaları kırarsın gönül.

GÜL ALIR

Evvel bahar yaz ayları doğanda
Kızılırmak yalısından sel alır
İki dilber bir araya gelende
Kız oğlana nergiz verir gül alır

Her cefası bana mıdır feleğin
Hak yanında kabul olsun dileğin

Pek salınma yeşil donlu meleğim
El ariftir gezişinden hil'alır

GÜZEL

Yazıp arzı hali yare sunmuşum,
İçip aşkın şerbetini kanmışım.
Pervaneler gibi nare yanmışım,
Serimi koymuşum meydane güzel.

A kuzum, güzelsin kıymetin bildir,
Cevr ile cefayı aradan kaldır,
Beni çok ağlattın, bir kere güldür.
Yetmez mi ettiğin şahane güzel.

Bu dünyadan giden bir dahi gelmez,
Belli ki kötülüğün âlâsı olmaz,
Bu gençlik, güzellik sana da kalmaz
Heman sen mi geldin cihana güzel.

GÜZELDİR

Gene geldi Mut'un baharı, yazı,
Baharda açılan gülü güzeldir.
Bağrıma kar etti Fatma'nın sözü,
Iğranan gerdanın, teli güzeldir.

Fatma'm gelmiş, de soyunu doldurur,
Meryem gelmiş, güzelliğin bildirir,
Rahma'nın bakışı adam öldürür,
Sarmaya cennet'in beli güzeldir,

Şerif'i sorarsan, nazlıdır nazlı,
Ayş'a'yı sorarsan, ik'ala gözlü,
Bahçede erişmiş, bülbül avazlı,
Söyleşen kızların dili güzeldir

Şikayet edeyim kaşı karadan,
Sürelim de çıksın engel aradan,
Beni yaratmadı mı seni yaratan,
Cümlesinden cennet yolu güzeldir.

İNİLER

Yenile bir haber geldi Sıladan,
Eski derdim yaralarım yeniler.
Yitirdim kendimi, hiç bilmem noldum,
Başım ağrır, kulaklarım çiniler.

Bari hüdam nasip etse salami,
Diyarı gurbette buldum belamı,
Gayet arzuluyor gönül salami,
Ah ettikçe yüce dağlar inilier.

Bir haber gelmedi nazlı yarimden,
Söyleyemem derdimi billah arımdan,
Ateşler yakmışım kendi narımdan,
Ah ettikçe her tarafım iniler.

Garip anam, acep beni arar mı,
Gelene, geçene haber sorar mı,
Dünyada bir dahi beni görür mü,

Ah ettikçe yüce dağlar iniler.

Sağ olur da ben Sılama varırsam,
Kömür gözlüm, mah cemalin görürsem,
Yedi yıllık intizarım alırsam,
Artar ömrüm imanımız yeniler.

KALMADI

Şu dünya fanidir, fani dünyadır,
Ta sonunda bir insana kalmadı.
İskender Dara'dan alır haracı,
Geçti devran, o sultama kalmadı.

Mü'min olan sürer zevk ile safa,
Günahkar kullara çok olur cefa,
Hüküm yetirdi ol Kaf'tan Kaf'a,
Mülk-ü ebed Süleyman'a kalmadı.

Acep bana dahi neler olacak,
Evvel ağlayıpta sonra gülecek,
İrfani der, dünya kime kalacak,
Kırk vezirli Nuşirevan'a kalmadı.

OLUR

Kızları gördükçe bir sevdaya erenler,
Bir gün olur bir acaip hal olur.
Bir kız hemen on yaşına girince,
Açılmadık bir tomurcuk gül olur.
On birinde mah yüzüne bakılır,

On ikide kızın kahrı çekilir,
On üçünde al gül olur açılır,
On dördünde her bir yanı bal olur.

On beşinde sevda düşer başına,
On atlıda yadlar girer düşüne,
On yedide gezer kendi başına,
Çok sallama zülüfleri yel alır.

On sekizde gayet yüksekten uçar,
On dokuzda gözlerinden kan saçar,
Yiğirmide sevdiğinden vaz geçer,
En sonunda bir kötüye kul olur.

Sabahtan, seherden inerler düze,
Kınalı parmağı, sürmeli göze,
Çok heves etmen kocamış kıza,
Ondan çeşit çeşit oyunlar olur.

OLUR MU

Bizden selam eyle, gül yüzlü yare,
Acep bizim ile yaran olurum.
Canım badı sabah, söyle dildare,
Bir gece koynumda mihman(17) olur mu?

Yurdu yakın olsa her dem varılsa,
Alsa kucağına, öpse sarılsa,
Bu muhabbet eğer baki kalırsa,
Soyunup koynumda üryan(18) olur mu?

Ko salınsın, gelsin yar otağından,
Sarılsın, emdiresin bal dudağından,
Elmas gerdanından, al yanağından,
Sulu şeftaliler ihsan olur mu?

İrfani'yim bir murada ermedim,
Tazece açılan gülün dermedim,
Kulun oldum bir vefanı görmedim,
Kuluna cevreden sultan olur mu?

SILANIN

Bahar olup, yaz ayları gelince,
Türlü çiçekleri bitti Silanın.
Lalesi, sümbülü boyun eğince,
Sarı bülbüller öttü Silanın.

İmana gel, katı zalım imana,
Biz de serimizi saldık dumana,
Yağmur yağıp, gün doğunca çimene,
Turnaları sökün etti Silanın,

Bülbül gibi söyler yarin dilleri,
Tazece açılmış gonca gülleri,
Esince sabahtan seher yelleri,
Kokusu burnuma getti Silanın.

SİLEN YOK

Hayf(4) günümü gurbet elde geçirdim,

Hasbi halım bildiren yok, bilen yok.
Hayda b lb l m  g lden u urdum,
Garip d  t m, güldüren yok, g len yok.

Gene haber geldi  e mi aladan,
Ba ım hali(5) değil dertten beladan,
Gözlerim de mektup gelmez sıladan,
Bir mektubu yazdıran yok, yazan yok.

Garipleri gurbet ele salarlar,
Bu dert beni iflah(6) etmez paralar,
G z g z oldu sinemdeki yaralar,
Ne ter(7) vurdurup deldiren yok, delen yok.

Hani benim boz dumanlı da larım,
Viran olmuş mor sümbüllü ba larım,
Bir ah etsem kanlı ya lar  a larım,
 e mim ya ın sildiren yok silen yok.

SOLAMAZ MISIN

Muhabbet namesin gönderdim sana,
Okuyup imana gelemes misin?
Behey zalim nedir bu kastın cana,
Sevdana d  t  m bilemez misin?

Sevdana d  seli bilemez oldum,
Gonca g l misali sarardım soldum,
Sevdiğim bu derdi ben senden aldım,
Bu derdime derman bulamaz mısın?

Gel efendim beni ateşe salma,
Allah'ı seversen gel ahım alma,
Ben güzelim deyi hiç mağrur olma,
Geçip bu güzellik solamaz mısın?

SORAYIM

Aşıp aşıp, karlı dağdan gelirsin,
Eğlen, durnam eğlen, haber sorayım.
Bizim elden sen ne haber bilirsin,
Eğlen, durnam eğlen, haber sorayım.

Bizim elin ırmakları akar mı,
Yaz olunca menevşeler kokar mı,
Sevdiceğim seyrangaha çıkar mı,
Eğlen, durnam eğlen, haber sorayım.

Bilmez m'oldu hiç yeşili bağların,
Eksik değil hareketi dağların,
Sevdiğimden ayrı düştüm ağlarım,
Eğlen, durnam eğlen, haber sorayım.

Hak edersin aşıkları murada,
Avcı mısın ne gezersin arada,
Sevdiğimin seyrangahı nerede,
Eğlen, durnam eğlen, haber sorayım.

ŞERİFİM

Gene bahar oldu güller açıldı,
Salın benim nazlı civan şerifim.

Mah yüzüne siyah benler saçıldı,
O siyah kaşları keman şerifim.

Yürü hey dilber ahdında durmaz,
Sarılıp sarmaşıp bir gece yatmaz,
Bana ittiğini kafirler etmez,
Yok mudur göğsünde iman şerifim.

Hakkımı almadan ben de ölürsem,
Yer altında çürüyüpte kalırsam,
Yevmi kıyamette seni bulursam,
Alırım hakkımı senden şerifim.

Aşıkların senin kapında kuldur,
Zerrece gümanın var ise bildir,
Çıkar hançerini vur beni öldür,
Suçum nedir benim, düşman şerifim.

İrfani'de bunu böyle söyledi,
İndi aşkın deryasını boyladı,
Şerif bana çok cefalar eyledi,
Gel bir gece sarılalım şerifim.

VARAYIM

Bugün çay bulanık, yarın durulmaz,
Gurbette ölenin gözü yumulmaz.
Yavrum göçün çekmiş, yolu bilinmez.
Eğil dağlar, ben sılama varayım.

Ne yatarsın bülbül bahar erişti,

Eski derdim yenisine karıştı,
Eller göçtü, sılasına kavuştu,
Eğil dağlar, ben sılama varayım.

Alamadım ayvalar, yüksek daldadır,
Felek beni günden güne aldatır,
Ananın atanın gözü yoldadır,
Eğil dağlar, ben sılama varayım.

Yükseğinde nemilnemil kar'ın var,
Engininde ala gözü yoldadır,
Şunda bir dilbere itizadım var,
Eğil dağlar, ben sılama varayım.

Başına bağlamış telli yemeni,
Gören aşıkların kalmaz imanı,
Yavrum göçün çekmiş bilmez amanı,
Eğil dağlar, ben sılama varayım.

VAR DEYİ

Şakı bülbül, şakı dağlar başında,
Benim bu ellerde gülüm var deyî.
Taze gül kokanlar farımar imiş,
Bağcelerde gonca gülüm var deyî.

Her sabah, her sabah gel geç buradan,
Selamı kelamı kesme ardan,
Beni yaratmadı mı seni yardan,
Ne mağrurlanırsın güzelim deyî.

Kaldır sunam hırkan ile, tacını,
Çeken bilir ayrılığın gücünü,
Elime ver perçemiyin ucunu,
Benim şu yerlerde elim var deyi.

Hani benim ile yeyip içtiğin,
Geçip karşımda ak göğsün açtığın,
Şimden keri kâr etmez kaçtığın,
Kız korkmaz mısın ölüm var deyi.

YANAŞTI 1

Canan bizi attı bağ arasına,
Abular birkip kırka yanaştı,
Öpem dedim, deste kekil yanağı,
Zülûf leşkerlendi tarha yanaştı,

Cananım düşürdü böyle bir dara,
Yaktı, vücudumu dönderdi nara,
Eğnime giydiğim postlar da kara,
Yaptığı külahlar kırka yanaştı.

Gözlerim, dünyayı seçmem mi desin,
Doldurup badeyi içmem mi desin,
İrfani dünyadan göçmem mi desin,
Ömür yavaş yavaş çarha yanaştı.

YANAŞTI 2

Salt el ile gittin bağ sefasına,
Cem oldu badeler, rafa yanaştı.

Öpem dedim, al yanağı gerdanı,
Zülûf perde tuttu, zuka yanaştı.

Ferhat ile Şirin, Mecnun'la Leyla,
Kurulmuş dünyanın adeti böyle,
Edersen iyilik vaktıla eyle,
Geçti nisf-ı ömrün kırka yanaştı.

Hasmın çoktur, iki yanına bakın,
Olur olmazlardan kendini sakın,
Sefil İrfani'nin göçmesi yakın,
Felek ayak ayak çarka yanaştı.

YAVAŞ- YAVAŞ

Ben bir yavru teklif ettim fakirhaneye
Bekletme sevdiğim gel yavaş yavaş
Gözümden akıttım kanlı yaşları
Zülfün teli ile sil yavaş yavaş

Sevdiğimin güzelliği sorula
Kaşları hükmeden yeri krala
Seherde sevdiğim uyanık ola
Dokunsun gerdana yel yavaş yavaş

YAYLAYA

Gidiyom sevdiğim habarın olsun,
Açılan güllerin sararsın solsun.
Yeni yar sevmişsin mübarek olsun,
Kalk, gidelim, telli turnam Urum'a.(1)

Kuru derelerin aksın çağlasın,
Çağlasında hayıtları(2) toplansın,
Ben gidince seni kimler eğlesin,
Kalk, gidelim, suna boylum vatana.

Yaz gelir de Mut çukuru yurt olur,
Sivrisinek bir alıcı kurt olur,
Ben gidersem ciğerine dert olur,
Kalk, gidelim, kömür gözlüm yaylaya.

Yaz gelir de yaylaları otlanır,
Beslenince arap atlar şahlanır,
Benden gayri cefana kim katlanır,
Kalk, gidelim, sırma saçım yaylaya.

-
- (1) Urum:İç Anadolu
 - (2) Hayıt:Sahilde dere boylarında biten yaprağı ve çiçeği güzel bakımlı bir çalı, ağaçcık
 - (3) Kak:Kalk (yöre ağzı)
 - (4) Hayf: Vah, yazık
 - (5) Hali: Boş ıssız
 - (6) İflah: Felah, kurtuluş
 - (7) Neşter: Bisturi ameliyat bıçağı
 - (8) Satır: burada Pala
 - (9) Ben o'ca: Beni oraya
 - (10) İyelik akar: İyilik aka
 - (11)Önmek:Ümitle heyecanla beklemek
 - (12) Söve:Kapıları duvara bağlayan dikine çerçeve.Yan çerçevelere eşik denir
 - (13) Salgın:Köy bütçesi için köylüden alınan vergi
 - (14) Zahit:Zühdsahibi.Dünyaya rağbet etmeyen.
 - (15) Facir:Doğru yoldan ayrılan kimse
 - (16) Mucir:İcar eden

- (17) Mihman:Sığınan, misafir
- (18) Mehveş: Ay gibi, aya benzeyen
- (19) Makber: Mezar

**İRFANİ-URFANİ-RUHANİ
HAVASININ NOT YAZILARI**

Sazda çalan: professor İlqar İmamverdiyev
Nota köçürən: professor İlqar İmamverdiyev

ÜRFANİ

ORTA PƏRDƏ KÖKÜ

I qrup			II qrup			III qrup		
Zil tellər			Dəm tellər			Bəm tellər		
1	2	3	1	2	3	1	2	3
sim	sim	sim	sim	sim	sim	sim	sim	sim

SAZ

♩ = 85

1 3 5 6

8

10

11

13

15

17

19

21

23

25

27

29

31

33

35

Gloss

37

39

41

43

45

47

49

52

54

56

58

59

61

63

65

67

Fine

Sazda çalan: Aşıq Hüseyn Saracı
Nota köçürən: Professor Təriyel Məmmədov

$\text{♩} = 132$

I

5 10 15 20 25 30 35 40

[De-dim], Ey qib - le - yi - a - ləm, [ey, ay, ba - la], ka - ni - şə - fa - qət,

45

is - tə - rəm də - di - mə [ney - lim],

[Of], də - va - lar sən - dən. Çox - la - rı mə - nim ki - mi [ey,

boy, boy, boy],

55

[Be - lə ey], is - tə - yib [din, ey] ni - cat, Bəxş o - lub [ey],

60

on - la - ra ə - ta - lar sən - dən.

65

[Ö - lü - rəm Ley - la, Ley - la, Ley - la].

70

Bəxş o - lub [ey], on - la - ra [ey],

75

ə - ta - lar sən - dən.

II

80

85

90

95

100

105

110

115
[De-dim], Ey qəd-ri bi-lin-məz, [ey,

a ba-la], lüt-fə-si a-li,

120
Sən-sən [ey], müş-kül-lə-ri [ney-lim],

125
[Of!], ey-lə-yən ha-li,

130
[Bu] Di-va-nə oğ-lu-ma [ey, boy, boy, boy],

135
Ver-sən [ey] ka-ma-li, Çox-la-ri ye-tib-di

140
ka-ma-la sən-dən [A-man, a-man, a-man,

145

a - man]. [Ö - lü - rəm Ley - la, Ley - la,

150

Ley-la!] Çox-la - rı [ey], ye - tib -

155

160

165

170

175

180

185

III

di [ey], ka - ma - la sən - dən.

190

195

200

205

[De-dim ey], Kal - va - yi Bey - tul - lah. [ey,

a ba - la], de - yir - lər a - dım,

210

İb - ra - him Xə - li - lül - lah [ney - lim],

215

[Of!], ya - pıb [ey], bün - ya -

220

- dım, Sıd q i - lə [ey] ça - ır - ram, ey [Boy, boy, boy, boy, boy],

225

230

ey qib - le - yi Bağ - da - dim, Ab - dul - la da gör - sün,

235

şe - fa - lar sen - den [a,

ö - lü - rəm Ley - la, Ley - la, Ley - la].

240

Ab - dul - la da gör - sün

245

[ay, a - man, a - man], şe - fa - lar sen - den.

Sazda çalan: Kamandar Əfəndiyev
Nota köçürən: professor Nazim Bağirov

(ad libitum)

Allegretto

First system of the musical score. The vocal line consists of four whole notes in D major. The piano accompaniment features a steady eighth-note pattern in the right hand and a chordal accompaniment in the left hand.

Second system of the musical score. The vocal line includes lyrics: "ay lə lə gəl di ba har yaz səc ca rə lər". The piano accompaniment continues with the eighth-note pattern in the right hand and chordal accompaniment in the left hand.

Third system of the musical score. The vocal line includes lyrics: "göy gey miş". The piano accompaniment features a more complex eighth-note pattern in the right hand and a bass line in the left hand. A forte (*f*) dynamic marking is present.

Fourth system of the musical score. The piano accompaniment continues with the eighth-note pattern in the right hand and chordal accompaniment in the left hand.

First system of the musical score. The vocal line (treble clef) begins with a whole rest, followed by a half note G4, and then a quarter note E5. The piano accompaniment (grand staff) consists of a steady eighth-note pattern in the right hand and a quarter-note pattern in the left hand. The lyrics "e la bil ya si ni gōz" are written below the vocal line.

Second system of the musical score. The vocal line (treble clef) has a half note D5, followed by a quarter note E5, and then a quarter note F#5. The piano accompaniment (grand staff) continues with the same eighth-note pattern in the right hand and quarter-note pattern in the left hand. The lyrics "lər ə lif qəd dīn a ba lam" are written below the vocal line. The system ends with a 3/4 time signature change.

Third system of the musical score, showing only the piano accompaniment (grand staff) in 3/4 time. The right hand continues with eighth-note patterns, and the left hand continues with quarter-note patterns.

Fourth system of the musical score. The vocal line (treble clef) has a half note G4, followed by a quarter note E5, and then a quarter note F#5. The piano accompaniment (grand staff) continues with the same eighth-note pattern in the right hand and quarter-note pattern in the left hand. The lyrics "Ay la la hey cim gōz la rin nun aḡ zən" are written below the vocal line. The system ends with a 3/4 time signature change. The tempo marking "Moderato" is written below the piano part, and "a tempo" is written above the piano part.

Dil ha rif i çin da

ya si ni göz lər i

i i i i i i i i i i i i

i i i i ya si ni göz lər

rit... a tempo

ə lif qəd dīn cim göz lə rin nun ağ zın

dil hə rīf i çin də ya sı ni göz lər

a tempo

First system of the musical score. The vocal line (treble clef) is in D major and contains the lyrics: dā mir han da po lad han da mis han da. The piano accompaniment (grand staff) is in D major. The right hand plays a melody of eighth and quarter notes, while the left hand is marked (ad libitum) and contains a whole rest.

Second system of the musical score. The vocal line continues with the lyrics: bil lur pi ya lā lər do lub co şan da. The piano accompaniment continues with a similar melodic pattern in the right hand and rests in the left hand.

Third system of the musical score. It begins with a tempo change to 'a tempo' and a 3/4 time signature. The vocal line has a whole rest. The piano accompaniment features a more active melody in the right hand and a bass line in the left hand.

Fourth system of the musical score. It begins with a 2/4 time signature. The vocal line has a whole rest. The piano accompaniment continues with a steady melody in the right hand and a bass line in the left hand.

do la şan da kôn lüm qəm qəm e dib ya si ni

göz lər a tempo

The musical score is written in G major (one sharp) and consists of six systems of music. Each system typically has two staves: a treble staff for the melody and a bass staff for the accompaniment.

- System 1:** The melody begins with eighth notes, followed by a triplet of eighth notes. The bass staff features a steady eighth-note accompaniment.
- System 2:** The melody continues with eighth notes and includes a triplet of eighth notes. The bass staff has a steady eighth-note accompaniment.
- System 3:** The melody features a trill (tr) on the first measure, followed by eighth notes. The bass staff has a steady eighth-note accompaniment.
- System 4:** The melody includes a glissando (gliss...) marked with a wavy line, followed by eighth notes. The bass staff has a steady eighth-note accompaniment.
- System 5:** The melody continues with eighth notes. The bass staff has a steady eighth-note accompaniment.
- System 6:** The melody includes a trill (tr) on the first measure, followed by eighth notes. The bass staff has a steady eighth-note accompaniment.

De di bi zim dağ lar

ey

ay la la

bu gún qa ra ge yib di xal xa li vəs fin dən

e lə qa

ra ge yib di Sə nəm sə nin zül fən

Qa ra ge yib

di

be ça rə Qa ri bin

ya sı ni göz ler i i i i i

i i i i i i i i i i i i i i

i ö lü rüm ey ö lü rüm

14

Sazda çalan: Aşıq İsgəndər Ağbabalı (Gülməmmədov)

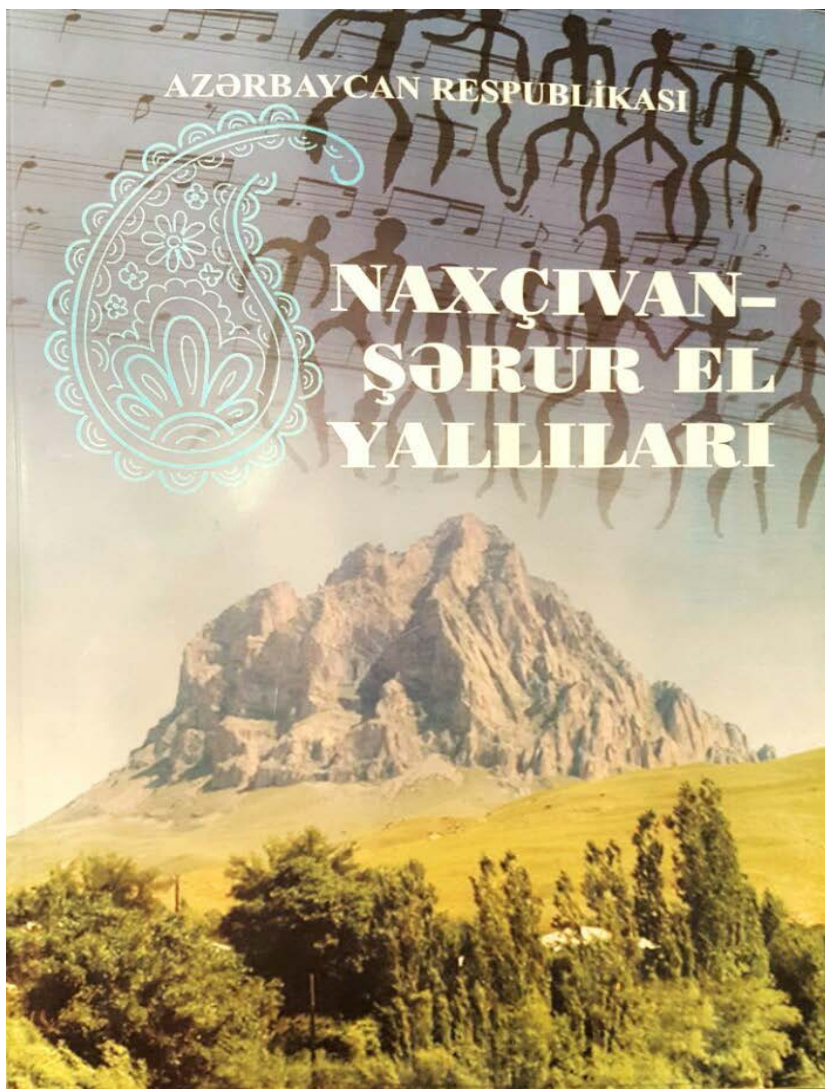
Nota köçürən: AMEA Memarlıq və İncəsənət
İnstitutunun doktorantı Afiz(Hafiz) Kərimov

Sazda çalan: Aşıq Hüseyn Saracı
Nota köçürən: AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun
doktorantı Afiz(Hafız) Kərimov

Əkrəm Məmmədli və Kənan Məmmədlinin nota
köçürdüyü “Urfani”

Urfanı yallısı 1 - ci hissə

Andante ♩ = 60

Zurna 1

Zurna 2

Çonbax

Çilik

The musical score is written for four instruments: Zurna 1, Zurna 2, Çonbax, and Çilik. The tempo is marked 'Andante' with a metronome marking of ♩ = 60. The key signature is one flat (B-flat). The score is divided into measures, with measure numbers 6, 11, and 17 indicated. The Zurna parts are in treble clef, while the Çonbax and Çilik parts are in bass clef. The Çonbax part uses a 2/4 time signature, and the Çilik part uses a 3/4 time signature. The score includes various musical notations such as notes, rests, and accidentals.

The image shows a handwritten musical score on page 255, which is part of a larger document as indicated by the page number 268 at the bottom. The score is written on four systems of staves. Each system consists of a treble clef staff and a bass clef staff. The time signature is 2/4. The notation includes various musical symbols such as notes, rests, slurs, and dynamic markings. The first system (measures 19-20) shows a melodic line in the treble and a supporting line in the bass. The second system (measures 21-22) continues the melody with some rests. The third system (measures 23-24) features a more complex melodic line with slurs. The fourth system (measures 25-26) concludes the piece with a final cadence. The handwriting is clear and legible.

19 20

21 22

23 24

25 26

- 255 -

Urfanı yallısı 2 - ci hissə

Allegro $\text{♩} = 170$

Zurna 1

Zurna 2

Çonbax

Çilik

7

13

13

- 256 -

Handwritten musical score on aged paper, featuring six systems of music. The notation includes treble and bass staves, with various musical symbols such as notes, rests, and accidentals (sharps and flats). The score is organized into measures, with some measures containing multiple notes or rests. The paper shows signs of age, including discoloration and faint markings.

The systems are numbered on the left margin:

- System 1: Measures 11 to 18.
- System 2: Measures 19 to 24.
- System 3: Measures 25 to 30.
- System 4: Measures 31 to 36.
- System 5: Measures 37 to 42.
- System 6: Measures 43 to 48.

The notation includes various musical symbols such as notes, rests, and accidentals (sharps and flats). The score is organized into measures, with some measures containing multiple notes or rests. The paper shows signs of age, including discoloration and faint markings.

Urfanı yallısı 1 - ci hissə (2 - ci variant)

∞ Andante = 60

Zurna 1

Zurna 2

Çönbax

Çilik

The musical score is written for four instruments: Zurna 1, Zurna 2, Çönbax, and Çilik. It is in 2/4 time and marked Andante = 60. The score is divided into three systems, each with a repeat sign. The first system starts at measure 1, the second at measure 7, and the third at measure 14. The score ends with a double bar line and a repeat sign.

Urfanı yallısı 2 - ci hissə
(2 - ci variant)

Allegro vivo = 180

Zurna 1

Zurna 2

Çönbax

Çilik

3

5

7

9

**Əli Hüseyn oğlu Şamil (Şamilov). İrfani ləqəbli aşığılar və
“Urfani” havaları (Araşdırmalar, şeirlər, dastan-rəvayətlər
və not yazıları), Bakı, 2016, 273 səh.**